

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redaktor ROMAN CZAJA

TOM V

MAŁOPOLSKA

Redaktor ZDZISŁAW NOGA

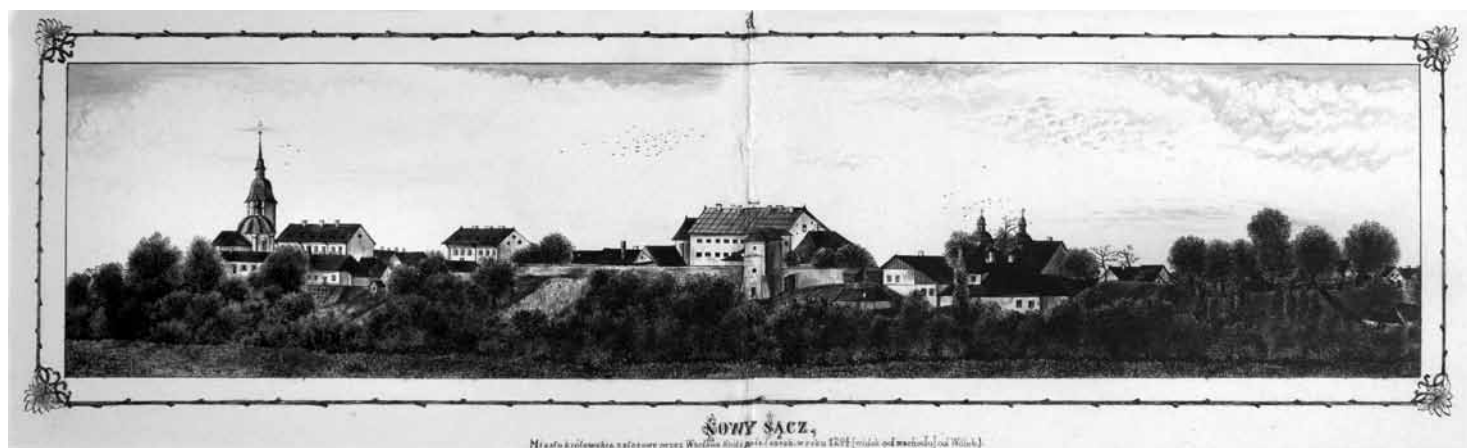
ZESZYT 5

NOWY SĄCZ

Redaktor ZDZISŁAW NOGA

Autorzy

Zbigniew Beiersdorf, Paweł Kocańda, Bogusław Krasnowolski, Maria Marcinowska,
Edyta Ross-Pazdyk, Barbara Szafran, Beata Wierzbicka

Opracowanie kartograficzne TOMASZ SZPYTMA, MATEUSZ ZAWADZKI
Tłumaczenie na język angielski ANNA MALESZKA

TORUŃ-KRAKÓW 2023

HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Editor ROMAN CZAJA

VOLUME V

MAŁOPOLSKA LESSER POLAND

Editor ZDZISŁAW NOGA

FASCICLE 5

NOWY SĄCZ

Editor ZDZISŁAW NOGA

Authors

Zbigniew Beiersdorf, Paweł Kocańda, Bogusław Krasnowolski, Maria Marcinowska,
Edyta Ross-Pazdyk, Barbara Szafran, Beata Wierzbicka

Cartographic elaboration TOMASZ SZPYTMA, MATEUSZ ZAWADZKI
English translation ANNA MALESZKA

TORUŃ-KRAKÓW 2023

Recenzenci – Reviewers:

MATEUSZ GOLIŃSKI (Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego)

RAFAŁ EYSYMONTT (Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego)

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2022, nr projektu 11H 16 020984

Publication financed under the program of the Minister of Science and Higher Education under the name „National Program for the Development of Humanities” in the years 2017–2022, project number 11H 16 020984

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Korekta:

JOANNA KULAWIK

ISBN 978-83-65127-99-0

© Copyright by Towarzystwo Naukowe w Toruniu & Zdzisław Noga,
Toruń–Kraków 2023

Na okładce | on the cover

Widok Nowego Sącza od zachodu, 1878

View of Nowy Sącz from the west, 1878

Wydawca | Publisher

Towarzystwo Naukowe w Toruniu

Koordinacja prac wydawniczych | Edition coordinated by

Tomasz Kulawik

Skład i łamanie | Typesetting

Wydawnictwo ANTYKWA, Kraków

Opracowanie komputerowe materiału ilustracyjnego | Computer processing of the illustrative material

Artur Koziol – Agencja Reklamowa NOVUM, Kraków

Druk | Printed by

PASAŻ Sp. z o.o.

SPIS TREŚCI | CONTENTS

ROMAN CZAJA
Wstęp 5
ZDZISŁAW NOGA
Wprowadzenie 7

I. OPRACOWANIA TEKSTOWE

PAWEŁ KOCĄNDA
Pradzieje i wczesne średniowiecze 9

ZBIGNIEW BEIERSDORF, BOGUSŁAW KRASNOWOLSKI
Przekształcenia urbanistyczne i architektoniczne 13

PAWEŁ KOCĄNDA
Fortyfikacje miejskie, zamek oraz dwór biskupi 37

Wskazówki bibliograficzne 78
opracowali ZBIGNIEW BEIERSDORF, ZDZISŁAW NOGA

II. OPISY REPRODUKCJI

1. **Plany i mapy** 80
opracowała BEATA WIERZBICKA

2. **Widoki i panoramy** 83
opracowały MARIA MARCINOWSKA, EDYTA ROSS-PAZDYK,
BARBARA SZAFRAN, BEATA WIERZBICKA

III. CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. **Plany i mapy**

- 1.1. Nowy Sącz, centrum. Plan katastralny, przerys 1846
- 1.2. Nowy Sącz, centrum. Plan katastralny, 1846
- 1.3. Nowy Sącz. Plan katastralny, 1846
- 1.4. Mapa topograficzna Galicji (tzw. mapa Miega), 1779–1783
- 1.5. Plan Nowego Sącza z roku 1783
- 1.6. Mapa Król.[ewskiego] Wolnego Miasta Nowego Sącza wedle zdjęcia z roku 1804
- 1.7. Nowy Sącz, plan miasta, 1930
- 1.8. Plan miasta Nowego Sącza, 1937
- 1.9. Nowy Sącz, plan zagospodarowania przestrzennego, 1965
- 1.10. Nowy Sącz, miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego, 1980
- 1.11. Nowy Sącz, plan zagospodarowania miasta, 1994
- 1.12. Nowy Sącz, plan współczesny
- 1.13. Nowy Sącz i okolice, 2022

ROMAN CZAJA
Foreword 6
ZDZISŁAW NOGA
Introduction 8

I. ESSAYS AND TEXTS

PAWEŁ KOCĄNDA
Prehistory and early Middle Ages 43

ZBIGNIEW BEIERSDORF, BOGUSŁAW KRASNOWOLSKI
Urbanistic and architectural transformations 47

PAWEŁ KOCĄNDA
The city fortifications, the castle and the bishop's court 72

Bibliography 78
compiled by ZBIGNIEW BEIERSDORF, ZDZISŁAW NOGA

II. DESCRIPTION OF THE REPRODUCTIONS

1. **Plans and Maps** 89
compiled by BEATA WIERZBICKA

2. **Views and panoramas** 92
compiled by MARIA MARCINOWSKA, EDYTA ROSS-PAZDYK,
BARBARA SZAFRAN, BEATA WIERZBICKA

III. CARTOGRAPHIC SECTION

1. **Plans and Maps**

- 1.1. Nowy Sącz, centre. Cadastral map, redrawn 1846
- 1.2. Nowy Sącz, centre. Cadastral map, 1846
- 1.3. Nowy Sącz. Cadastral map, 1846
- 1.4. Topographical map of Galicia (known as Mieg's map), 1779–1783
- 1.5. Map of Nowy Sącz of 1783
- 1.6. Map of the Royal Free City of Nowy Sącz according to a photograph from 1804
- 1.7. Nowy Sącz, town map, 1930
- 1.8. Town map of Nowy Sącz, 1937
- 1.9. Nowy Sącz, spatial development plan, 1965
- 1.10. Nowy Sącz, local general development plan, 1980
- 1.11. Nowy Sącz, city development plan, 1994
- 1.12. Nowy Sącz, contemporary map
- 1.13. Nowy Sącz and surrounding area, 2022

2. Widoki i panoramy

- 2.1. Widok Nowego Sącza od północnego zachodu, 1817
- 2.2. Widok Nowego Sącza od północy z pasmem gór Nawojowej w tle, 1820
- 2.3. Panorama Nowego Sącza ze szczytami Tatr w tle, 1820
- 2.4. Widok Nowego Sącza od północnego zachodu, 1. poł. XIX w.
- 2.5. Widok ogólny Nowego Sącza z góry Zabeleckiej, po 1864
- 2.6. Widok ogólny Nowego Sącza od zachodu, 1875
- 2.7. Widok Nowego Sącza od zachodu, 1878
- 2.8. Widok Nowego Sącza od północnego zachodu, 1878–1880
- 2.9. Ratusz i strażnica wojskowa w Nowym Sączu, 1878
- 2.10. Ratusz w Nowym Sączu przed pożarem, 2. poł. XIX w.
- 2.11. Rynek w Nowym Sączu, 1894
- 2.12. Rynek w Nowym Sączu, 1894
- 2.13. Rynek w Nowym Sączu, początek XX w.
- 2.14. Kościół farny w Nowym Sączu, początek XX w.
- 2.15. Dom Gotycki w Nowym Sączu, początek XX w.
- 2.16. Dworzec kolejowy w Nowym Sączu, lata 20. XX w.
- 2.17. Fragment zamku królewskiego w Nowym Sączu, przed 1939
- 2.18. Fragment zamku od ul. Krakowskiej, przed 1939
- 2.19. Zabudowania dawnego klasztoru franciszkanów w Nowym Sączu, lata 40. XX w.
- 2.20. Dom Gotycki w Nowym Sączu, lata 50. XX w.
- 2.21. Widok centrum Nowego Sącza od południowego wschodu, 1967
- 2.22. Widok ogólny centrum Nowego Sącza od zachodu, 1967
- 2.23. Widok Nowego Sącza z lotu ptaka, 2021
- 2.24. Nowy Sącz, centrum, ortofotomapa, 2021?

3. Rekonstrukcje rozwoju przestrzennego miasta

opracowali: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski

- 3.1. Nowy Sącz. Rozwój przestrzenny (XIII–XXI w.)
- 3.2. Nowy Sącz. Lokacja miasta w 1292 i jej następstwa
- 3.3. Nowy Sącz. Rozwój przestrzenny (XIII–XVIII w.)
- 3.4. Nowy Sącz. Rozwój przestrzenny 1770–1866
- 3.5. Nowy Sącz. Rozwój przestrzenny 1866–1918
- 3.6. Nowy Sącz. Rozwój przestrzenny 1918–2022
- 3.7. Nowy Sącz. Stratygrafia zabudowy (2020)

2. Views and panoramas

- 2.1. View of Nowy Sącz from the north-western side, 1817
- 2.2. View of Nowy Sącz from the north with the Nawojowa Mountain range in the background, 1820
- 2.3. Panorama of Nowy Sącz with the Tatra Mountain in the Background, 1820
- 2.4. View of Nowy Sącz from northwest, the first half of the 19th c.
- 2.6. General view of Nowy Sącz from the west, 1875
- 2.7. View of Nowy Sącz from the west, 1878
- 2.8. Nowy Sącz from the north-west, 1878–1880
- 2.9. Town hall and military watchtower in Nowy Sącz, 1878
- 2.10. Town hall in Nowy Sącz before the fire, second half of the 19th c.
- 2.11. Market square of Nowy Sącz, 1894
- 2.12. Market square of Nowy Sącz, 1894
- 2.13. Market square in Nowy Sącz, early 20th c.
- 2.14. Parish church in Nowy Sącz, early 20th c.
- 2.15. Gothic House in Nowy Sącz, early 20th c.
- 2.16. Railway station in Nowy Sącz, 1920s
- 2.17. A fragment of the royal castle in Nowy Sącz, before 1939
- 2.18. A fragment of the castle from Krakowska Street, before 1939
- 2.19. Buildings of the former Franciscan monastery in Nowy Sącz, 1940s
- 2.20. Gothic House in Nowy Sącz, 1950s
- 2.21. View of the centre of Nowy Sącz from the south-east, 1967
- 2.22. General view of the centre of Nowy Sącz from the west, 1967
- 2.23. Nowy Sącz from a bird's eye view, 2021
- 2.24. Nowy Sącz, centre, orthophotomap, 2021

3. Reconstruction of the city's spatial development

compiled by Zbigniew Beiersdorf, Bogusław Krasnowolski

- 3.1. Nowy Sącz. Spatial development (13th–21th c.)
- 3.2. Nowy Sącz. Municipal charter in 1292 and its aftermath
- 3.3. Nowy Sącz. Spatial development (13th–18th c.)
- 3.4. Nowy Sącz. Spatial development 1770–1866
- 3.5. Nowy Sącz. Spatial development 1866–1918
- 3.6. Nowy Sącz. Spatial development 1918–2022
- 3.7. Nowy Sącz. Stratigraphy of buildings (2020)

WSTĘP

Atlas historyczny Nowego Sącza jest kolejnym zeszytem piątego tomu „Małopolska”, publikowanego w serii „Atlasu historycznego miast polskich”. Atlas ten wydawany jest pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (The International Commission for the History of Towns), która – świadoma związku między rozwojem miast a formowaniem się europejskiego dziedzictwa kulturowego – uznała na kongresie w Wiedniu w 1965 roku publikację „Atlasu historycznego miast” za jeden z głównych celów swojej działalności naukowej. Podstawowe zasady edycji *Atlasów* zostały wypracowane na konferencji w Oxfordzie w 1968 roku, a następnie ponownie przedyskutowane i uzupełnione na konferencji wydawców *Atlasów* w Münster w 1995 roku. Zgodnie z tymi wskazówkami *Atlasy* narodowe powinny być wydawane w formie odrębnych zeszytów poświęconych poszczególnym miastom. Najważniejszym celem tego przedsięwzięcia jest stworzenie bazy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi miast. Ponadto zawarty w *Atlasach* materiał kartograficzny może być wykorzystywany:

- 1) dla celów komunalnych, prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich i ochrony środowiska,
- 2) dla celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych,
- 3) do popularyzacji wiedzy o przeszłości miast.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast najważniejszą mapą każdego zeszytu jest plan pomiarowy z epoki przedprzemysłowej w skali 1:2500. Do kanonu edytorskiego należą jeszcze: współczesna mapa miasta, historyczna mapa regionu w skali od 1:25 000 do 1:100 000, mapa rozwoju przestrzennego miasta w skali 1:10 000 lub 1:5000. Poza tym

Atlasy mogą – odpowiednio do możliwości wydawców – zawierać mapy tematyczne oraz reprodukcje najbardziej interesujących źródeł kartograficznych i widoków. Integralną część każdego zeszytu stanowi część tekstowa przedstawiająca dzieje miasta ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju przestrzennego i wyników badań urbanistycznych oraz opis reprodukcji i wskazówki bibliograficzne.

Dotychczas pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazały się Atlasy ponad 540 miast z 19 krajów Europy (zob. lista atlasów: <https://www.ria.ie/research-projects/irish-historic-towns-atlas/european-project>). Projekt „Atlas historyczny miast polskich” został zapoczątkowany przez prof. Antoniego Czacharowskiego w 1993 roku w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W następnych latach prace nad atlasami historycznymi miast Śląska podjął zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej i prof. Rafała Eysymontta oraz zespół krakowski, wydający atlasy miast małopolskich, pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi. Efektem dotychczasowych prac edytorskich polskich zespołów atlasowych badań jest opublikowanie trzydziestu dwóch atlasów oraz przygotowanie do druku kilku kolejnych zeszytów. Wydawca i Autorzy *Atlasu miasta Nowego Sącza* za punkt wyjścia do swoich prac przyjęli założenia edytorskie zaproponowane przez Międzynarodową Komisję Historii Miast. Celem prezentowanego wydawnictwa jest włączenie do międzynarodowego programu badawczego nad urbanistyką europejską źródeł kartograficznych dotyczących jednego z najstarszych miast Małopolski.

Roman Czaja

FOREWORD

The historical atlas of Nowy Sącz is another fascicle of the fifth, “Lesser Poland” volume, published within the series of “Historical Atlas of Polish Towns”. This atlas is published published under the auspices of the International Commission for the History of Towns which aware of the relationship between the urban development and formation of European cultural heritage, at the congress in Vienna in 1965, decreed the publication of the atlas of of Historic Towns Atlases to be one of the major aims of its scientific activity. The fundamental rules of the edition of atlases were set out at the conference in Oxford in 1968; they were later discussed and completed at the conference of publishers of “Atlases” held in Münster in 1995. According to these guidelines, national atlases should be issued in the form of separate fascicles devoted to individual towns. The most important aim of the venture is to create a source database for the comparative research on the urbanisation of Europe and one the spatial transformation of towns. Moreover, the cartographic material included in “Atlases” may be used:

- 1) for communal purposes as well as urban, architectural, and conservation works including the environmental protection,
- 2) for pedagogical and teaching purposes in schools and universities,
- 3) for disseminating knowledge about the history of towns.

In accordance with the recommendations of the International Commission for the History of Towns, the most important map of every fascicle is a cadastral map from the pre-industrial period on a scale of 1:2,500. The editing canon also comprises: a contemporary map of the town, a historical map of the region on a scale from 1:25,000 up to 1:100,000, as well

as the map of the spatial development of the town on a scale of 1:10,000 or 1:5,000. Atlases may include thematic maps and reproductions of the most interesting cartographic sources and views. An integral part of each fascicle is the text presenting the history of a town focused primarily on the spatial development and the results of urban development research, the description of reproductions, and bibliographic references.

As of today, over 540 towns from 19 European countries (see the list of atlases: <https://www.ria.ie/research-projects/irish-historic-towns-atlas/european-project>) have been published under the patronage of the International Commission for the History of Towns. The project “Historical Atlas of Polish Towns” was originated by Prof. Antoni Czacharowski in 1993 in the Institute of History and Archival Sciences of the Nicolaus Copernicus University in Toruń. In next years, the project was also undertaken by the Wrocław team supervised by Prof. Marta Młynarska-Kaletynowa and Prof. Rafał Eysymontt, publishing the atlases of Silesian towns, and Cracow team, publishing atlases of towns of Lesser Poland under the supervision of Prof. Zdzisław Noga. As a result of the the editorial work of Polish atlas teams, thirty -two atlases have been published so far, whereas several other atlases are ready for being printed. The editor and authors of the “Atlas of Nowy Sącz” have adopted the editorial principles laid down by the International Commission for the History of Towns and used them as a starting point for the publication. Their ultimate aim of this fascicle was to contribute to the international research programme by making available cartographic sources of one of the oldest towns in Lesser Poland.

Roman Czaja

WPROWADZENIE

Miasto Nowy Sącz powstało w widłach rzeki Kamienicy i Dunajca z inicjatywy króla Czech Wacława II w 1292 roku. Niniejszy *Atlas*, zgodnie z zasadami serii został poświęcony rozwojowi przestrzennemu miasta od jego lokacji po czasy współczesne.

Atlas składa się z dwóch zasadniczych części, kartograficznej i opisowej. W części kartograficznej opublikowano wybrane plany i widoki miasta. Zgodnie z wytycznymi Międzynarodowej Komisji Historii Miast znalazł się tu najdawniejszy plan pomiarowy z epoki przedindustrialnej, czyli wykonany w 1846 roku plan katastralny Nowego Sącza w jego ówczesnych granicach, przeskalowany do skali 1:2500. Oddzielnie opublikowano połączone plany katastralne miasta i tych terenów, które dziś leżą w jego granicach; przeskalowano je do skali 1:25 000. Poza tym kartografia dawna Nowego Sącza przedstawia się ubogo. Ze słabej kopii znamy plan miasta z 1783 roku i znacznie lepszy plan z 1804. Kolejny chronologicznie pochodzi już z XX wieku.

W *Atlasie* powinna się również znaleźć współczesna do najstarszego planu pomiarowego mapa topograficzna miasta i okolic. Najlepszą mapą topograficzną odpowiadającą tym kryteriom jest zdjęcie józefińskie Galicji, tzw. mapa Miega, wykonane w latach 1779–1782 w skali 1:2800¹. Nadto, zgodnie ze wspomnianymi wytycznymi, opublikowano współczesną mapę topograficzną miasta i najbliższej jego okolicy w skali 1:25 000.

Dawne widoki Nowego Sącza są późne, najstarszy pochodzi dopiero z 1817 roku. Zachowały się natomiast unikalne dziewiętnastowieczne fotografie. Nadto publikujemy wybrane fotografie z XX wieku i współczesną ortofotomapę w skali 1:2500 oraz widok Nowego Sącza z lotu ptaka.

Obok planów dawnych *Atlas* zawiera współczesne rekonstrukcje rozwoju przestrzennego Nowego Sącza, w tym wymagany w serii przeglądowy plan miasta od jego lokacji po czasy

współczesne, a także kilka planów bardziej szczegółowych, gdyż obejmujących krótsze okresy. Osobno ujęto dzieje przedlokacyjne. Na odrębnym planie przedstawiono stratyografię zabudowy centrum dzisiejszego miasta.

Natomiast w części tekstowej *Atlasu* znajdzie Czytelnik charakterystykę głównych etapów rozwoju przestrzennego miasta i jego zaplecza od czasów przedlokacyjnych do współczesnych. Dołączone wskazówki bibliograficzne obejmują opracowania ogólne historii miasta i ważniejsze prace monograficzne wykorzystane w niniejszym *Atlasie*.

Mamy nadzieję, że *Atlas Nowego Sącza* będzie mógł być wykorzystany, zgodnie z założeniem serii, do badań porównawczych nad miastami europejskimi, do planowania przestrzennego i ochrony krajobrazu, wreszcie do celów dydaktycznych i popularyzacji, także za granicą jednego z ważniejszych dawniej miast Małopolski. Dlatego zdecydowano się na wydanie dwujęzyczne, w języku polskim i angielskim.

Atlas nie mógłby powstać bez życzliwości przełożonych instytucji przechowujących podstawową dokumentację kartograficzną. Szczególne słowa podziękowań za życzliwość i pomoc daleko wykraczającą poza standardowe relacje składamy na ręce Pana Roberta Ślusarka dyrektora Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu, Pani Beaty Wierzbickiej kierownik Działu Historyczno-Archeologicznego oraz Edyty Ross-Pazdyk kierownik Działu Sztuki tegoż Muzeum. Słowa podziękowania zechce przyjąć Pan Ludomir Handzel prezydent Miasta Nowego Sącza oraz Pan dr Marcin Poręba dyrektor Wydziału Komunikacji Społecznej i Kultury Urzędu Miasta Nowego Sącza. Szczególnie dziękuję Panom Mariuszowi Smoleniowi i Janowi Pinczerowi z Urzędu Miasta Nowego Sącza za stałą pomoc w pozyskiwaniu materiałów źródłowych do naszego opracowania. Dzięki ich życzliwości *Atlas historyczny Nowego Sącza* może się wreszcie – z pewnym opóźnieniem – ukazać, mimo że czas jego opracowania przypadł na ciężkie miesiące pandemii i ograniczonego dostępu do archiwaliów.

Zdzisław Noga

¹ *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1782*, T. 3, red. Waldemar Bukowski, Bogusław Dybaś, Zdzisław Noga, Kraków 2015, cz. B, sekcja 68.

INTRODUCTION

Nowy Sącz was founded in the bifurcation of the Kamienica and Dunajec rivers on the initiative of King Wenceslaus II of Bohemia in 1292. This atlas, in accordance with the principles of the series, is devoted to the spatial development of the town from its foundation to the present day.

The atlas comprises two parts – cartographic and descriptive. The most important selection of town maps and views is published in the former. In accordance with the standards of the International Commission for the History of Towns, the atlas includes the oldest cadastral map of Nowy Sącz from the preindustrial age (1846), showing the city in its then boundaries, rescaled to 1:2,500. The combined cadastral maps of the town and those areas that today belong to it are published as a separate sheet; they were rescaled to 1:25,000. Apart from this, the old cartography of Nowy Sącz is scant. A map of the town from 1783 has been preserved as a poor quality copy, while a map from 1804 is of much better quality. Another map that has been preserved already dates back to the 20th century.

As the atlas should also include a topographic map of the city and its surroundings contemporary to the oldest cadastral map, the map chosen as the one meeting these criteria is the Josephinist photograph of Galicia, the so-called Mieg's map, made between 1779 and 1782 at a scale of 1:28,800. In addition, a contemporary topographic map of the city and its immediate surroundings on a scale of 1:25,000 has been published in accordance with the aforementioned standards.

Old views of Nowy Sącz are late, the oldest dating only from 1817. However, what has been preserved are unique 19th-century photographs. Furthermore, some selected photographs from the 20th century and a contemporary orthophotomap in a scale of 1:2,500, as well as a bird's-eye view of Nowy Sącz have been published.

Apart from old maps, this *Atlas* contains contemporary reconstructions of the spatial development of Nowy Sącz, including an overview map of the town from its foundation to the present day, which is required in the series, as well as several

more detailed maps covering shorter periods. The pre-chartered period is covered separately. Another map shows the stratigraphy of the development of the centre of today's town.

The descriptive part of the *Atlas* provides our Readers with a characteristics of the main stages of the spatial development of Nowy Sącz and its hinterland from pre-chartered period to contemporary times. The attached bibliographical notes include general studies on the history of the town and more important monographic works used in this *Atlas*.

We hope that *Historical Atlas of Nowy Sącz* will be used in accordance with the intent of the series, i.e. for comparative studies of the European towns, the spatial planning and landscape protection, as a reference work for educational and promotional purposes both in Poland and abroad. That is why the atlas of one of the more important towns of Lesser Poland is published bilingually, in Polish and English.

The *Atlas* could not have been created without the kindness of the superiors of the institutions holding the basic cartographic documentation. We would like to express our special thanks for kindness and assistance that went far beyond standard arrangements to Robert Ślusarek, Director of the District Museum in Nowy Sącz, Beata Wierzbicka, Head of the Historical and Archaeological Department, and Edyta Ross-Pazdyk, Head of the Art Department of the Museum. Many thanks to Ludomir Handzel, Mayor of the City of Nowy Sącz, and Dr Marcin Poręba, Director of the Department of Social Communication and Culture of the City Hall of Nowy Sącz. I would particularly like to thank Mariusz Smoleń and Jan Pinczer from the City Hall of Nowy Sącz for the constant assistance in acquiring source materials for our study. Thanks to their kindness, the *Historical Atlas of Nowy Sącz* may finally be published after some delay, despite the fact that the time of its preparation fell during the harsh pandemic months and limited access to archives.

Zdzisław Noga

PRADZIEJE I WCZESNE ŚREDNIOWIECZE

Jednym z węzłowych zagadnień archeologii Sądeckizyny jest kwestia pojawienia się na jej obszarze człowieka¹. W trakcie dotychczasowych badań wykopaliskowych nie udało się odkryć zabytków powiązanych z dolnym i środkowym paleolitem. Pierwsze, aczkolwiek wciąż niepewne znaleziska pochodzą ze schyłkowej części tego okresu.

Liczniesze są przedmioty związane z epoką neolitu. W zbiorach Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu znajdują się narzędzia krzemienne i kamienne potwierdzające obecność na tym terenie ludności neolitycznej². Na zabytki z tego okresu natrafiano także w trakcie badań powierzchniowych na osiedlach Nowego Sącza – Piątkowej, Biegonic i Zabelcza³. O funkcjonowaniu stałego osadnictwa świadczyć mogą odkrycia na terenie Winnej Góry w Biegonicach, gdzie wystąpiły pozostałości kultury ceramiki wstęgowo-rytej, datowanej na przedział pomiędzy 5600 a 4900 p.n.e.⁴

Epoka brązu charakteryzuje się intensywniejszym osadnictwem na terenie Kotliny Sądeckiej. Pojawiają się wówczas pierwsze osiedla obronne w Marcinkowicach oraz na Górze Zyndrama w Maszkowicach⁵. Liczne ślady osadnicze i obozowiska odnaleziono na terenie poszczególnych osiedli nowosądeckich (Zabelcza, Dąbrówki, Piątkowej, Zawady, Biegonic), a także na terasach Kamienicy⁶. Na schyłek epoki brązu dato-

wać należy osady kultury lużyckiej, odkryte m.in. na obszarze Zabelcza, Dąbrówki i Biegonic (Winna Góra). W tych ostatnich – podczas badań ratowniczych prowadzonych przy budowie Sądeckich Zakładów Elektro-Węglowych (obecnie nieistniejących) – wyeksplorowano trzy groby popielnicowe wchodzące w skład większego cmentarzyska, zniszczonego jednak w trakcie robót ziemnych⁷.

Na przelomie epoki brązu i żelaza w obrębie rozpowszechnionej w Kotlinie Sądeckiej kulturze lużyckiej pojawiają się nowe elementy świadczące o oddziaływaniu ludów zakarpaccich, w szczególności Celtów, na obecność których wskazują odkrycia kultury puchowskiej w Marcinkowicach, Zabrzeży, Podegrodziu, Maszkowicach, Gostwicy i w Nowym Sączu-Dąbrówce Polskiej (stan. nr 16/19)⁸. W okresie rzymskim obszar Kotliny Sądeckiej zostaje zdominowany przez przedstawicieli kultury przeworskiej, której osady odkryto na terenie Nowego Sącza (Zabelcze, stan. 65/29, Kaduk, stan. nr 13/16) oraz Biegonic (stan. nr 20/30, 20/10, 12/26, 27/11). W trakcie badań ratowniczych przy budowie Sądeckich Zakładów Elektro-Węglowych natrafiono na pozostałości po budynkach naziemnych oraz liczną ceramikę, w tym toczoną na kole i bogato ornamentowaną⁹. Warto zwrócić jeszcze uwagę na dużą ilość monet rzymskich odkrywanych na terenie Kotliny Sądeckiej. W samym Nowym Sączu w 1952 roku odnaleziono denar cesarza Antonina Piusa wybity w roku 149 w Rzymie, ponadto z Grabowej (obecnie część Nowego Sącza) pochodzą dwie monety rzymskie (denar Hadriana i brąz Gracja-

¹ Zob. A. Żaki, *Węzłowe zagadnienia archeologii Sądeckizyny*, „Acta Archaeologica Carpathica” (dalej AAC) IV (1962), fasc. 1–2, s. 255–256.

² Zob.: M. Cabalska, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego*, „Rocznik Sądecki” (dalej RS) 10–11 (1969–1970), s. 112–113; eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego osadnictwa Sądeckizyny*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I, red. F. Kiryk, Warszawa–Kraków 1992, s. 27–30; G. First, *Archeologia w zbiorach Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu. Przyczynek do dziejów i charakterystyki zbioru*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie” 8 (2014), s. 15.

³ Karty Ewidencji Zabytków Archeologicznych (dalej KEZA), Archiwum WUOZ w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu (stan. nr 64/28, 90/22, 26/39). Zob. także: K. Tunia, *Archeologiczne zdjęcie terenu dorzecza Kamienicy*, AAC XX (1980), s. 121–127.

⁴ M. Cabalska, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego...*, s. 111–113; eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego...*, s. 28.

⁵ Eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego...*, s. 31–33; J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grodziska w Polsce*, t. 3, *Powiat nowosądecki*, Wrocław 2019, s. 48.

⁶ KEZA, archiwum WUOZ w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu (Osiedle Zabelcze: stan. nr 66/30, 68/32; Piątkowa: stan. nr 89/21, 79/9, 82/12; Biegonice: stan. nr 19/31; Dąbrówka: stan. nr 2/1, 3/2, 4/3, 53/14).

⁷ W dwu grobach odkryto po jednej popielnicy, w trzecim obok naczyń na prochy znaleziono także fragmenty misy. Najpewniej także na tym terenie odkryto grot z tuleją i trzema żeberkami, zob. M. Cabalska, *Sądeckizyna w badaniach Katedry Archeologii Polskiej UJ*, RS 7 (1966), s. 380–382; eadem, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego...*, s. 113–116; eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego...*, s. 33–35.

⁸ Eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego...*, s. 36–39; R. Matyda-Legutko, *Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim*, Kraków 1996, s. 26–35; R. Matyda-Legutko, K. Tunia, *Osady obronne (?) ludności kultury puchowskiej nad Dunajcem*, [w:] *Pradziejowe osady obronne w Karpatach*, red. J. Gancarski, Krosno 2015, s. 347–380.

⁹ M. Cabalska, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego...*, s. 126–128; eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego...*, s. 38–40; R. Matyda-Legutko, J. Poleski, M. Krapiec, *Studia nad geografią osadnictwa w górnym dorzeczu Wisły u schyłku starożytności i na początku średniowiecza*, [w:] *Archeologia i początkach Słowian*, red. P. Kaczanowski, M. Parczewski, Kraków 2005, s. 307–352. Zob. także poszczególne karty KEZA, Archiwum WUOZ w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu.

na) i jedna bizantyjska (mały brąz cesarza Arkadiusza). W Muzeum Okręgowym w Nowym Sączu znajdują się trzy numizmaty z osiedla Zabelcze. Są to antoninian Postumusa odkryty w 1953 roku sesterc Trajana i tessera rzymska¹⁰.

Okres wczesnośredniowieczny to dla regionu sądeckiego czas ważnych przemian gospodarczych i kulturowo-społecznych. Z uwagi na dogodne warunki klimatyczne i żyzne gleby ludność słowiańska bardzo szybko zasiedliła Kotlinę Sądecką (już w okresie wczesnosłowiańskim, V/VI–VII w.)¹¹. W kolejnej fazie, zwanej plemienną (VII/VIII–X w.) pojawiają się wielkie grody umocnione obwarowaniami drewniano-ziemnymi, stanowiące centra osadnicze i siedziby lokalnych wodzów. Niestety dotychczasowe rozpoznania archeologiczne z terenu Nowego Sącza nie dostarczyły żadnych materiałów świadczących, aby obszar późniejszego miasta zasiedlany był przez Słowian w okresie od V/VI do X w. Nieco lepiej wygląda sytuacja z czasami wczesnopiętowiecznymi, ponieważ w trakcie badań wykopaliskowych i powierzchniowych natrafiono nie tylko na ślady osadnicze, ale również osady. Pierwszą zlokalizowano na osiedlu Helena, na zachodnim brzegu Dunajca, w niedalekiej odległości od grodziska w Chelmcu. Druga znajdowała się w Biegonicach, bezpośrednio przy Winnej Górze¹². Pojawienie się na Sądeczyźnie władztwa piastowskiego pociągnęło za sobą utworzenie nowego systemu administracyjnego w postaci okręgu grodowego, zastąpionego następnie przez kasztelanię.

Lokalizacja pierwotnej siedziby kasztelani na Sądeczyźnie od dawna budziła zażarte dyskusje w literaturze przedmiotu. A. Żaki problem ten uznał nawet za jedno z węzłowych zagadnień archeologii Sądeczyzny¹³. Na podstawie prowadzonych badań stwierdził, że w dobie przedpiastowskiej główną warownią w regionie był gród w Naszacowicach, być może zabezpieczający wschodnią rubież państwa polskiego i funkcjonujący w przedziale od drugiej połowy VIII do drugiej połowy XI wieku. Funkcjonowanie obiektu jeszcze w początkach państwa piastowskiego ustalił J. Poleski¹⁴. Następnie ośrodek sądecki przesunął się do Podegrodzia (Sącz podegrodzki), gdzie powstał załazek miasta na prawie polskim i siedziba kasztelana¹⁵ (grodzisko na „Grobli”). Po jego spaleniu w połowie XIII wieku nastąpiła kolejna translokacja, tym razem do Starego Sącza, mającego już rangę miasta targowego, jednakże pozbawionego grodu¹⁶. Do analogicznych wniosków doszła A. Rutkowska-Plachcińska, analizu-

jąca na podstawie źródeł pisanych stosunki społeczne i gospodarcze Sądeczyzny w XIII–XIV wieku¹⁷. Przesunięcie ośrodka z Podegrodzia do Starego Sącza miało związek z przejęciem Sądeczyzny w 1257 roku przez księżną Kingę oraz przeprowadzoną przez nią reformą gospodarczą i reorganizacją dóbr¹⁸.

W ostatnim czasie (2020–2021) pojawiła się nowa koncepcja pierwotnej siedziby kasztelana sądeckiego. Zakłada ona, że główny ośrodek administracyjny od X lub XI wieku znajdował się w Nowym Sączu. Jej autorzy twierdzą, że początki grodu sądeckiego sięgają czasów przed rokiem 1079, lokalizując go w obrębie Starego Miasta, w miejscu zamku. Wewnątrz grodu stanowiącego siedzibę kasztelana znajdowało się palatium (rezydencja władcy, na wzór Wawelu lub Wiślicy, później przeznaczona na ratusz) oraz kamienny kościół parafialny pod wezwaniem św. Wojciecha (w miejscu późniejszego kościoła św. Małgorzaty)¹⁹. Do przedstawionej hipotezy podejść należy bardzo ostrożnie z racji braku jednoznacznych dowodów.

¹⁷ A. Rutkowska-Plachcińska, *Sądeczyzna w XIII i XV wieku. Przemiany gospodarcze i społeczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 94–109.

¹⁸ Sprawę tę prócz A. Rutkowskiej-Plachcińskiej naświetla również M. Barański, *Dominium sądeckie. Od książęcego okręgu grodowego do majątku klasztoru klarysek sądeckich*, Warszawa 1992, s. 75 nn. Zaproponowana przez A. Żakiego i A. Rutkowską-Plachcińską teoria translokacji ośrodka kasztelańskiego na Sądeczyźnie została skrytykowana przez M. Cabalską, która sugerowała, że kasztelański Sącz znajdował się nie w Podegrodziu, lecz na grodzisku Winna Góra w Biegonicach (obecnie dzielnica Nowego Sącza). W swoich publikacjach stwierdziła, że w walach odkryła pozostałości konstrukcji rusztowych oraz niewielką liczbę fragmentów naczyń datowanych na XI–XII/XIII w. Brak widocznych śladów umocnień i nawarstwień tłumaczyła intensywną działalnością rolniczą. Niemniej to właśnie ten obiekt pełnił rolę siedziby kasztelanii, natomiast jego upadek wiązał się z lokacją Starego Sącza oraz najazdami tatarskimi w 2. poł. XIII stulecia (M. Cabalska, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego...*, s. 134–135; eadem, *Pradzieje Starego Sącza i jego najbliższej okolicy*, [w:] *Historia Starego Sącza od czasów najdawniejszych do 1939 roku*, red. H. Barycz, Kraków 1979, s. 29–34; eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego...*, s. 46. Jej rozważania przyjął K. Dziwik, polemizujący z A. Żakim, zob.: K. Dziwik, *Czy istniał Sącz w Podegrodziu* RS 10–11 (1969–1970), s. 145–161). Według Cabalskiej przy warowni w Biegonicach miała funkcjonować osada targowa związana z biegnącą tędy drogą i brodem oraz kościółkiem św. Rocha (M. Cabalska, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego...*, s. 134–136; eadem, *Pradzieje Starego Sącza i jego najbliższej okolicy...*, s. 29–34; eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego...*, s. 46). Podczas badań przy fundamentach obecnego kościoła św. Rocha miała ona odkryć fragmenty drewnianej konstrukcji, którą zinterpretowała jako pozostałość po XII-wiecznej świątyni (eadem, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego...*, s. 136). Dokumentacja z tych badań nie została jednak opublikowana, zagadnienie to pozostaje niewyjaśnione. Nowsze badania powierzchniowe nie potwierdziły przypuszczeń M. Cabalskiej. Stwierdzono, że wały usypano w XIX w., a materiał pochodził ze złoza wtórnego. Uznano zatem, że obiekt ten nie mógł pełnić funkcji grodowo-kasztelańskich i zaklasyfikowano go jako domniemane grodzisko. Poglądy badaczki obecnie są uważane za całkowicie zdezaktualizowane (zob.: KEZA, stan. nr 26/39, Archiwum WUOZ w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu; J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grodziska w Polsce...*, t. 3, s. 14–15). W kwestii genezy kościółka św. Rocha wypowiedzieli się Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski (*Historia i rozwój przestrzenny*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. V: *Małopolska*, red. Z. Noga, z. 8: *Stary Sącz*, red. Z. Noga, Toruń–Kraków 2018, s. 16).

¹⁹ J. Suwała, G. Olszewski, *Geneza i plany zamku sądeckiego*, Nowy Sącz 2020, s. 3–20.

¹⁰ L. Morawiecki, *Monety rzymskie z okolic Nowego Sącza*, AAC XVII, 1977, s. 171–180; A. Poparda, *O monetach rzymskich na Sądeczyźnie*, RS 37 (2009), s. 15–20.

¹¹ M. Parczewski, *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*, Wrocław 1998.

¹² KEZA, Archiwum WUOZ w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu.

¹³ A. Żaki, *Węzłowe zagadnienia archeologii Sądeczyzny...*, s. 255–256.

¹⁴ J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grodziska w Polsce...*, t. 3, s. 174.

¹⁵ Pierwszy kasztelan sądecki (zasiadający w grodzie na „Grobli” występuje w latach 1223–1224 i jest nim Chwalisław (zob.: *Urządnicy małopolscy XII–XV wieku. Spisy*, oprac. J. Kurtyka i in., [w:] *Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. IV, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 233, nr 1014).

¹⁶ A. Żaki, *Naszacowice – Podegrodzie – Stary Sącz*, AAC, t. I, 1959, fasc. 2, s. 219–225; idem, *Wędrówki Sącza. O rozwoju sądeckiego ośrodka osadniczego do schyłku XIII stulecia*, Kraków 1974; idem, *Podgrodzie*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. IV, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.

Początki Kamienicy, na obszarze której w 1292 roku lokowano Nowy Sącz, nie są dobrze rozpoznane. Historycy na podstawie badań osadniczych sądzą, że jej geneza sięga głębokiego XIII lub nawet XII wieku. Z pewnością w XIII stuleciu była już znaczną osadą, a przed rokiem 1280 stała się własnością biskupstwa krakowskiego²⁰. W źródłach pisanych po raz pierwszy pojawia się w dokumencie lokacyjnym Nowego Sącza²¹. Według B. Kumora parafia w Kamienicy miała powstać najpóźniej XII wieku. W tym samym czasie doszło do budowy drewnianego kościoła św. Wojciecha, pełniącego funkcję siedziby parafii dla Kamienicy, następnie lokacyjnego Nowego Sącza²². Świątynia ta, wzmiankowana po raz pierwszy w 1303 roku²³, nie została dokładnie zlokalizowana. J. Sygański pisze, że znajdowała się na przedmieściu „Grodzkiem [...] pośrodku wiekowych lip” i otoczona była drewnianym parkanem²⁴. Precyzyjniejszą lokalizacją podają B. Krasnowolski i Z. Beiersdorf, którzy na podstawie opisów nowożytnych i kartograficznych (mapa Miega) stwierdzili, że stała przy drodze w kierunku Zawady (dziś osiedle Nowego Sącza z ul. Nawojowską jako główną osią; kościół stać miał u jej zbiegu z ul. Grodzką)²⁵. Świątynia została rozebrana w XVIII wieku. Cytowani wyżej badacze zajęli się również kwestią położenia samej wsi, która rozlokowała się wzdłuż dzisiejszej ulicy Grodzkiej (na jej wschodnim krańcu stał kościół św. Wojciecha) z działkami siedliskowymi ułożonymi prostopadle do jej przebiegu²⁶. Niestety powyższe ustalenia nie zostały zweryfikowane badaniami archeologicznymi. Na polach należących do Kamienicy i położonych na północ od niej (w widłach Dunajca i Kamienicy) w 1292 roku został lokowany Nowy Sącz. Sama wieś, jak stara się dowieść J. Rajman, nie została włączona w obręb miasta, stała się natomiast jego bezpośrednim zapleczem, a z czasem przedmieściem²⁷.

Na podstawie prowadzonych w drugiej połowie XX wieku badań powierzchniowych, realizowanych w ramach programu Archeologicznego Zdjęcia Polski, natrafiono na obszarze Nowego Sącza na liczne ślady osadnicze z czasów późnego średniowiecza. Odkryto również większe skupiska ceramiki, zaklasyfikowane jako osady i łączone z miejscowościami znanymi ze źródeł historycznych. Stanowisko nr 88/20 położone na wysoczyźnie, na prawym brzegu rzeki Łubinki identyfikować należy z Piątkową, powstałą tuż po lokacji Nowego Sącza jako wieś miejska²⁸. Z kolei stanowiska o numerach 71/102 i 72/103 wiązać trzeba z Zabelczem, wzmiankowanym po raz pierwszy w 1299 roku²⁹,

²⁰ J. Rajman, *Osadnictwo okolic Nowego Sącza i kształtowanie się strefy podmiejskiej średniowiecznego miasta (XIII–XV w.)*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. I, s. 59; A. Rutkowska-Plachcińska, op. cit., s. 129.

²¹ *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. III, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858 nr. 67.

²² B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 9, 1964 s. 45–46.

²³ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, cz. I, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874, nr 111.

²⁴ J. Sygański, *Historia Nowego Sącza*, t. III, Lwów 1901, s. 158–160 (reprint, Nowy Sącz 2020).

²⁵ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. I, s. 97–99.

²⁶ Ibidem, s. 99.

²⁷ J. Rajman, op. cit., s. 59–60.

²⁸ Ibidem, s. 70–71.

²⁹ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. I, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876, nr 132.

aczkolwiek, jak pisze K. Dziwik, już w roku 1273 należącym do rycerstwa z rodu Starych Koni³⁰. W następnej kolejności stanowisko 39/29 rozlokowane w niedalekiej odległości, na południe, od skrzyżowania ulicy Węgierskiej z H. Dobrzańskiego łączyć można z osiedlem Dąbrowa (obecnie Dąbrówka Polska), założonym w XIV w., którego właścicielką w 1375 roku była królowa Elżbieta³¹. Największe natężenie ceramiki i stanowisk wystąpiło w okolicach Winnej Góry, szczególnie na wschód od niej (stan. 33/33, 34/32), które wiązać należy z Biegonicami, starą osadą korzeniami sięgającą początku XIII lub końca XII stulecia³². Na terenie ścisłego centrum Nowego Sącza wymienić należy dwa miejsca, w których odkryto większe skupiska ceramiki datowanej na czasy przedlokacyjne. Pierwszym jest rejon kościoła pw. św. Małgorzaty, gdzie natrafiono na fragmenty ceramiki datowanej na okres X²/XII–XV wiek (kontekst znalezisk pozostaje jednak niejasny). Drugie skupisko odkryte zostało w ostatnich dwóch latach (2020–2021) podczas badań zamku, w jego północnej części. W najniższych partiach wykopów, w warstwach pomiędzy calcem a poziomem późnośredniowiecznym, pozyskano nieliczną ceramikę datowaną na okres od X do XIII wieku oraz odsłonięto pozostałości konstrukcji drewnianych³³. Opisywane badania miały jednak ograniczony zasięg, a interpretacja znalezisk i ich chronologia nie przedstawiają się jasno. Nie można jednak wykluczyć, że rejon kościoła św. Małgorzaty, a w szczególności dogodny do zasiedlenia i naturalnie obronny cypel, na którym po 1292 roku zbudowano zamek, były zasiedlane przed lokacją miasta.

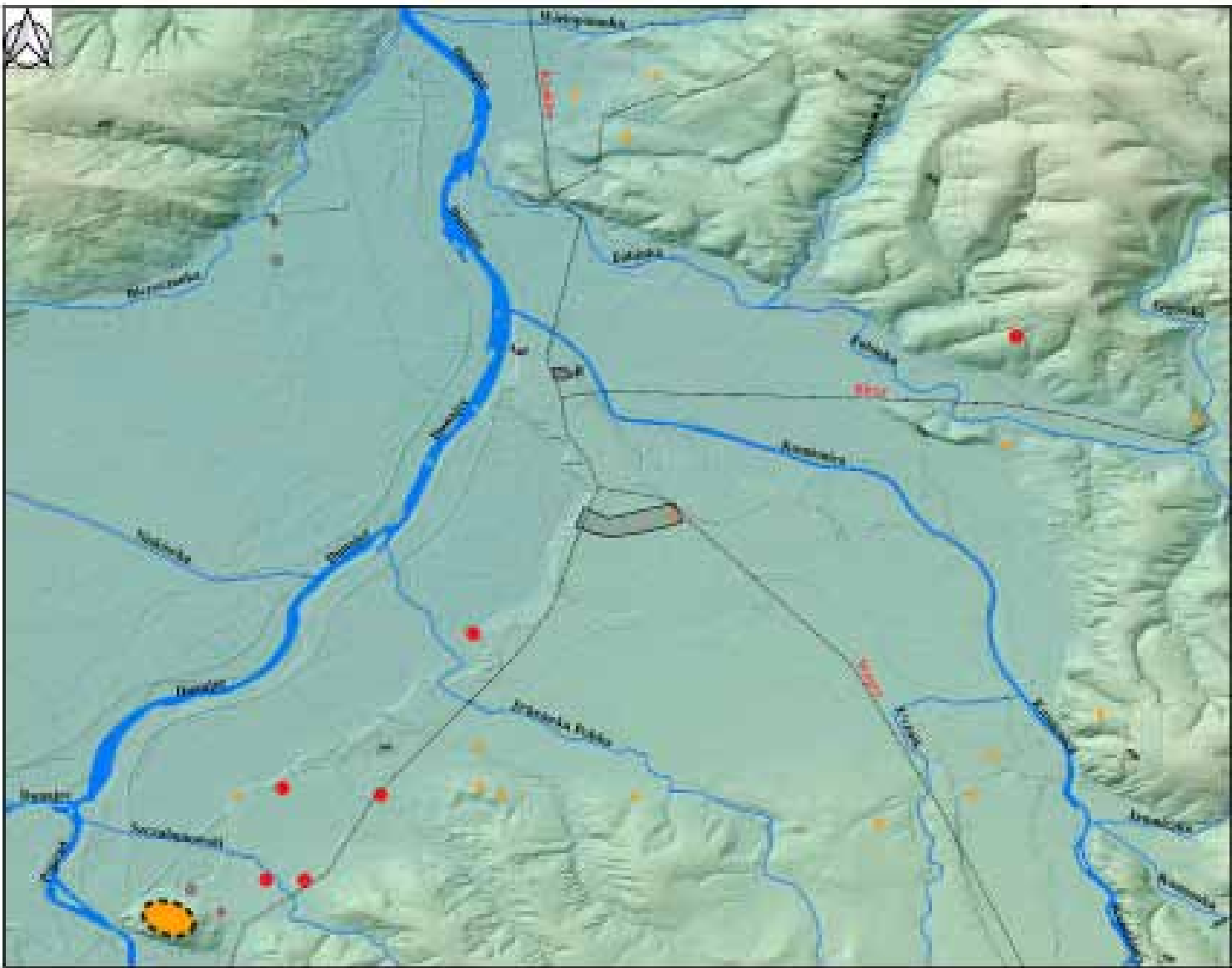
Osadnictwo przedlokacyjne Nowego Sącza i terenów znajdujących się w jego bezpośredniej bliskości nadal przedstawia się bardzo problematycznie. Przed lokacją w 1292 roku funkcjonowało tutaj kilka osad o starszej metryce (XII–XIII-wiecznej), dobrze zorganizowanych, jak np. Kamienica, Biegonice, Chelmiec, Zabelcze, należących do księżnej Kingi (następnie do klarysek starsądeckich) oraz biskupów krakowskich. Potwierdzone archeologicznie zdają się być jednak tylko Biegonice i Zabelcze. Sieć osadnicza przed rokiem 1292 nie była zatem gęsta; sytuacja ta zaczęła się zmieniać dopiero w XIV wieku. Stan badań archeologicznych nie pozwala jednoznacznie stwierdzić, czy obszar, na którym lokowano Nowy Sącz, był wcześniej zasiedlony. Odkrywane w czasie licznych nadzorów materiały nie mają kontekstu i pochodzą z warstw przemieszanych. Najnowsze badania prowadzone na cyplu zamkowym nie zostały jeszcze zakończone i opublikowane. Nie można jednak wykluczyć, że na terenie zajętym w 1292 roku przez zabudowę miejską istniały wcześniejsze zabudowania, szczególnie na cyplu w widłach Dunajca i Kamienicy, bardzo dogodnym pod względem mieszkalnym.

³⁰ K. Dziwik, *Struktura i rozmieszczenie feudalnej własności ziemskiej w Sądeckim w XV wieku*, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” VII/VIII (1961/1962), s. 44.

³¹ F. Sikora, *Dąbrowa*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu* (dalej SHGKr.), cz. I, z. 3, oprac. J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, Wrocław–Warszawa–Kraków 1985, s. 511.

³² J. Rajman, op. cit., s. 56; F. Sikora, *Biegonice*, [w:] SHGKr., cz. I, z. I, 1980, s. 89–90.

³³ Informacje ustne archeologa Bartosza Urbańskiego, za które dziękuję.

**Nowy Sącz w X–XIII w.
(faza przedlokacyjna)**

- domniemane grodzisko kasztelańskie w Biegonicach Winnej Górze
- kościół św. Wojciecha
- hipotetyczny zasięg Kamienicy (XII–koniec XIII w.)
- domniemane osadnictwo przedlokacyjne na terenie Nowego Sącza (A – rejon zamku królewskiego; B – rejon kościoła św. Małgorzaty)
- osady datowane na okres średniowiecza (na podstawie AZP)
- pojedyncze znaleziska datowane na okres średniowieczny (na podstawie AZP)
- osady wczesnośredniowieczne (na podstawie AZP)
- pojedyncze znaleziska datowane na okres wczesnośredniowieczny (na podstawie AZP)
- ważniejsze trakty komunikacyjne

Opracował Paweł Kocańda

PRZEKSZTAŁCENIA URBANISTYCZNE I ARCHITEKTONICZNE

Uwagi wstępne

Z chwilą powstania (1292) Nowy Sącz stał się – jako siedziba kasztelanii – lokalnym centrum politycznym i wkrótce – wraz z fundacją kościołów – ważnym ośrodkiem życia religijnego. Rozkwit miasta w późnym średniowieczu i u progu ery nowożytnej znalazł odzwierciedlenie w ukształtowaniu architektury, w tym historycznych dominant: kolegiaty i królewskiego (starościńskiego) zamku. Zachowana sylweta Nowego Sącza jest do dzisiaj dobrze widoczna od strony północno-wschodniej, z doliny Kamienicy. Natomiast o charakterze wnętrza urbanistycznych w dużej mierze zdecydowały przekształcenia architektoniczne doby autonomii galicyjskiej (1866–1918). Druga połowa XX wieku przyniosła szybki wzrost liczby mieszkańców, powstanie osiedli wielkich bloków i rozwój przemysłu. Dzisiejsze miasto – z licznymi zabytkami, historycznymi tradycjami i górskim otoczeniem – jest znaczącym w skali krajowej ośrodkiem turystycznym.

Wczesne średniowiecze: stulecia VIII–X

Najstarsze pojedyncze znaleziska z terenów Sądecczyzny sięgają doby paleolitu. Z przelomu V i IV tysiąclecia przed naszą erą pochodzą ślady osadnictwa neolitycznego w Kotlinie Sądeckiej. W epoce brązu rozwijała się tu kultura otomańska (XVII–XIV w. p.n.e.), później kultura łużycka (od XIV/XIII w. p.n.e.). W młodszej fazie kultury łużyckiej zaznaczyły się – promieniujące zza Karpat – oddziaływania Celtów. Z okresu rzymskiego ujawniane są monety (I/II–V w. n.e.), świadczące o kontaktach handlowych¹.

Rozwój wczesnośredniowiecznego osadnictwa w dolinie Dunajca umożliwił powstanie dwóch wielkich grodzisk², oto-

¹ G. First, *Badania archeologiczne na obszarze Ziemi Sądeckiej od początków zainteresowania pradziejami do profesjonalnych prac wykopaliskowych*, „Rocznik Sądecki”, RS 34 (2006), s. 9–24; M. Cabalska, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego*, RS 10–11 (1969–1970), s. 103–161; eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego osadnictwa Sądecczyzny*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, red. F. Kiryk, Warszawa–Kraków 1992, t. 2, red. F. Kiryk, S. Plaza, Kraków 1993, t. 3, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków 1996, tu t. 1, s. 23–42; J. Poleski, *Archeologia o przeszłości Podegrodzja*, [w:] *Podegrodzje i gmina Podegrodzje, zarys dziejów*, red. F. Kiryk, Kraków 2014, s. 9–41.

² J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków 2011; idem, *Archeologia...*, s. 41–47; A. Szybowicz, B. Szybowicz, J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Marcinkowicach*, „Acta Archaeolo-

gicznych wałami o konstrukcji drewniano-kamienno-ziemnej, zajmujących obronne, strategiczne pozycje ponad doliną rzeki: w Naszacowicach (kształtowane w kilku fazach od drugiej połowy VIII do X wieku, działało do XI lub XII stulecia) i Zawadzie Lanckorońskiej (wzniesione przed rokiem 868, rozbudowane w końcu X w.). Zapewne wyznaczały one wschodnią rubież organizmu wczesnopanstwowego z centrum w Krakowie (na Wawelu), a funkcjonowały i były rozbudowywane jeszcze po wcieleniu do państwa piastowskiego w końcu X wieku. Mniejsze grodziska datowane na IX–X wiek znajdowały się w Marcinkowicach i Chelmcu; zapewne służyły jako schronienie dla ludności w okresie zagrożenia.

Początki Sądecczyzny:

Sącz „podegrodzki”: 2. połowa X – połowa XIII w. Sącz św. Kingi: 2. połowa XIII w.

Powstanie Sącza³ związane jest z początkami państwa Piastów i jego ekspansją na tereny Małopolski. Pierwszy Sącz – jako ośrodek lokalnej władzy na rubieżach państwa piastowskiego – lokalizowany jest w północnej części późniejszej wsi Podegrodzie⁴, gdzie od drugiej połowy X wieku funkcjonowało grodzisko określane później jako Zamczysko, usytuowane na odcieciu od wschodu przez sztuczny przekop fosy cyplu nad doliną Dunajca i otoczone wałem o konstrukcji skrzyniowej. Upadek tego grodziska w wieku XII był wynikiem pożaru. W rezultacie powstało kolejne, nieco większe grodzisko (późniejsza nazwa:

gica Carpathica” 34 (1997–1998), s. 77–92; M. Cabalska, *Wielozdonowe grodzisko w Chelmcu na tle podobnych założen obronnych z terenu Polski*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Archeologiczne” 10 (1968), s. 69–93.

³ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Historia i rozwój przestrzenny*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. V: *Małopolska*, red. Z. Noga, z. 8: *Stary Sącz*, red. Z. Noga, Toruń–Kraków 2018, s. 11–12.

⁴ A. Żaki, *Naszacowice – Podegrodzje – Stary Sącz*, „Acta Archaeologica Carpathica” 1 (1959); idem, *O położeniu wczesnośredniowiecznego Sącza*, RS 4 (1960); idem, *Wędrowki Sącza. O rozwoju sądeckiego ośrodka osadniczego do schyłku XIII wieku*, Kraków 1974; Z. Woźniak, *Z najdawniejszej przeszłości Podegrodzja*, RS 5 (1961), s. 11–12; idem, *Badania dwóch grodzisk w Podegrodziu, pow. Nowy Sącz w 1961 r.*, „Acta Archaeologica Carpathica” 4 (1962), s. 259–270; G. Leńczyk, *Badania w Podegrodziu p. Nowy Sącz*, RS 5 (1962), s. 1–6; J. Poleski, *Dwa grodziska w Podegrodziu – problem kasztelanii sądeckiej*, [w:] *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. S. Moździoch, Wrocław 1993, s. 235–259; idem, *Archeologia...*, s. 51–74.

Grobla), położone około 630 m na południe od Zamczyska, otoczone wałem o podobnej konstrukcji (czterokrotnie odbudowywanym). Było ono siedzibą pierwszych kasztelanów sądeckich, wzmiankowanych w źródłach pisanych od roku 1224. Po stronie północnej rozwinęło się podgrodzie (z czasem miało dać nazwę wsi) z kościołem św. Jakuba Większego, zapewne monarchszą fundacją z XI lub XII wieku. Z ośrodkiem kasztelańskim w Podegrodziu związane było założenie obronne na nieodległej Winnej Górze w Biegonicach, które zapewne pełniło wówczas funkcje stróży, kontrolującej szlak komunikacyjno-handlowy w dolinie Popradu oraz pobliskie przeprawy brodowe na tej rzece i na Dunajcu.

Upadek Sącza „podegrodzkiego” i powstanie kolejnego Sącza (późniejszego Starego)⁵ wiązały się z działalnością księżnej Kingi, która w roku 1257 otrzymała Sądeczynę od swego męża Bolesława Wstydlwego. Miasto zostało lokowane na prawie niemieckim najpóźniej w roku 1273, kiedy wymieniani są mieszczanie i wójt. Po śmierci księcia (1279) Kinga ufundowała klasztor Klarysek (1280) i została jego ksienią. Przejście Sądeczyny w ręce zakonne spowodowało konflikt z następcą Bolesława, Leszkiem Czarnym, zażegnany przez papieża Marcina IV, który utrzymał klaryski w posiadaniu ich uposażenia. Staraniem Kingi, a potem klarysek, lokowane były na prawie niemieckim liczne wsie, między innymi Podegrodzie (najpóźniej w 1273 r.), które nazwę uzyskało od wspomnianego grodu i podgrodzia. Do uposażenia klasztoru należały także wsie zlokalizowane w sąsiedztwie późniejszego Nowego Sącza: Chelmiec, Świniarsko i Biegonice. Niektóre z nich z czasem weszły w granice administracyjne tego miasta.

Kamienica – wieś w dobrach biskupów krakowskich

W widłach Dunajca i Kamienicy leżała w końcu wieku XIII wieś biskupia Kamienica, wzmiankowana w roku 1292 w związku z założeniem Nowego Sącza⁶ (zob. niżej). W przywileju lokacyjnym Nowego Sącza oznajmiono, że miasto powstaje na terenie wspomnianej wsi, lecz już w dokumencie z 1303 roku uściślono, że chodzi o pola Kamienicy⁷. Wydaje się, że jako relikty centrum osadniczego (nawsia) przetrwała – wtórnie regulowana – dzisiejsza ul. Grodzka; przydrożna figura u jej wschodniego krańca uprawdopodobnia sytuację kościoła parafialnego pw. św. Wojciecha, zaznaczonego na mapie Miega (Plan 1.4). Do uposażenia plebana należał młyn⁸, zapewne na młynówce rzeki Kamienicy. Pas ról o rozłogu lanowo-leśnym, biegnącym prostopadle do domniemanego nawsia po stronie południowej,

⁵ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków 1985, s. 166–170; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej*, Kraków 2004, cz. II, s. 226–234; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Historia...*, s. 12–14.

⁶ J. Laberschek, *Kamienica*, [hasło] [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. II, z. 3, red. F. Sikora, Kraków 2000, s. 390–391.

⁷ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, t. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1879, nr 89; F. Kiryk *Rozwój urbanizacji...*, s. 142, przyp. 2.

⁸ J. Rajman, *Osadnictwo okolic Nowego Sącza i kształtowanie się strefy podmiejskiej (XIII–XV w.)*, [w:] *Dzieje miasta nowego Sącza...*, t. 1, s. 59–60.

widoczny na planie katastralnym (1846; Plan 1.3), może być pozostałością zarówno uposażenia rolnego Kamienicy, jak późniejszego, lokacyjnego kompleksu rolnego Nowego Sącza. Północny kompleks ról Kamienicy został zatarty przez lokowanie tu Nowego Sącza.

Tradycję własności biskupiej mógł przejąć dwór biskupi, rozwijający się później w południowo-zachodniej części Nowego Sącza (por. niżej). Na północ od Kamienicy, w Kurowie, funkcjonował w XIII/XIV wieku gródek (wzmiankowany w 1308 r. jako „castrum Curow”⁹), którego budowa wiązana była z Janem Muskata, biskupem krakowskim w latach 1294–1320¹⁰.

Lokacja Nowego Sącza (1292): układ urbanistyczny, najstarsza zabudowa i uposażenie rolne

O przejściu Sądeczyny ponownie w ręce monarchy, z jednoczesnym ukształtowaniem jej nowego centrum – Nowego Sącza, zdecydował Wacław II Czeski, który lokował miasto na prawie niemieckim na mocy przywileju wystawionego w Krakowie 8 listopada 1292 roku¹¹. Lokacja ta¹² miała w zamierzeniu władcy oznaczać całkowitą likwidację dawnego centrum Sądeczyny – do Nowego Sącza przenieśli się wójtowie (synowie starosądeckiego wójta Tyrmana, którym władca zlecił zadania zasadźców), przenieść się miały też zakonnice i zakonnicy (w nowym ośrodku wzniesiono dla nich kościół – o programie analogicznym do starosądeckiego – z klasztorem), a niewątpliwie także mieszkańcy. Nie wszystkie zamierzenia zostały zrealizowane, niewątpliwie za sprawą oporu klarysek ze starego miasta, których pozycję wzmacniały powiązania z dynastią piastowską. Świątynia parafialna (początkowo filialna wobec parafialnego kościoła św. Wojciecha w Kamienicy) otrzymała wezwanie św. Małgorzaty – nie świętej węgierskiej, której kult upowszechniała Kinga – lecz męczennicy z początków chrześcijaństwa¹³. Jej wizerunek znalazł się na najstarszym herbie miasta¹⁴.

Nowe miasto zostało usytuowane w miejscu z natury obronnym – w widłach Dunajca i Kamienicy, nad stromymi skarpami opadającymi do dolin rzecznych od północnego zachodu i północnego wschodu. Było ono zarazem słabo zasiedlone lub ra-

⁹ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 3, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1914, nr 121.

¹⁰ A. Żaki, *Nowo odkryte grodzisko w Knurowie, powiat Nowy Sącz*, „Acta Arch[aeologica] Carpathica” 6 (1964), s. 41–46; K. Dziwik, *Gródek biskupa Jana Muskaty w Knurowie nad Dunajcem*, RS 12 (1971), s. 79–89; P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków biskupa Jana Muskaty w ziemi krakowskiej*, „Archaeologia Historica Polona” 26 (2018), s. 326.

¹¹ *Codex diplomaticus Poloniae*, t. 3, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858, nr 67; F. Kiryk, *Wacław II i Nowy Sącz*, RS 30 (2002), s. 10–22.

¹² A. Rutkowska-Plachcińska, *Sądeczyna XIII i XIV wieku. Przemiany gospodarcze i społeczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 126–146; F. Kiryk, *Początki miasta*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 1, s. 85–94.

¹³ Związek wezwania św. Małgorzaty męczennicy z lokacją Nowego Sącza dokumentuje jej wizerunek na najstarszej pieczęci miasta z XIII/XIV w.; M. Gumowski, *Herb i pieczęć Nowego Sącza*, RS 4 (1960), s. 71–88.

¹⁴ Ibidem; S. A. Sroka, *Średniowieczne pieczęcie miast małopolskich z archiwum w Bardowie*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 3 (2004), s. 153–154.

czej niezasiedlone, zajęte bowiem, jak wspomniano, przez północny kompleks ról biskupiej wsi Kamienica. Kościół w tej wsi utrzymał początkowo rangę parafialną (kościół św. Małgorzaty był filią jeszcze w 1303 r.¹⁵), wieś zaś stała się przedmieściem, określanym z czasem jako Grodzkie, Wielkie, Węgierskie. Nazwą Kamienica określano nowe miasto jeszcze w roku 1323, a miano Nowy Sącz stosowano konsekwentnie dopiero od drugiej ćwierci XIV wieku¹⁶.

Na podstawie analizy modularnej planu¹⁷ (Plan 3.2), wykorzystującej najstarsze zachowane elementy zabudowy (m.in. średniowieczne piwnice niektórych domów przyrynkowych) i archiwalne przekazy planistyczne, ustalono miary zastosowane przy wytyczaniu układu urbanistycznego oraz konstrukcji lokacyjnego rozplanowania, utrzymanego z niewielkimi zmianami do dzisiaj. Układ urbanistyczny, wydłużony w linii północ–południe, zgodnie z ukształtowaniem cypla między rzekami, otrzymał dyspozycję szachownicową, pięciopasmową. Zasadniczą użytą miarą jest „mały” sznur liczący 125 stóp, mierzący – przy wartości stopy wynoszącej 31,4 cm – 47,10 m. Pasma środkowe z Rynkiem otrzymało szerokość 2 sznurów, pasma pozostałe – po 1 sznurze. Całość można wpisać w modularny prostokąt o wymiarach 14½ × 9 sznurów (w praktyce zniekształcony z powodu formy terenu). Centralnym elementem środkowego pasma jest Rynek o wymiarach 4 × 3 sznury. Modularne szerokości ulic – wobec wtórnych przekształceń – określić można jedynie w przybliżeniu. Ulice tranzytowe i skupiające zabudowę miałyby po 3–3½ pręta (pręt = 1/10 sznura) szerokości, pozostałe (miedzuchowe, podmurne) po 1–2½ pręta. Bloki zabudowy uzyskały w większości strukturę jednofrontową, o głębokości 1½ sznura; w blokach przyrynkowych wytyczono działki o szerokości 4 prętów, działki w pozostałych miałyby 2½ pręta szerokości. Jedynie bloki w paśmie środkowym (poza przyrynkowymi) miałyby strukturę dwufrentową, a wyznaczone w nich działki wymiary 2½ × 12 prętów. W obu pasmach skrajnych znalazły się świątynie (zapewne wzmacniające obwód obronny): od wschodu kościół pw. św. Małgorzaty, od zachodu klasztor Franciszkanów-Klarysek. Zasady rozmierzenia ujęto w tabeli 1¹⁸.

Zapewne już w wyniku lokacji wzniesiono kamienny mur obronny¹⁹, prowadzony – jak wynika z zachowanych fragmentów i badań archeologicznych – zgodnie z przebiegiem skarpy miejskiej. Od południa, gdzie skarpy takiej nie ma, wykonano sztuczny przekop nienawodnionej fosy (jej profil ujawniony został w badaniach archeologicznych, ślad zaś jest częściowo czytelny do dzisiaj, a wyraźniej uchwytany na planie warstwicy z początku XX wieku). Z pozostałych stron funkcję fosy

spełniały koryta Dunajca i Kamienicy oraz związane z nimi młynówki. Mimo braku potwierdzeń źródłowych można przypuszczać, że z systemem obronnym związany był zamek monarchy²⁰, wzniesiony na cyplu ponad ujściem Kamienicy do Dunajca. Jego średniowieczna geneza, choć nie ma wzmianki wśród zamków doby Kazimierza Wielkiego w przekazie Janka z Czarnkowa, zdaje się wskazywać na pochodzenie z czasów Wacława II. Zamek niewątpliwie funkcjonował za rządów Władysława Łokietka, będąc wówczas siedzibą sądeckiego kasztelana. Wczesnym (lokacyjnym?) elementem obronnym mógł być też zamek biskupi (już z czasów Muskaty?), położony w południowo-zachodnim narożu układu urbanistycznego (dzisiaj teren więzienia). Datowanie linii obronnej z kamiennym murem oraz najstarszego założenia zamkowego na czasy Wacława II znajduje pośrednie potwierdzenia źródłowe²¹ i odpowiada jego działaniom – to w czasach rządów czeskich budowano w Krakowie najstarsze mury miejskie. Z tym samym władcą można też łączyć pierwszą fazę murowanego zamku w Czchowie, z poczynaniami Muskaty zaś najstarsze założenie zamku w Sławkowie²². Powiązanie zamku monarchy z fortyfikacjami miasta znajduje ówczesną analogię w Bieczu (podobnie jak Nowy Sącz będącym stolicą kasztelania)²³. Podobną relację między miastem i jego fortyfikacjami a zamkiem mógł Wacław II Czeski wprowadzić w Krakowie; pośrednim świadectwem byłoby tu zobowiązanie Władysława Łokietka, który zajmując Kraków w roku 1306 obiecał mieszkańcom, że nie połączy miasta z wawelskim zamkiem²⁴. Zatem – zamiar taki (notabene, później przez Łokietka zrealizowany) istniał wcześniej.

Nie można wykluczyć późniejszego datowania muru, który w XIV wieku (w dobie Kazimierza Wielkiego?) zastąpiłby fortyfikacje ziemne. Przemawiałby za tym termin *blancas*, użyty w dokumencie Władysława Łokietka z 1331 roku dla określenia sądeckich fortyfikacji²⁵, identyczny z terminem, jakim określano ziemne fortyfikacje Krakowa wznoszone w wyniku przywileju Leszka Czarnego z 1285 roku. Być może – i ponownie nasuwa się analogia z Bieczem – mur obronny miasta mógł początkowo na jakimś odcinku współlistnieć z wałem²⁶. W obwodzie obronnym może od początku znajdowały się trzy bramy, znane z późniejszych przekazów jako Węgierska (w linii dzisiejszej ul.

²⁰ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, s. 239; S. Kolodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*, [w:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2011, s. 324–325.

²¹ Niedatowany przekaz, według którego Wacław II Czeski zwolnił miasto od cla i danin z przeznaczeniem funduszy na reperację murów; *Regesta diplomatica nec non epistolarna Bohemiae et Moraviae*, wyd. J. Emler, cz. II: 1253–1310, Praha 1882, nr 2398. Budowę murów przypisuje Wacławowi J. Długosz, *Liber beneficiorum Dioecesis Cracoviensis*, wyd. A. Przeździecki, t. 3, Kraków 1864, s. 467.

²² P. Kocańda, *Z problematyki...*, s. 321–324; J. Pierzak, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie*, Bytom 2002, s. 6, 46, 73–78.

²³ B. Krasnowolski, *Lokacja miasta (50.–60. lata XIII w.) i jej konsekwencje do początku XIV w.*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. V: *Małopolska*, red. Z. Noga, z. 7: *Biecz*, red. Z. Noga, Toruń–Kraków 2021, s. 16.

²⁴ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, cz. 1, s. 111.

²⁵ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski...*, nr 357.

²⁶ P. Kocańda, *Fortyfikacje miejskie*, [w:] *Atlas historyczny...*, t. V, z. 7, s. 17–18.

¹⁵ Zob. F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji...*, s. 142.

¹⁶ F. Kiryk, *Początki...*, s. 93.

¹⁷ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 1, s. 99–110; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, cz. II, s. 154–161; idem, *Urbanizacja Małopolski na przełomie wieków XIII i XIV, pod rządami Leszka Czarnego, Przemysła II i Wacława II Czeskiego: kompozycje i programy układów lokacyjnych*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury PAN” 48 (2020), s. 405–407.

¹⁸ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, cz. II, s. 155.

¹⁹ J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 303–317; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 1, s. 225–234.

Tabela 1. Rozmierzenie lokacyjnego układu urbanistycznego Nowego Sącza

Element układu urbanistycznego		Wymiary			
		metry	stopy 0,314 m	pręty 3,925 m (12,5 stopy)	sznury „male” 39,25 m (125 stóp)
Rozmierzenie w linii zachód–wschód					
1.	Pasma zachodnie z zespołami klasztoru Klarysek-Franciszkanów i domniemanego dworu biskupiego	58,875	187,5	15	1 ½
2.	Pasma z zachodnim blokiem przyrynkowym	58,875	187,5	15	1 ½
3.	Pasma środkowe z rynkiem	117,750	375,0	30	3
4.	Pasma ze wschodnim blokiem przyrynkowym	58,8750	187,5	15	1 ½
5.	Pasma wschodnie z zespołem kościoła parafialnego	58,8750	187,5	15	1 ½
Razem rozmierzenie zachód–wschód		353,250	1125,0	90	9
a	Rząd południowy (przy linii obronnej) wraz z uliczką na zapleczu bloku przyrynkowego	19,625	62,5	5	½
b	Rząd z południowym blokiem przyrynkowym	58,875	187,5	15	1 ½
c	Rząd z rynkiem	157,000	500,0	40	4
d	Rząd z północnym blokiem przyrynkowym	58,875	187,5	15	1 ½
e	Rząd z uliczką na zapleczu bloku przyrynkowego i blokami zabudowy	78,500	250,0	20	2
f	Rząd z uliczką i blokami zabudowy	78,500	250,0	20	2
g	Teren zamkowy na północnym skraju układu	117,750	375,0	30	3
Razem rozmierzenie południe–północ		569,125	1812,5	145	14 ½

Źródło: opracowanie własne na podstawie: B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, cz. II, s. 155

Jagiellońskiej), Krakowska (w linii ul. ks. Piotra Skargi) i Młyńska (w linii ul. Lwowskiej).

Nietypowym w Małopolsce elementem lokacyjnego planu urbanistycznego Nowego Sącza jest położenie kościoła parafialnego – nie przy narożniku rynku, lecz poza blokiem przyrynkowym, przy linii obronnej. Podobne usytuowanie świątyni parafialnej częściej występuje w Czechach, na przykład w miastach lokowanych w pięćdziesiątych i sześćdziesiątych latach XIII wieku przez Przemysła Otokara II (Litovel, Moravská Třebová, Vysoké Mýto). Raczej odrzucić należy domniemania, jakoby kościół postawiono w miejscu starszej świątyni, z której pochodziłyby – użyte jako wtórники – elementy o charakterze późnoromańskim²⁷. Nie ma powodów, by elementów tych nie datować na przełom wieków XIII i XIV. Nietypowe jest też uwzględnienie w planie lokacyjnym większej szerokości działek przyrynkowych.

Zabudowa z doby lokacji nie jest znana. Przewidziane w dokumencie lokacyjnym dochody wójta z kramów sukienicznych, chlebowych i szewskich oraz jatek rzeźniczych, probierni srebra i wagi ołowiu wskazują, że na Rynku miały powstać odpowiednie obiekty. Ich program i charakter zapewne zgodny był z rozwiązaniami stosowanymi wówczas w miastach prawa niemieckiego w Czechach, na Śląsku, w Krakowie.

Zapewne bezpośrednio po lokacji przystąpiono do budowy wspomnianych kościołów – filialnego parafii w Kamienicy (późniejszego parafialnego) i franciszkańskiego. Niepelne dotąd badania architektoniczne kościoła św. Małgorzaty²⁸ każą widzieć prezbiterium – w fazie z przełomu stuleci XIII i XIV – niemal o połowę krótsze i znacznie niższe od obecnego, zamknięte prostą ścianą, nakryte sklepieniem krzyżowo-żebrowym o detalu przypominającym franciszkański kościół w Lewoczy z 1309 roku²⁹. Fundacją Wacława II Czeskiego byłby kościół klasztorny, przeznaczony zarówno dla klarysek, jak i franciszkanów³⁰. Pierwszą fazę budowy – z nawiązaniem do programu świątyni w Starym Sączu – należy datować na lata 1292–1299 (druga z dat odnosi się do dokumentu starosądeckiej ksieni Gryfiny), ukończenie prac przypadłoby na kolejny już okres w dziejach miasta i klasztoru (zob. niżej).

Powiązania pomiędzy mieszczanami sądeckimi i krakowskimi sugerują, że już bezpośrednio po lokacji mogły w Nowym Sączu powstawać pierwsze murowane z kamienia przyrynkowe

²⁸ A. Cabala, *Wyniki bieżących prac badawczych architektonicznych w kościele pokolegiackim św. Małgorzaty w Nonym Sączu*, RS 10–11 (1969–1970), s. 469 nn.

²⁹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, s. 201–202.

³⁰ Ibidem, s. 202–210; P. Pencakowski, *Gotyckie kościoły zakonu św. Franciszka w Starym i Nonym Sączu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 36, 2 (1991), s. 83–102; L. Migrała, *Kościół i klasztor Franciszkanów w Nonym Sączu – kalendarium wydarzeń*, „Almanach Sądecki” 24, 3–4 (92–93) (2015), s. 21–28.

²⁷ Stanowisko takie prezentował m.in. S. Świszczowski, *Materiały do dziejów kolegiaty św. Małgorzaty*, RS 3 (1957), s. 4–5.

kamienice; ich pozostałością byłyby kamienne wątki z warstwami wyrównawczymi zachowane sporadycznie w piwnicach³¹.

Przywilej lokacyjny nadawał miastu uposażenie rolne³² o powierzchni 72 łanów frankońskich; w granicach kolejnych 100 łanów miasto i wójt mieli zakładać wsie³³. Przyjmując jako podstawę granice zaznaczone na planach katastralnych z czterdziestych lat XIX wieku można zauważyć, że Nowy Sącz wraz z późniejszymi osadami – Gołąbkowicami, Roszkowicami i Załubińcem od północy i północnego wschodu oraz Gorzkowem od południowego wschodu – można wpisać w prostokąt o wymiarach 720 × 1296 prętów (pręt = 1/10 „dużego” sznura = 4,71 m), czyli o powierzchni owych 72 łanów. Można przyjąć, że osady te rozwinęły się później na terenie ról miejskich jako miejskie wsie. Gołąbkowice zachowały czytelny, lokacyjny układ ruralistyczny z półwsiem ponad skarpią rzeki Kamienicy. Elementy dyspozycji łanowo-leśnej są też czytelne na planie katastralnym Roszkowic, wzmiankowanych w falsyfikacie z datą 1341. Z kolei wspomniany obszar o powierzchni 100 łanów można określić jako prostokąt o wymiarach 1000 × 1296 prętów, przyległy od wschodu do uposażenia miejskiego. Z czasem powstały tam wsie miejskie (Piątkowa, Paszyn) i wójtowskie (Mystków, Kunów z późniejszą Jamnicą, Falkowa)³⁴ o czytelnej na planach katastralnych z czterdziestych lat XIX wieku i zachowanej zasadniczo do dzisiaj łanowo-leśnej dyspozycji układów ruralistycznych, charakterystycznej dla lokacji na prawie niemieckim.

Za pewnego rodzaju przeciwdziałanie klarysek, niechętnych zagospodarowywaniu Sądecczyzny przez nowe miasto, była uznawane nadanie Gryfyny z roku 1299 dla niejakiego Jana Bogacza³⁵. Otrzymał on – w celu prowadzenia akcji osadniczej – zalesiony teren o powierzchni 100 łanów po północno-wschodniej stronie Nowego Sącza, położony między Zabelczem, Mogilnem i należącym do starosądeckiego klasztoru Siedlcem. Założone tu z czasem wsie cechują się czytelną, łanowo-leśną dyspozycją układów ruralistycznych. Są to: Januszowa, Librantowa (identyfikowana z Porębą Elbranda, wzmiankowaną w latach 1347 i 1350), Kwieciszewa, Boguszowa, Olchowa³⁶. Wsie te w 1394 roku weszły w skład uposażenia nowosądeckiego szpitala (zob. niżej).

Założenie Nowego Sącza musiało spowodować korekty sieci drożnej³⁷. Szczególnie istotne znaczenie miał – starszy od lokacji tego miasta – trakt z Krakowa na Węgry przez Bochnię

i Sącz, biegnący dalej doliną Popradu (kontrolowaną przez zamek w Rytrze, wiązany z inicjatywą Wacława II Czeskiego³⁸); innym wariantem była droga przez Przełęcz Magurską. Trakt na Ruś i na Węgry prowadził z Nowego Sącza przez Biecz. Szlak z Nowego Sącza do Sandomierza – a dalej na Ruś – zamknięto w 1329 roku, gdyż jego funkcjonowanie naruszało interesy kupców krakowskich. Postępującemu zagospodarowywaniu Podhala towarzyszył trakt w dolinie Dunajca, chroniony przez zamek Czorsztyn (Wronin), sięgający genezą zapewne również doby Wacława³⁹.

Rozwój miasta w późnym średniowieczu: XIV – początek XVI wieku

Późne średniowiecze było okresem świetności Nowego Sącza⁴⁰ – z rozwojem handlu i rzemiosł szło w parze wypełnianie lokacyjnego planu miasta przez murowaną zabudowę. Z tych czasów pochodzą kolejne fazy kształtowania zarówno kościołów parafialnego i klasztornego Klarysek-Franciszkanów, jak i zamku i siedziby biskupiej, a także powstawanie mieszczkańskich kamienic.

Wiek XIV przyniósł gruntowną rozbudowę parafialnego kościoła pw. św. Małgorzaty⁴¹ – prezbiterium podwyższono i przedłużono z wprowadzeniem trójbocznego zamknięcia, korpus ukształtowany jako dwunawowy (a więc bliski kazimierzowskim fundacjom z kolegiatą w Wiślicy na czele), z trójdzielną dyspozycją przeszła zachodniego. Datowanie relikwów dekoracji malarzkiej (około 1360 r.)⁴² zdaje się wyznaczać *terminus ante quem* dla tej realizacji. W XV i początkach XVI stulecia dobudowano kaplice i wieże, a szczególne znaczenie miało podniesienie świątyni do rangi kolegiaty przez kardynała Zbigniewa Oleśnickiego w 1448 roku⁴³. Dzielą warsztatu pracującego na usługach kardynała (a także Jana Długosza) byłoby ukształtowanie fasady z rzeźbiarsko opracowanym, kamiennym fryzem heraldycznym wieży północnej (obecny jest rekonstrukcją) oraz nadbudowa kapitułarza nad zakrystią po północnej stronie prezbiterium. Zapewne około 1507 roku (staraniem biskupa Jana Konarskiego?) budowano wieżę południową, która otrzymała

³⁸ S. Kolodziejewski, *Król Wacław II...*, s. 318–320.

³⁹ Ibidem, s. 317–318.

⁴⁰ F. Kiryk, *Miasta Ziemi Sądeckiej w XII–XV w.*, RS 35 (2007), s. 80–97; idem, *Nowy Sącz w XIII–XVI w.*, „Almanach Sądecki” 24, 3–4 (92–93) (2015), s. 3–20.

⁴¹ T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Sztuka Ziemi Krakowskiej*, Kraków 1982, s. 86–88; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, s. 210–216; A. Włodarek, *Nowy Sącz, kościół kolegiacki p.w. św. Małgorzaty*, [hasło] [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszczyński, *Katalog zabytków*, red. A. Włodarek, Warszawa 1995, s. 167–168; L. Migrała, *Bazylika św. Małgorzaty w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2000.

⁴² H. Jędrzejewska, „Sprawozdanie z prac konserwatorskich przy gotyckiej polichromii ściennej na filarze północnym w kościele św. Małgorzaty w Nowym Sączu”, Warszawa 1978, mps w archiwum Wojewódzkiego Małopolskiego Konserwatora Zabytków – ekspozytury w Nowym Sączu; M. Kornecki, H. Małkiewiczówna, *Małopolska*, [w:] *Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce*, red. A. Kozłowska-Kamzowa, Poznań 1984, s. 29, 37.

⁴³ J. Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 3..., s. 544 nn.; J. Fiałkowski, *Nowosądecka kolegiata*, cz. I: *Dzieje kapituły mniejszej (1448–1791)*, Warszawa 1958.

³¹ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, cz. II, s. 156.

³² Ibidem, s. 157, 160.

³³ K. Dziwik, *Majetność ziemską Nowego Sącza w wiekach średnich*, RS 4 (1960), s. 53–69; J. Rajman, *Osadnictwo...*, s. 60–62, 63–67, 69–72.

³⁴ Zob. hasła w *Słowniku historyczno-geograficznym województwa krakowskiego...*; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Falkowa*, cz. I, s. 673–674; eadem, *Jamnica*, cz. II, s. 203; eadem, *Kunów*, cz. III, s. 358.

³⁵ M. Barański, *Dominium sądeckie. Od okręgu grodowego do majątku klarysek sądeckich*, Warszawa 1992.

³⁶ K. Dziwik, *Z badań nad stosunkami własnościowymi w Sądecczyźnie: Librantowa, Boguszowa, Kwieciszowa i Wolfowa*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 4 (1960), s. ???; Zob. hasła w *Słowniku historyczno-geograficznym województwa krakowskiego...*; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Boguszowa*, cz. I, s. 175–176; eadem, *Januszowa*, cz. II, s. 235; eadem, *Kwieciszowa*, cz. III, s. 411–412; J. Kurtyka, *Librantowa*, cz. III, s. 610.

³⁷ B. Wyrozumka, *Drogi Z[ziemi K[krakowskiej] do końca XVI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, passim; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji...*, s. 145; idem, *Początki...*, s. 94–96.

podobny kamienny fryz (obecny jest rekonstrukcja). W związku z utworzeniem kapituły kolegiackiej powstał, z czasem powiększony, zachowany częściowo do dzisiaj zespół okazałych, późnogotyckich i gotycko-renesansowych domów kanoniczych po południowej stronie przykościelnego cmentarza⁴⁴.

Budowę kościoła Klarysek-Franciszkanów, znanego z niewielkich zachowanych fragmentów oraz ikonografii, prowadził zapewne ten sam warsztat (powiązany z warsztatem wawelskiej katedry), który w 1332 roku ukończył prace w starosądeckiej świątyni klasztornej, będącej tu może wzorem (obok klasztornych świątyń z Austrii, m. in. w Imbach i Dürnstein).

Na początku wieku XVI uchwytnie są w źródłach pisanych prace prowadzone w niezachowanej dzisiaj biskupiej rezydencji⁴⁵, która – prawdopodobnie od lokacji – rozwijała się w południowo-zachodniej części miasta. Około roku 1507 działał tu „Thomas carpentarius de Nova Sandecz”, w 1515 roku powstała okazała brama wjazdowa z herbami kardynałów Fryderyka Jagiellończyka i Zbigniewa Oleśnickiego oraz biskupa Jana Konarskiego.

Rozbudowa systemu obronnego⁴⁶ przyniosła kolejne zabezpieczenie południowego odcinka w postaci wału (potwierzonego w źródłach pisanych od 1543 roku⁴⁷, częściowo zachowanego do dzisiaj) oraz nadbudowania bram, dostawienia kilkunastu baszt i drugiej linii murów wprowadzonej u schyłku średniowiecza. Równocześnie rozbudowywano zapewne zamek; kasztelan sądecki rezydował tu już w dobie Władysława Łokietka⁴⁸. Mieszkalna część zamku opierała się o mur miejski z trzema basztami. Znajdowała się w niej zapewne kaplica, pośrednio potwierdzona w roku 1467, gdy wzmiankowany był *vicarius castrensis*.

Różnicowały się formy przyrynkowych kamienic. Na podstawie rzutów piwnic można zauważyć, że w dobie późnogotyckiej reprezentowały one kilka typów, o dwuosiowej (jak przy Rynku 10) i trójosiowej dyspozycji rzutu, niekiedy z przedprożami (np. Rynek 9); zapewne dominowały rozwiązania szczytowe⁴⁹. W architekturze Nowego Sącza z początków wieku XVI widoczne są wpływy renesansu. Promieniował on nie tylko z Krakowa – może w większym stopniu z Bardiowa, w wyniku intensywnych kontaktów handlowych. Oddziaływania były obustronne; w roku 1507 wspomniany „magister Thomas carpentarius” uczestniczył w pracach przy bardziowskim ratuszu⁵⁰.

Jak w wielu małopolskich miastach, rozwijały się przedmieścia; w ich obrębie fundowano kościoły. Źródła pisane nie określają dokładnie położenia szpitala z kościołem św. Ducha⁵¹,

⁴⁴ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, s. 220–223; T. Rodzińska, *Nowy Sącz, kanonia*, [hasło] [w:] *Architektura gotycka w Polsce, Katalog zabytków...*, s. 168.

⁴⁵ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 1, s. 483–486.

⁴⁶ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, s. 234–238.

⁴⁷ J. Sygański, *Historia Nowego Sącza od wstąpienia dynastii Wazów do pierwszego rozbioru Polski*, t. 1–3, Kraków 1901–1902, t. 1, s. 10, 219, t. 2, s. 3, przyp. 1; K. Golachowski, *Inwentarz archiwum miasta Nowego Sącza 1292–1772*, Nowy Sącz 1958, s. 243.

⁴⁸ A. Rutkowska-Plachcińska, *Sądecko-żyzna...*, s. 132; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji...*, s. 144.

⁴⁹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, s. 240–243.

⁵⁰ J. Ross, *Bardiów a początki renesansu w architekturze Muszyny i Nowego Sącza*, RS 13 (1972), s. 421–428.

⁵¹ J. Rajman, *Szpital i klasztor św. Ducha w Nowym Sączu w późnym średniowieczu*, RS 20 (1992), s. 41–66.

fundacji mieszczanina Mikołaja Kieslinka dokonanej na podstawie przywileju Kazimierza Wielkiego z 1360 roku, a więc w okresie fundowania podobnych zespołów na przedmieściach podkrakowskiego Kazimierza, Wieliczki, Bochni. Prawdopodobnie funkcjonował na Przedmieściu Mniejszym (Za Kamienicą), gdzie znajdowały się własności królewskie. Na przełomie wieków XIV i XV zespół ten, za sprawą mieszczanina sądeckiego Zydela Langa, przeniesiono w obręb miasta (fundację w 1400 r. zatwierdził biskup krakowski Piotr Wysz⁵²), gdzie zajął teren mieszczkańskich działek siedliskowych. W 1409 roku świątynię ze szpitalem przekazano norbertanom⁵³; uposażenie stanowiły wspomniane już wsie założone na stu łanach, które otrzymał w 1299 roku Jan Bogacz. I ten zespół zajął miejsce działek siedliskowych. Kościół, niszczone przez pożary, został w 1492 roku odbudowany w zachowanej częściowo do dzisiaj postaci – jako murowany, jednonawowy, z trójbocznym zamknięciem od wschodu. Dalszy rozwój Przedmieścia Mniejszego w drugiej połowie wieku XV mógł się łączyć z budową wodociągu dla miasta (na mocy przywileju królewskiego z 1465 r.)⁵⁴ oraz nieistniejącego dziś, drewnianego kościoła św. Krzyża z lat 1464–1466, ufundowanego przez duchownych kolegiaty⁵⁵ (jest zaznaczony na mapie Miega). Obok kościoła, przy stawie w starorzeczu Kamienicy, funkcjonował blech, określany w XVII wieku jako „stary”, a także cegielnia miejska (nie istniała już w 1647 r.).

Na Przedmieściu Węgierskim (Wielkim, Grodzkim) – będącym, jak wspomniano, reliktem dawnej biskupiej wsi Kamienica – były dwa kościoły. Najstarszy, pod wezwaniem św. Wojciecha, związany z tą średniowieczną wsią, kształtowany był przed rokiem 1466 jako drewniany⁵⁶, zapewne charakterystyczny dla ówczesnej architektury tego rodzaju małopolskich kościołów. W 1409 roku norbertanie objęli drugą świątynię na tym przedmieściu – pod wezwaniem św. Mikołaja: gotycką, murowaną, jednonawową, adaptowaną może przez dzisiejszą (zob. niżej). Obok rozwijał się niewielki zespół zabudowy mieszkalnej, należącej do uposażenia norbertanów; w XVII wieku miał status jurydyki. Od 1490 roku na Przedmieściu Węgierskim działał kolejny szpital z kościołem św. Walentego (w rejonie dzisiejszego ogrodu miejskiego)⁵⁷.

⁵² *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzn. Bernardyńskiego we Lwowie*, t. 9, Lwów 1883, nr 9.

⁵³ B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 8 (1964), s. 107; idem, *Opactwo norbertańskie w Nowym Sączu*, „Currenda” 109 (1959), s. 87.

⁵⁴ Przywilej ten odnalazł Szczepny Morawski; B. Wierzbicka, *Przywileje królewskie Nowego Sącza*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie” 10 (2017), s. 43, przyp. 3; zob. też F. Giedroyc, *Wodociąg i kanały miejskie*, „Przełęcz Historyczny” 8, 3 (1909), s. 374–376.

⁵⁵ B. Kumor, *Archidiakoniat...*, s. 108; R. Ślusarek, *Kościół św. Krzyża na Przedmieściu Mniejszym w świetle wizytacji biskupich z XVI i XVII w.*, „Almanach Sądecki” 21, 1–2 (78–79) (2012), s. 7–21. Opisy w wizytacjach biskupich: Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej AKM), sygn. A.V. Cap. 35, s. 256–258; ibidem, sygn. A.V. 5, s. 183–184.

⁵⁶ AKM, sygn. A.V. Cap. 35, s. 251–253; B. Kumor, *Archidiakoniat...*, s. 103.

⁵⁷ AKM, sygn. A.V. Cap. 35, s. 273; ibidem, sygn. A.V. 5, s. 199–207; J. Sygański, *Historia...*, t. 3, s. 162–163; A. Kumor, *Archidiakoniat...*, s. 109–110.

Niewielki zespół przedmiejski wyrósł w dolinie Kamienicy, przy młynach, które (wraz z młynówką?) mogły mieć lokacyjną genezę, skoro przywilej lokacyjny nadal zasadzcom-wójtom prawo ich budowy. Młyn jako uposażenie plebańskie wzmiankowany był w 1337 roku⁵⁸, potwierdzeniem usytuowania młynów jest nazwa bramy Młyńskiej, notowana od 1368 roku⁵⁹. Kolejne przedmieście powstało na podzamczu, w rejonie mostu na Dunajcu, zbudowanego dzięki przywilejowi królewskiemu z 1453 roku⁶⁰. Wzniesiono tu, na lewym brzegu rzeki, kościół pw. św. Heleny, do którego należy odnieść nazwę „platea Sancti Helenae”, notowaną w 1556 roku⁶¹. Nieopodal Kamienicy, przy granicy wsi Zawada, leżał przysiółek Gorzków (wieś miejska?), określony przez Długosza jako suburbium, zamieszkały przez trzech rolników; został zarejestrowany na mapie Miega („Koschkuw”). Między Przedmieściem Węgierskim a Dunajcem, zapewne na terenach zalewowych, znajdowało się kolejne niewielkie przedmieście o wiejskim charakterze – Podgórze (nazwę rejestruje plan katastralny). Może do tego terenu odnosi się wzmianka Długosza o „agrimontani”⁶².

Liczba mieszkańców Nowego Sącza wzrastała; w pierwszej połowie XIV wieku wynosiła około 1,8 tysiąca osób⁶³. Po połowie XV stulecia można zapewne mówić o równowadze pomiędzy mieszczaństwem niemiecko- i polskojęzycznym. Uposażenia dla kaznodziei niemieckiego i polskiego odnotowano odpowiednio w latach 1453 i 1469⁶⁴. Zapewne już w XIV wieku istniały organizacje skupiające rzemieślników, aczkolwiek wzmianki o cechach – rzeźników, sukienników, szewców, kowali, krawców – datują się od drugiej połowy następnego stulecia⁶⁵. W XV i XVI wieku w Nowym Sączu działali też złotnicy, malarze, snycerze, cieśle, muratorzy.

Rozwój miasta w dobie nowożytnej: XVI – połowa XVII wieku

W XVI stuleciu Nowy Sącz przeżywał apogeum rozwoju, czego wyrazem były przekształcenia architektoniczne: modernizowano fortyfikacje, wznoszono renesansowy ratusz i renesansowe kamienice. Objawy regresu zaznaczyły się od przelomu wieków XVI i XVII; ruch budowlany koncentrował się głównie na zamku i w zespołach kościelnych (ale też nadal w mieszczańskich kamienicach przyrynkowych), dwór biskupi popadał w ruinę, dalsze prace przy upadających fortyfikacjach miały w zasadzie charakter remontów.

Konflikt Polski z Turcją o Wołoszczyznę z lat 1552–1560 stał się przyczyną modernizowania systemu obronnego. W 1555

roku Zygmunt August polecił miastu przeznaczyć na ten cel dochody ze składu kruszców. W rezultacie w latach 1555–1557 wznoszono kluczowe dzieło obronne po stronie południowej, przed bramą Węgierską, zapewne o charakterze bastei; projekt opracował pisarz miejski Szymon Kozielski, pracami kierował murator Albert z Libuszy⁶⁶.

Lata 1562–1563 przyniosły całkowite przekształcenie ratusza, wzmiankowanego na Rynku w 1523 roku w związku z odbudową po pożarze⁶⁷. Projekt był zapewne dziełem włoskiego muratora imieniem Lodovico. Odsłonięte fundamenty, źródła pisane⁶⁸ i ikonografia pozwalają na rekonstruowanie go jako budowli piętrowej, zwieńczonej attyką, z niską wieżyczką zegarową z galerijką dla trębacza i zewnętrznymi schodami⁶⁹. Najbliższe analogie stanowią zachowane ratusze w Tarnowie, Sandomierzu i podkrakowskim Kazimierzu.

Rozwijano się budownictwo mieszczańskie: domy i kamienice, przy Rynku często piętrowe, wieńczone zapewne attykami, z podcieniami nadbudowywanymi nad gotyckimi, piwnicznymi traktami przedprozowymi. Charakterystycznym elementem bywały klatki schodowe umieszczane z boku sieni, pomiędzy traktami, wieńczone wyprowadzanymi ponad dach latarniami – studniami świetlnymi. Interesujące osiągnięcia miał w tym zakresie m.in. nowosądecki kupiec i rajca Jerzy Tymowski, którego staraniem w pierwszych latach XVII wieku przekształcono kamienice przy Rynku 9 i 10⁷⁰.

Zamek był po pożarze z 1611 roku rozbudowywany – w duchu manieryzmu – staraniem Sebastiana i Stanisława Lubomirskich jako sądeckich starostów⁷¹. Ówczesne zmiany dokumentują źródła pisane (opisy z lat 1611 i 1627⁷²) oraz dziewiętnastowieczna ikonografia⁷³. Z osobą Stanisława Lubomirskiego związany jest też zachowany okazały piętrowy dom – a w zasadzie pałac miejski – przy ul. Franciszkańskiej 11 (po 1613 roku)⁷⁴.

Prowadzono prace w zespołach kościelnych. W kolegiacie około 1631 roku nadbudowano wieżę południową⁷⁵, w końcu XVI wieku poddano przekształceniom murywany klasztor Norbertanów (skrzydło wschodnie i część północnego)⁷⁶, na

⁶⁶ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej ANK), sygn. AD 149, s. 1–17; J. Sygański, *Historia...*, t. 1, s. 198; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, s. 489, 491–493.

⁶⁷ J. Sygański, *Historia...*, t. 3, s. 22; L. Migrała, *Ratusz w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2009, s. 4–6.

⁶⁸ ANK, sygn. AD 149, s. 157–159, 177, 187, 189, 192, 233; J. Sygański, *Historia...*, t. 3, s. 22–26.

⁶⁹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, s. 495–500, 502.

⁷⁰ Ibidem, s. 516–519; F. Leśniak, *Jerzy Tymowski (1559–1631), kupiec i rajca nowosądecki*, RS 30 (2002), s. 23–41.

⁷¹ M. Marcinkowska, *Przyczynek do mecenatu Lubomirskich w Małopolsce w XVI–XVIII wieku*, RS 39 (2011), s. 187–197.

⁷² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD), dz. XVIII, sygn. 20, s. 83 nn.; ibidem, sygn. 22, s. 183–185v; zob. też J. Sygański, *Historia...*, t. 2, s. 314–315, t. 3, s. 3.

⁷³ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, s. 505–506, 509 i il. 175–181.

⁷⁴ Ibidem, s. 519–520; Z. Beiersdorf, „Dom przy ul. Franciszkańskiej w Nowym Sączu, dokumentacja historyczna”, Kraków 1964, mps w archiwum WKZ w Krakowie – ekspozytura w Nowym Sączu.

⁷⁵ J. Sygański, *Historia...*, t. 1, s. 57, t. 3, s. 143.

⁷⁶ Ibidem, t. 3, s. 61–64; J. Preisner, *Jezuici w Nowym Sączu. Studia z historii jezuitów*, [w:] *Studia z historii jezuitów*, red. S. Nawrocki, Kraków

⁵⁸ F. Kiryk, *Życie gospodarcze*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 1, s. 142–143.

⁵⁹ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski...*, nr 298.

⁶⁰ F. Kiryk, *Życie gospodarcze...*, s. 160.

⁶¹ AKM, sygn. A.V. Cap. 25, s. 287; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, s. 118.

⁶² J. Długosz, *Liber beneficiorum Dioecesis Cracoviensis*, wyd. A. Przędziecki, t. 1, Kraków 1863, s. 547; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, s. 117.

⁶³ T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski w XIX w.*, Wrocław 1958, s. 148, 199.

⁶⁴ J. Kracik, *Środowisko kościelne*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 1, s. 187.

⁶⁵ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji...*, s. 146–149.

początku kolejnego stulecia przebudowywano gotycki kościół św. Ducha. Przy kościele Franciszkanów powstawały kaplice⁷⁷. W 1597 roku istniała już kaplica Przemienienia Pańskiego, związana z kultem wizerunku Oblicza Pańskiego (*Veraicon*)⁷⁸ – dzieła włoskiego, bizantynizującego malarstwa z XV wieku. W 1622 roku Dobek z Łowczowa Łowczowski, dziedzic sąsiednich wsi Zabelcza i Wielopola, ufundował – jako grobową – kaplicę św. Bernardyna⁷⁹, może adaptującą starszą, na tym miejscu wzmiankowaną przez franciszkańskiego wizytatora na przełomie XVI/XVII wieku⁸⁰. Przed rokiem 1608 zbudowano drewniany kościół pw. św. Heleny na Podzamczu (w miejscu wspomnianego już starszego), zastąpiony obecnym, również drewnianym w 1686 roku⁸¹. Przed rokiem 1640 drewniany kościół św. Walentego na Przedmieściu Węgierskim zastąpiony został kolejnym, także drewnianym⁸².

Od połowy wieku XVI po przełom stuleci XVI i XVII wyjątkowo silne były na Sądecczyźnie wpływy reformacji, zwłaszcza arian⁸³. Ich zwolennikiem był Stanisław Mężyk zwany Słaboszem, starosta nowosądecki w latach 1567–1584, który w 1568 roku dyteisie Stanisławowi Farnowskiemu przekazał kaplicę zamkową. Staraniem Mężyka na Przedmieściu Za Kamienicą powstał zbór ariański ze szkołą, zlikwidowany około 1607 roku.

Nad młynówkami Kamienicy nadal rozwijały się młyny, tartaki i folusze, częściowo o średniowiecznej tradycji; m.in. w rejonie dzisiejszej ul. Fabrycznej znajdował się młyn należący do klasztoru Franciszkanów. W tej okolicy zapewne skupiały się też młyny kuźnicze i hamry, decydujące o randze miasta jako ośrodka produkcji metalowej⁸⁴.

W tym okresie liczba mieszkańców Nowego Sącza – wraz z przedmieściami – sięgała 3,5–4 tysięcy, z czego około półtora tysiąca przypadało na centrum miasta. W olbrzymiej większości była to już ludność polska, kazania w języku niemieckim zapewne zanikły w latach sześćdziesiątych XVI wieku⁸⁵.

1983, s. 8; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, s. 511–513.

⁷⁷ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, s. 513–515.

⁷⁸ Wymieni ją wówczas biskupi wizytator; AKM, sygn. A.V. Cap. 9, s. 163; A. Mączka OFM Conv., *Szerzenie kultu cudownych obrazów w kościołach franciszkańskich – Przemienienie Pańskie w Nowym Sączu*, „Almanach Sądecki” 12, 2 (43) (2003), s. 27–37.

⁷⁹ J. Sygański, *Historia...*, t. 3, s. 38. Z tej niezachowanej kaplicy pochodzi nagrobek Dobka Łowczowskiego, zmarłego w 1628 r.

⁸⁰ Archiwum Prowincji Franciszkanów w Warszawie, Quatro visitationis, sygn. B-4.

⁸¹ H. Stamiński, *Poprawki i uzupełnienia prac historycznych o Sądecczyźnie*, RS 9 (1968), s. 389; AKM, sygn. A.V. Cap. 25, s. 287.

⁸² B. Kumor, *Archidiakonat...*, s. 109; J. Sygański, *Historia...*, t. 3, s. 163 nn.

⁸³ J. Tazbir, *Arianizm na ziemi sądeckiej*, RS 8 (1967), s. 311–334; J. Kracik, *Kontrreformacja i katolicka reforma*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 1, s. 411–435; J. Krakowski, *Oświata i szkolnictwo*, [w:] *ibidem*, s. 472–479.

⁸⁴ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji...*, s. 147–148; A. Żaboklicka, *Hamry nowosądeckie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 12 (1964), s. 3–17.

⁸⁵ F. Leśniak, *Mieszkańcy*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 1, s. 403–404.

Regres miasta: 2. połowa XVII wieku – rok 1770

Skutkiem najazdu szwedzkiego z lat 1655–1657 i wojny północnej z początku XVIII wieku⁸⁶ było charakterystyczne wówczas dla polskich miast, szybko narastające zjawisko „pustek” – posesji w centrum i na przedmieściach opuszczonych i niezabudowywanych przez zubożalych mieszczan. Po najeździe w 1659 roku na odnotowane w spisach 224 posesje – aż 85 stanowiły puste place, a w następnych latach ich liczba wzrastała⁸⁷. Sytuację częściowo ratowało osadnictwo żydowskie, wspierane przez Lubomirskich jako starostów sądeckich, rozwijające się w najbardziej zrujnowanej części miasta, pomiędzy północnym blokiem przyrynkowym – biegnąca tu uliczka (odcinek dzisiejszej Franciszkańskiej) określana była jako Mała Żydowska – a zamkiem starościńskim. Centrum stanowiła dzisiejsza ul. Kazimierza Wielkiego – ówczesna Wielka Żydowska.

Walkę o prawo osiedlenia się w Nowym Sączu Żydzi prowadzili – ze zmiennym szczęściem – od wyparcia Szwedów, przez całą drugą połowę XVII wieku; ostateczne zezwolenie wydał August II w roku 1699. Informacje o osadzeniu Żydów dla zagospodarowywania „pustek” pojawiały się wcześniej, w dokumentach Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1673) i Jana III Sobieskiego (1682)⁸⁸. W miejsce lokacyjnych działek siedliskowych pojawiła się chaotyczna drewniana zabudowa ze średniowiecznymi uliczkami międzuchowymi, pełniącymi funkcję łączników między szczególnymi domami a głównymi ulicami⁸⁹. Stan taki – bliski peryferiom *Oppidum Iudaeorum* w krakowskim Kazimierzu – odnotował plan katastralny z 1846 roku (Plan 1.1). Przez analogię do kazimierskiego Miasta Żydowskiego można mniemać, że niektóre domy mogły być piętrowe. Ważnym elementem programu nowosądeckiej dzielnicy żydowskiej była mурowana bożnica; zezwolenie na jej budowę wydał starosta Jerzy Paweł Lubomirski w roku 1699, a prace ukończono zapewne w 1746⁹⁰. W rezultacie powstała budowla typu dziewięciopolo-wego, rozpowszechnionego w barokowej architekturze żydowskiej na terenie Rzeczypospolitej, z polem centralnym ujętym filarami wspierającymi sklepienie i flankującymi bimę. Wnętrze – zniszczone w dobie Holocaustu – znane jest z ikonografii, m.in. rysunku Stanisława Wyspiańskiego z 1889 roku. Wcześniejszą genezę mogła mieć drewniana bożnica, do której można odnieść wzmiankę z 1657 roku, zniszczona przez pożar w 1769⁹¹. Po

⁸⁶ T. Opas, *Zniszczenia wojenne i kleśki elementarne*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 1, s. 553–562; T. Nowak, *Nowy Sącz i Sądecczyzna w latach potopu szwedzkiego (1655–1657)*, RS 13 (1972), s. 19–39.

⁸⁷ J. Sygański, *Historia...*, t. 1, s. 129, 130, 139, 164.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 162 nn., 167.

⁸⁹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i sztuka baroku*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 1, s. 672–674, 679; M. Piechotka, K. Piechotka, *Oppidum Iudaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004.

⁹⁰ J. Sygański, *Historia...*, t. 1, s. 170–171, t. 3, s. 139 i przyp. 2; A. B. Krupiński, *Dawna synagoga nowosądecka*, Nowy Sącz 1985; E. Długoszowa, *Synagoga w Nowym Sączu – spotkanie z zabytkiem i żydowską przeszłością miasta*, RS 28 (2000), s. 61–71; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i sztuka baroku...*, s. 694–695; M. Piechotka, K. Piechotka, *Bramy Nieba. Bożnice mурowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019.

⁹¹ Archiwum Prowincji Franciszkanów w Krakowie (dalej APF Kr.), *Brevis descriptio* (odpis), s. 77–85.

stronie wschodniej, na skarpie wzgórza miejskiego, pod murem obronnym, założono cmentarz żydowski, widoczny na planie miasta z 1783 roku (Plan 1.5).

Odbudowa Nowego Sącza po zniszczeniach wojennych miała ograniczony charakter – objęła głównie zespoły kościelne. W latach 1663–1672 z fundacji Konstantego i Domiceli Lubomirskich wzniesiono nową kaplicę Przemienienia Pańskiego przy kościele Franciszkanów⁹². Trójczłonowa budowla, która zapewne zaadaptowała (w partii centralnej?) wcześniejszą kaplicę, łączyła funkcje sanktuarium otoczonego kultem obrazu Oblicza Pańskiego i mauzoleum fundatora. Kościół Franciszkanów odbudowano po pożarze z 1753 roku⁹³. Na drugą ćwierć i połowę XVIII wieku przypadły prace w zespole norbertańskim, m.in. ukształtowanie Drogi Krzyżowej wokół przykościelnego cmentarza i nadbudowa wieży przy północno-zachodnim narożniku kościoła św. Ducha. Miejsce dawnych działek mieszczańskich po stronie północnej – co charakterystyczne dla polskich miast doby upadku – już na początku XVIII stulecia zajął klasztor gospodarczy⁹⁴. Jeszcze przed najazdem szwedzkim planowano i rozpoczęto budowę kościoła i klasztoru dla starosądeckich klarysek w miejscu zrujnowanego średniowiecznego dworu biskupiego. W roku 1732 klaryski przekazały ten teren pijarom, którzy już w następnym roku wzniesli tu barokowy kościół z klasztorem⁹⁵. Realizacja ta czytelna jest na projekcie przebudowy z 1818 roku (zob. niżej) i na planie miasta z 1804 roku (Plan 1.6; jest tu widoczny ogród między kościołem a klasztorem) oraz na planie katastralnym z 1846 roku (Plan 1.1). Prace prowadzone w zaniedbanej kolegiacie św. Małgorzaty⁹⁶ (w latach 1671 i 1673 kapituła kolegiacka stwierdzała, że kościół „ruinam minetur”) miały zrazu niewielki zakres. W latach 1749 do około 1753 wyburzono gotyckie sklepienia dwunawowego korpusu z wprowadzeniem stropu wspartego na zachowanych filarach. Jako ekspert występował tu Francesco Placidi, wybitny architekt czynny w Krakowie (a wówczas także w Starym Sączu w kościele Klarysek). Odbudowywane były wszystkie zniszczone kościoły na przedmieściach⁹⁷. Kościół św. Mikołaja (dziś noszący wezwanie Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Panny Marii) na Przedmieściu Węgierskim, w 1725 roku określany jako „nowy”, odbudowano po pożarze z 1742 roku⁹⁸. Kościół św. Heleny odbudowano –

ponownie jako drewniany – w 1686 roku staraniem ksieni starosądeckich klarysek⁹⁹, a kościół św. Walentego w 1678 roku staraniem podkustosza sądeckiej kolegiaty¹⁰⁰.

Przekształcenia urbanistyczne i architektoniczne pod panowaniem austriackim: 1770 – połowa XIX wieku

W roku 1770 – na dwa lata przed pierwszym rozbiorem Polski – Austria, pod pozorem konieczności wprowadzenia kordonu sanitarnego w obliczu zarazy, powołując się zarazem na rzekome prawa Węgier do Sądecczyzny i Podhala, zagarnęła południowy skraj Małopolski. Nowy Sącz znalazł się wówczas w granicach państwa austriackiego, wchodząc z czasem w skład jego nowej prowincji – Galicji ze stolicą we Lwowie¹⁰¹. Dotychczasową własność królewską i królewskiego miasta (zamek, uposażenie rolne, młyny) przekształcono w cesarskie dobra kameralne. Zmieniono herb miasta, zastępując w nim pierwotny wizerunek św. Małgorzaty postacią rycerza. Początkowo (1770–1772) Nowy Sącz wchodził w skład cyrkułu wielickiego¹⁰². Od roku 1782 funkcjonował już cyrkuł nowosądecki, obejmujący obszar obecnych powiatów: nowosądeckiego, nowotarskiego, limanowskiego i gorlickiego¹⁰³. Jednocześnie Nowy Sącz był brany pod uwagę jako stolica nowej diecezji, utworzonej z tej części dotychczasowej diecezji krakowskiej, którą zagarnęła Austria; ostatecznie siedzibą diecezji został w 1826 roku Tarnów¹⁰⁴, a Nowy Sącz podporządkowano jej jurysdykcji (stan ten utrzymuje się do czasów obecnych). Władze zaborcze jeszcze u schyłku XVIII wieku (1791) odebrały nowosądeckiej farze status kolegiaty.

Okres porozbiorowy paradoksalnie przyniósł przezwyciężenie regresu miasta¹⁰⁵. Charakteryzowały go: regulowanie sieci drożnej i ulicznej, uzupełnianie i wypełnianie układu urbanistycznego nową, murowaną zabudową, likwidacja zespołów klasztornych, tworzenie kolonii dla niemieckojęzycznych osadników, wreszcie kształtowanie nowoczesnego systemu obronnego. Kanwą przeobrażeń urbanistycznych centrum był w zasadzie lokacyjny plan miasta; jego geometryczny układ odpowiadał ówczesnym zasadom racjonalistycznego planowania urbanistycznego.

Zamek nowosądecki przejęty został przez wojsko austriackie na koszary dla miejscowego garnizonu i piekarnię wojskową. Likwidację znacznej części średniowiecznych murów miejskich poprzedziła opinia inżyniera cyrkularnego z roku 1786

⁹² J. Sygański, *Historia...*, t. 3, s. 46–47; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i sztuka baroku...*, s. 681, 685; R. Ślusarek, *Kaplica Lubomirskich w Nowym Sączu. Historia i architektura*, RS 41 (2013), s. 245–252; L. Migrała, *Kościół i klasztor...*, s. 21.

⁹³ APF Kr., *Brevis descriptio*, s. 77–85; Migrała, *Kościół i klasztor...*, s. 21.

⁹⁴ J. Sygański, *Historia...*, t. 3, s. 58, 66, 75; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i sztuka baroku...*, s. 687–688.

⁹⁵ J. Sygański, *Historia...*, t. 3, s. 151; B. Kumor, *Archidiakoniat...*, s. 107–108; Biblioteka Jagiellońska, Sumariusz dokumentów dot. kolonii uniwersyteckich, sygn. Rkps 5510/III, k. 2; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i sztuka baroku...*, s. 688, 690–691.

⁹⁶ J. Sygański, *Historia...*, t. 3, s. 138; S. Świszczowski, *Materiały...*, s. 12–14; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i sztuka baroku...*, s. 691–692.

⁹⁷ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i sztuka baroku...*, s. 693.

⁹⁸ J. Sygański, *Historia...*, t. 3, s. 161; B. Kumor, *Archidiakoniat...*, s. 106.

⁹⁹ H. Stamiński, *Poprawki...*, s. 389.

¹⁰⁰ ANK, sygn. AD 154, s. 189.

¹⁰¹ W. Bazieliński, *Historie starosądeckie*, Kraków 1965, s. 136, 145–146; A. Wasiak, *Nowy Sącz wobec konfederacji barskiej*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 1, s. 724.

¹⁰² M. Kurzeja-Świątek, *Przyczynek do XIX-wiecznej historii Nowego Sącza*, „Almanach Sądecki” 21, 1–2 (78–79) (2012), s. 32.

¹⁰³ A. Artymiak, *Z przeszłości Nowego Sącza 1772–1822*, Nowy Sącz 1930, s. 7; M. Adamczyk, U. Perkowska, *Stosunki ustrojowe*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 2, s. 27.

¹⁰⁴ A. Świszczowski, *Materiały...*, s. 35 i passim; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka, architektura i sztuka*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 2, s. 156.

¹⁰⁵ L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, RS 41 (2013), s. 75–108.

o ich złym stanie technicznym. Prace rozbiórkowe zakończono w 1804 roku¹⁰⁶. W rejonie południowego odcinka fortyfikacji rozwinęły się dzisiejsze ulice Wałowa i Szwedzka; już w 1771 roku wzniesiono tam kapliczkę „Szwedzką”, związaną z lokalnym przekazem o pochowanych w tym miejscu szwedzkich żołnierzach¹⁰⁷. Na wspomnianym już pierwszym (józefińskim) wojskowym zdjęciu topograficznym Galicji (tzw. mapie Miega, 1779–1783) zarejestrowano połowe fortyfikacje, które otoczyły centrum miasta¹⁰⁸. Ich analogią zdają się być ówczesne fortyfikacje Wieliczki, obejmujące jednak znacznie większy teren¹⁰⁹. W chwili opracowania planu katastralnego (1846 r.) fortyfikacje te już nie istniały, czytelne były jednak ich pozostałości. System obronny składał się zapewne z dwóch obwodów – wewnętrznego (biegnącego równoległe do linii likwidowanych średnio-wiecznych fortyfikacji, po ich zewnętrznej stronie) i zewnętrznego, otaczającego miasto znacznie szerszym owalem. Jak w średniowieczu, szczególny nacisk położono na kształtowanie południowego frontu (wzdłuż zewnętrznego skraju średnio-wiecznej fosy), wzmocnionego trzema redutami. Zewnętrzne dzieła obronne tworzyły niepowiązane z sobą reduty i odcinki wałów o układzie kleszczowym, ryglujące drogi wjazdowe do miasta. Na Przedmieściu Węgierskim przy drodze do Starego Sącza zlokalizowany został szpital wojskowy dla garnizonu nowosądeckiego, przebudowany w drugiej połowie XIX w. jako koszary, zachowane do dzisiaj przy ul. Jagiellońskiej 63 (z drugim piętrzem nadbudowany w latach 1927–1928, po adaptacji na Drugie Państwowe Gimnazjum im. Króla Bolesława Chrobrego)¹¹⁰.

Istotny wpływ na kształtowanie urbanistyczne miasta i jego przedmieść miało przebiecie drogi cyrkularnej II rzędu z Tarnowa na Węgry, wykonane zapewne w latach osiemdziesiątych XVIII wieku, już po sporządzeniu mapy Miega¹¹¹. Wykreślone w linii prostej – zgodnie z racjonalistycznymi zasadami planistycznymi – odcinki tej drogi, to dzisiejsze ulice: Tarnowska (po stronie północnej) oraz odcinek ul. Jagiellońskiej i ul. św. Kunegundy (po południowej). Początkowy odcinek ul. Jagiellońskiej (ówczesnej Drzewnej) wpisany został w lokacyjny układ urbanistyczny, odpowiadając przebiegowi ulicy prowadzącej na południe z południowo-wschodniego narożnika Rynku. Nawią-

zanie do pierwotnej dyspozycji polegało tu na likwidacji uliczki wybiegającej z połowy południowej pierzei rynkowej, wtórnie utworzonej w obrębie „pustek”, zarejestrowanej jeszcze na mapie Miega. Nowy trakt koncentrował zabudowę; poza szpitalem istniała tu sąsiadująca z nim karczma Bernaszówka (ul. Jagiellońska 82) oraz dworki przedmiejskie, wznoszone m.in. dla austriackich urzędników. Zapewne w podobnym czasie wytyczono – również w linii prostej – drogę równoległą do wspomnianego odcinka dzisiejszej ul. Jagiellońskiej, czyli obecnej ul. Jana Długosza. Jednocześnie poszerzano i prostowano ulice: Kazimierza Wielkiego (ówczesną Żydowską), ks. Piotra Skargi (Szpitalną), Dunajewskiego (Furmańską). W zbliżonym okresie uregulowano wjazd do miasta od zachodu – wytyczoną w linii prostej drogę w postaci dzisiejszej ul. Krakowskiej oraz (w przybliżeniu) dzisiejszej ul. Wodnej, z czym wiązała się budowa mostu na Dunajcu. Zapewne około roku 1830, w ramach traktu „karpackiego”, powstał wjazd do miasta od wschodu, z mostem na Kamienicy – stanowiła go droga na Żalubińcu, czyli dzisiejsza ul. Lwowska. Trakt ten koncentrował rozproszoną zabudowę, a od popularnej nazwy znajdującej się tu karczmy określano to miejsce mianem Piekła (nazwę tę zarejestrowano na planie katastralnym z 1846 roku; Plan 1.1).

Charakterystycznym efektem patentu osadniczego wydane-go przez cesarza Józefa II w roku 1781 były kolonie, zakładane głównie dla niemieckojęzycznych osadników na terenie całego zaboru austriackiego (Galicji) w przejętych przez państwo majątkach królewskich i klasztornych¹¹². W najbliższym sąsiedztwie Nowego Sącza (w jego obecnych granicach) kolonia taka powstała w 1785 roku w Dąbrówce, na gruntach skonfiskowanego uposażenia nowosądeckich norbertanów. Początkowo przeznaczono ją dla Żydów (określana bywała wówczas mianem Nowej Jerozolimy), ostatecznie jednak osadzono w niej kolonistów niemieckich, co w 1788 roku znalazło odzwierciedlenie w nazwie Deutsch Dąbrówka¹¹³. Główną jej oś stanowi dzisiejsza ul. Grunwaldzka. Prostopadle do niej wytyczono działki (zagospodarowane identycznie przez domy i zabudowę gospodarczą), całość ujęły po bokach dwie drogi – dzisiejsze ulice Zielona i Zawiszy Czarnego¹¹⁴.

W podobnym czasie przeprowadzono regulację dawnego Przedmieścia Grodzkiego, gdzie w latach osiemdziesiątych XVIII wieku grunty wykupili przybysze z Niemiec; w roku 1808 odnotowano tu domy pięćdziesięciu jeden kolonistów niemieckich¹¹⁵. Układ tej kolonii był w znacznym stopniu zatarty (może

¹⁰⁶ J. Sygański, *Historia...*, t. 2, s. 16.

¹⁰⁷ Ibidem, t. 3, s. 154; A. W. Melczarek, *Kaplica „szwedzka” w Nowym Sączu*, RS 22 (1994), s. 123–129.

¹⁰⁸ Z. Beiersdorf, *Austriackie fortyfikacje Nowego Sącza w XVIII w.*, „Fortyfikacje” 2 (1995), s. 107–110; B. Krasnowolski, *Studie über österreichische Architektur, Städtebau und Raumplanung in Galizien in den Jahren 1772–1815*, [w:] *Aus der Geschichte Österreichs in Mitteleuropa*, H. 4: *Kunstgeschichte*, hrsg. v. A. Glaser, Z. Kowalska, J. Byczkowski, J. Gadomski, S. Grodziski, Wien 2003, s. 153.

¹⁰⁹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Austriackie umocnienia Wieliczki z lat 1777–1779*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury PAN Oddz. w Krakowie” 19 (1985), s. 231–239.

¹¹⁰ R. Gessing, *Zarys dziejów II Państwowego Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego w Nowym Sączu*, RS 13 (1972), s. 114.

¹¹¹ K. Dziwilk, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII do XIX wieku na tle stosunków gospodarczych*, RS 5 (1962), s. 211. Odcinek między Nowym Sączem a Starym Sączem funkcjonował w 1703 r., kiedy powstała zabudowa starosądeckiego Kamieńca nad Popradem, por. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Stary Sącz. Zarys historii rozwoju przestrzennego*, Kraków 1985, s. 62.

¹¹² H. Lepucki, *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790*, Lwów 1938; A. Artymiak, *Z dziejów osadników niemieckich w Sądecczyźnie*, „Sprawozdanie Dyrekcji II Gimnazjum w Nowym Sączu”, Nowy Sącz 1928; J. Enders, *Die deutsche Siedlungen in Galizien*, „Eckhartschriften” 75 (Wien 1980); B. Krasnowolski, *Studie...*, s. 138–142; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka, architektura i sztuka...*, s. 144–148. Jako przekaz źródłowy należy traktować wczesną publikację: S. Bredetzky, *Beitrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa nebst eine kurze Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien in alphabetischer Ordnung*, Wien 1812.

¹¹³ H. Lepucki, *Działalność...*, s. 134; J. Sygański, *Historia...*, t. 3, s. 46; W. Wałag, *Dąbrówka Niemiecka 1785–1944*, „Almanach Sądecki” 26, nr 3–4 (100–101), 2017, s. 23–50

¹¹⁴ Domy – ul. Grunwaldzka 33, 35, 37, 39, 41, 45, 47.

¹¹⁵ A. Artymiak, *Z dziejów...*, s. 9; J. Sygański, *Historia...*, t. 3, s. 46.

nigdy nie został w pełni rozmiarzony?) już przed połową wieku XIX. Biorąc jako podstawę dla hipotetycznej rekonstrukcji plan katastralny z 1846 roku można przyjąć, że ta duża kolonia składała się z dwóch zespołów działek siedliskowych – mniejszego, jednopasmowego, po północnej stronie ulicy Grodzkiej oraz większego, z dwoma pasmami zabudowy, rozmieszczonymi po obu stronach głównej ulicy osiedla, czyli dzisiejszej ul. Długosza, wytyczonej równoległe do „traktu węgierskiego” (obecnie ul. Jagiellońskiej). Na odcinku pomiędzy rejonem dzisiejszej ul. Narutowicza (od północy) a zakretem ul. Długosza (na południu) rysują się tu – po obu stronach ul. Długosza – dwa pasma działek siedliskowych. Wschodnie pasmo tego zespołu, ograniczone od tyłu drogą (wykreśloną również w linii prostej) odpowiadającą obecnej ul. Jana Matejki, jest do dzisiaj czytelne, zachodnie zaś zostało w większości wchłonięte przez późniejszy park miejski (zob. niżej).

Można pokusić się o analizę modularną – głębokość obu pasm wynosiłaby po 36 sążni wiedeńskich (sążeń = 1,9016 m), a długość po 260 sążni. Rozdzielająca pasma ulica miałaby około 6 sążni szerokości. Wspomniane pięćdziesiąt jeden domów (działek) kolonistów niemieckich (liczba bliska iloczynowi dwóch pasm: 2×26 działek) mogłaby świadczyć, że działki te miały po 10 sążni szerokości (dzisiaj w większości zatartej).

Trzecią kolonią w obecnych granicach miasta stał się Laufendorf (1786) w Biegonicach, wsi odebranej klasztorowi starosądeckich klarysek. Zachował się tam liczący kilka domów zespół przy ulicach Elektrodowej i Towarowej oraz miejsce po zborze ewangelickim¹¹⁶. Analogiczna czwarta kolonia, Hundsdorf, powstała (1786) przy granicy Nowego Sącza, obok folwarku w Chelmcu, który także został skonfiskowany starosądeckim klaryskom.

Przekształcenia architektoniczne zmieniły obraz Nowego Sącza. Jako miasto uporządkowane, starannie zagospodarowane, opisał go już w 1809 roku austriacki urzędnik i podróżnik Samuel Bredetzky¹¹⁷. Polski badacz Żegota Pauli w roku 1830 odnotował: „Nowy Sącz można liczyć jeżeli nie do największych, to do najporządniejszych miast Galicji”¹¹⁸. W centrum miasta dozwolano jedynie na wznoszenie – zgodnie z zasadami bezpieczeństwa przeciwpożarowego – budynków murowanych (poza oficynami), aczkolwiek pojedyncze domy drewniane, zapewne jako spadek po dobie destrukcji, utrzymywały się w połowie XIX stulecia nawet przy Rynku. Zwarta zabudowa o genezie średniowiecznej i nowożytniej została poddana gruntownym przebudowom i remontom, z wprowadzaniem form barokowo-klasycystycznych i klasycystycznych. Na przedmieściach charakterystycznym obiektem – podobnie jak w innych miastach galicyjskich w tym czasie, np. w Tarnowie – stał się klasycystyczny dworek, nawiązujący parterową bryłą, wysokim dachem i często kolumnowym portykiem do wiejskich siedzib szlacheckich.

¹¹⁶ Ul. Elektrodowa 36, 38, 46, 48 i ul. Towarowa 26, 28, 30, 32, 34, 36, 38.

¹¹⁷ S. Bredetzky, *Reisebemerkungen über Ungarn und Galizien*, Bd 2, Wien 1809, s. 248–254.

¹¹⁸ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (dalej BJ), sygn. 5378/II, Ż. Pauli, „Notatki dotyczące Beskidów, Pienin, Tatr, Spisza, Karpat wschodnich i Węgier”, t. 1, s. 12.

Powstawały obiekty użyteczności publicznej, aczkolwiek potrzeby władz austriackich w tym względzie w dużym stopniu zaspokajały przebudowy zamku¹¹⁹ (został przekształcony według kosztorysu opracowanego w 1784 r. przez urzędowego budowniczego Loebzölterna, odbudowany po obsunięciu się części zachodniej do Dunajca w wyniku powodzi w 1813 r.; w 1838 adaptowany na koszary, potem na więzienie) i skonfiskowane budynki klasztorne. W 1834 roku klasycystycznej przebudowie wraz z nadbudową poddano renesansowy ratusz, w którym umieszczono posterunek wojskowy, z odwachem w dobudowanym portyku kolumnowym. W 1827 roku wzniesiono budynek szpitala¹²⁰ (w miejscu dzisiejszego kościoła „szkolnego”), w podobnym czasie powstał budynek kasyna miejskiego (ul. Jagiellońska 18; dziś gruntownie przebudowany). Pierwotne formy obu tych budowli znane są z widoków z 1878 roku¹²¹.

Wyraźnie widoczne były skutki antyzakonnej polityki władz austriackich. Już w 1785 roku władze przejęły zespół franciszkański, przenosząc zakonników do Starego Sącza (skąd po niespełna półwieczu również zostali wypędzeni). W 1789 roku niemal cały gotycki kościół został rozebrany. Pozostawiono m.in. barokową kaplicę Przemienienia Pańskiego, którą w latach 1801–1803 – wraz z zabudową klasztoru – adaptowano na potrzeby założonej wówczas (1803) gminy ewangelickiej, obsługującej niemieckojęzycznych przybyszów¹²²; funkcję ewangelickiej świątyni dawna kaplica zachowała do dzisiaj. Skasowany w wyniku dekretu cesarskiego z 1786 roku klasztor Pijarów przebudowano w 1818 roku dla gimnazjum, a ostatecznie – w roku 1855 – na potrzeby więzienia, funkcjonującego w tym budynku do dzisiaj; kościół zaś rozebrano¹²³. Ocalał dawny zespół norbertański, mimo kasaty opactwa dokonanej w 1784 roku. W 1831 roku osadzono w nim wygnanych z zaboru rosyjskiego jezuitów; z ich przybyciem wiązała się rozbudowa klasztoru, z włączeniem wień domu przy dzisiejszej ul. ks. Piotra Skargi. W 1855 roku część zabudowań klasztornych adaptowano na potrzeby gimnazjum¹²⁴.

Znoszeniu klasztorów i zgromadzeń zakonnych towarzyszyło wspieranie świątyń parafialnych. W Nowym Sączu znalazło to odzwierciedlenie w gruntownej przebudowie kościoła pw. św. Małgorzaty (1807–1822). Usunięto wtedy dwunawowy podział korpusu na rzecz przestronnego wnętrza i gruntownie prze-

¹¹⁹ J. Sygański, *Nowy Sącz, jego dzieje i pamiątki dziejowe*, Nowy Sącz 1892, s. 53–54; I. Kwieciński, *Zamek królewski w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1927, s. 30.

¹²⁰ S. Korusiewicz, *Dawny szpital w Nowym Sączu*, „Almanach Sądecki” 23, 1–2 (86–87) (2014), s. 139–151.

¹²¹ M. Majka, *Album widoków Nowego Sącza w zbiorach Muzeum w Nowym Sączu*, „Materiały i Sprawozdania Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” 1970, s. 220, poz. 5 i il. 251, s. 222, poz. 9 i il. 255.

¹²² A. Artymiak, *Z dziejów...*, s. 10; B. Kumor, *Archidiakonat...*, s. 107; L. Migrala, *Kościół i klasztor...*, s. 21.

¹²³ J. Sygański, *Historia...*, t. 3, s. 154; idem, *Nowy Sącz...*, s. 58; T. Słowikowski, *Fragmety z przeszłości pierwszego państwowego liceum i gimnazjum im. Jana Długosza w Nowym Sączu w XIX wieku*, RS 1 (1939), s. 107, 122.

¹²⁴ J. Sygański, *Obraz łaskami słynącej Matki Boskiej Pocieszenia i kościół OO. Jezuitów w Nowym Sączu*, Kraków 1901; S. Żalusiński, *Jezuici w Polsce*, t. II, cz. 2, Lwów 1906, s. 697; J. Preisner, *Jezuici...*, s. 3, 10, 28–35. Wygląd budynku gimnazjum znany jest z rysunku z 1868 r.; B. Kumor, *Opactwo...*, s. 90; M. Majka, *Album...*, s. 227, poz. 17, il. 264.

kształcono elewacje; efekty tych działań przetrwały do lat pięćdziesiątych–siedemdziesiątych XX wieku. Znaczny zakres prac wiązał się zapewne ze wspomnianym wyżej zamiarem utworzenia biskupstwa w Nowym Sączu.

Od lat osiemdziesiątych wieku XVIII zamykano niewielkie kościoły na przedmieściach: św. Wojciecha, św. Walentego, św. Krzyża. Ten ostatni w latach wojen napoleońskich służył jako prochownia, rozebrany zaś został około roku 1830¹²⁵. Zachowano kościół pw. św. Mikołaja, który w trakcie rozbudowy w 1844 roku uzyskał swą obecną, późnoklasycystyczną formę. Przy tym kościele od końca XVIII wieku funkcjonował cmentarz. Usytuowanie nekropolii poza centrum miasta – z jednoczesną likwidacją średniowiecznego cmentarza przy dawnej kolegiacie – było zgodne z polityką sanitarną władz austriackich¹²⁶.

Nadal pracowały młyny nad młynówkami Kamienicy, powstawały też nowe. W końcu XVIII wieku w rejonie skrzyżowania dzisiejszych ulic Królowej Jadwigi i Klasztornej działał tartak, w pierwszej połowie XIX stulecia powstał przy nim młyn. W 1843 roku nowosądecki jezuita wystawił młyn¹²⁷, zachowany – po przebudowach i rozbudowach z drugiej połowy stulecia – do dziś. Wodę do związanej z nim – i dwoma innymi młynami, zaznaczonymi na planie katastralnym z 1846 roku – młynówki kierował jaz, skośnie przecinający koryto rzeki powyżej mostu „Na Piekło”.

Liczba mieszkańców Nowego Sącza systematycznie wzrastała; zmieniał się też nieco ich skład etniczny¹²⁸. W latach siedemdziesiątych XVIII wieku miasto liczyło ponad 2,2 tysiąca mieszkańców; większość – około 80% – stanowili Polacy wyznania rzymskokatolickiego, około 19% – Żydzi. U progu ery autonomicznej, w latach 1857–1867, liczba mieszkańców wzrosła do 7,5–8,1 tysiący; Żydzi stanowili już ponad 30%. Wraz z rozwojem kolonii i napływem urzędników z Austro-Węgier pojawiła się ludność niemieckojęzyczna, a także Czesi i Węgrzy. Ewangelicy – głównie niemieckojęzyczni – zamieszkiwali głównie kolonie poza miastem; w samym Nowym Sączu ich liczba do lat trzydziestych XIX wieku nie przekroczyła zapewne 200, co wobec 4,5 tysiąca ówczesnych mieszkańców stanowiło niespełna 4,5%.

Urbanistyczne i architektoniczne przekształcenia miasta w dobie autonomii galicyjskiej (1866–1918)

Reforma państwa austriackiego, w wyniku której Galicja uzyskała autonomię, a gminy w całej prowincji samorządność, wpłynęła pozytywnie na charakterystyczne dla galicyjskich miast – w tym Nowego Sącza – gruntowne przekształcenia urbanistyczne i architektoniczne. W 1866 roku wyłoniono władze samorządowe (radę miejską – magistrat z burmistrzem na

¹²⁵ J. Sygański, *Historia...*, t. 3, s. 34, 160; B. Kumor, *Archidiakoniat...*, s. 106; BJ, sygn. 5378/II, Z. Pauli, „Notatki...”, t. 1, s. 67v.

¹²⁶ J. Sygański, *Historia...*, t. 2, s. 96; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka, architektura i sztuka...*, s. 159.

¹²⁷ Jego pierwotny wygląd znamy z rysunku z 1868 r.; M. Majka, *Album...*, s. 221–222, poz. 8 i il. 254; B. Potoniec, *Młyn wodny Zgromadzenia oo. Jezuitów w Nowym Sączu, 1843–1999*, RS 28 (2000), s. 81–97.

¹²⁸ M. Adamczyk, U. Perkowska, *Mieszkańcy*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 2, s. 67–82.

czale)¹²⁹. Wcześniej, bo w 1850 roku, zreorganizowano administrację państwową, w miejsce systemu cyrkularnego wprowadzając urzędy powiatowe. Nowy Sącz stał się miastem powiatowym, zaliczonym w ustawie z roku 1889 do trzydziestu większych miast Galicji¹³⁰. W okresie autonomii znaczący był wzrost liczby jego mieszkańców – od 9,3 tysiąca (1869) do blisko 25 tysięcy (1914). Zdecydowaną większość stanowili Polacy (wyznania rzymskokatolickiego). W przededniu pierwszej wojny światowej mieszkało tu 8 tysięcy Żydów (31,8%), 367 ewangelików (głównie niemieckojęzycznych; niespełna 1,5%) i 296 grekokatolików (1,2%)¹³¹.

Charakter zabudowy określały uchwały rady miejskiej¹³². W uchwale z 1870 roku podzielono przestrzeń Nowego Sącza na trzy strefy. Zgodnie z jej postanowieniami, w centralnej strefie, odpowiadającej zasadniczo miastu średniowiecznemu, „wszelkie budynki mają być z twardego materiału stawiane”; w kolejnej, obejmującej zasadniczo historyczne przedmieścia, „murowana musi być zabudowa mieszkalna”; w strefie zewnętrznej zaś rygory takie nie obowiązywały. W 1890 roku przyjęto, że nowe ulice uzyskają dwunastometrową szerokość (co pozwoliło na kształtowanie ich jako alei)¹³³. W 1893 roku zbudowano pierwszy drogowy most żelazny na Dunajcu.

Istotne znaczenie dla regulacji urbanistycznych i kształtowania murowanej zabudowy miał pożar miasta w 1894 roku. W okresie odbudowy lwowski inżynier Marcin Maślanka opracował pomiar sytuacyjno-wysokościowy¹³⁴; na jego podstawie budowano drogi, regulowano ulice, zakładano kanalizację, położono chodniki. Ważną nowością urbanistyczną w obrębie Starego Miasta był plac Trzeciego Maja¹³⁵, wytyczony w latach 1898–1903 w miejscu zlikwidowanej zabudowy jednego z bloków lokacyjnych. W zasadzie dopiero w wyniku odbudowy po pożarze przy Rynku znikły ostatnie parterowe domy, jeszcze w 1889 roku rysowane przez Stanisława Wyspiańskiego¹³⁶. W 1903 roku, po pięcioletnich staraniach (od roku 1898), posze-

¹²⁹ J. Buda, *Ustrój miasta Nowego Sącza w latach 1866–1918*, RS 18 (1987), s. 83–115; A. Dąbrowska, *Organizacja i funkcjonowanie Rady Miejskiej Nowego Sącza w l. 1866–1918*, RS 36 (2008), s. 83–112; L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie autonomii galicyjskiej*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie” 8 (2014), s. 57–83.

¹³⁰ „Dziennik Ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim” 24 (1889), s. 81.

¹³¹ J. Dybiec, *Mieszkańcy*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 2, s. 303–317.

¹³² Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Przekształcenia urbanistyczne, architektura i sztuka*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 2, s. 495–497, 500–503; B. Krasnowolski, *Z badań nad urbanistyką i architekturą Nowego Sącza w okresie autonomii galicyjskiej*, [w:] *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej. Materiały z sesji, Jasło 23–24 kwietnia 1999*, red. Z. Beiersdorf, A. Laskowski, Jasło 2001, s. 153–155.

¹³³ ANK, Oddział w Nowym Sączu (dalej ONS), Uchwały Rady Miejskiej, sygn. MNS 233, s. 547–555, 706.

¹³⁴ M. Maślanka, *Projekt regulacji i kanalizacji miasta Nowego Sącza*, „Czasopismo Techniczne” 15 (Lwów 1897).

¹³⁵ ANK, ONS, Uchwały Rady Miejskiej, sygn. MNS 238, s. 314–315, 467, i sygn. MNS 239, s. 283.

¹³⁶ P. i T. Łopatkiewiczowie, *Szkicownik Stanisława Wyspiańskiego z naukowo-artystycznej wycieczki w Sądeckie, Gorlickie i Grybnowskie z roku 1889 ze zbiorów Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 2018.

rzone obszar przez przyłączenie Zakamienicy (zwanej Piekłem) i Zalubińca¹³⁷, w roku następnym wydatnie poszerzono strefę centralną miasta. Nowa dzielnica połączona została ze Starym Miastem przez żelbetonowe mosty na Kamienicy – w 1904 roku w ciągu ul. Tarnowskiej, w latach 2019–2021 w ciągu ul. Lwowskiej. W 1904 roku przystąpiono do budowy wodociągów miejskich pod kierunkiem wybitnego specjalisty w zakresie budownictwa wodnego inż. Romana Kajetana Ingardena z Krakowa. Ujęcie wody w Świniarsku i zbiornik wodny z Gołębkwicach zaprojektował inż. Kazimierz Górski. W tym samym czasie budowano kanalizację miejską według projektu inż. Fryderyka Pordesa; sieć wodno-kanalizacyjna uruchomiona została w latach 1910–1911¹³⁸. Prawie równocześnie, w latach 1911–1912, powstał budynek elektrowni miejskiej nad potokiem Żeglarka, zaprojektowany przez krakowskiego architekta Jerzego Struszkiewicza. Wytwarzała ona prąd zmienny (trzyfazowy) z dynamy dieslowskiego. Podobna technika, wówczas nowość w Galicji, funkcjonowała jeszcze tylko w elektrowniach we Lwowie i w Krakowie¹³⁹.

Ważnym czynnikiem miastotwórczym stało się włączenie Nowego Sącza do sieci kolei żelaznej. Skrajem miasta poprowadzona została linia tzw. kolei tarnowsko-leluchowskiej, na trasie z Tarnowa do Budapesztu, ukończona w 1876 roku¹⁴⁰. Już trzy lata wcześniej gmina nowosądecka zobowiązała się do współfinansowania budowy „drogi z Grodzkiego do dworca” kolejowego, usytuowanego na polach Przedmieścia Węgierskiego¹⁴¹. Realizacja tej inwestycji – powstanie dworca i prowadzącej do niego drogi w latach 1875–1876 wyznaczyło kierunek dalszej rozbudowy miasta. Bieg tej drogi – będącej zaadaptowanym do tego celu dawnym polnym traktem – powtórzony jest przez obecny ciąg alei Stefana Batorego i alei Wolności, który w XX wieku stał się jedną z najważniejszych arterii miasta. W 1884 roku przez Nowy Sącz poprowadzona została kolejna linia podkarpackiej kolei transwersalnej, pełniąca istotną funkcję w strategii obronnej państwa¹⁴²; wybudowano przy niej przystanek Nowy Sącz Miasto.

Dzięki połączeniu obu linii Nowy Sącz stał się ważnym węzłem komunikacyjnym, z parowozownią i kolejowymi warsztatami remontowymi. Warsztaty te należały do najpoważniejszych zakładów przemysłowych w Galicji, budowano je w latach 1876–1886 z udziałem sądeczanina inż. Karola Kwolewskiego¹⁴³. Dzie-

¹³⁷ ANK, ONS, Uchwały Rady Miejskiej, sygn. MNS 238, s. 20, 49 i sygn. MNS 239, s. 280.

¹³⁸ J. Dybiec, *Skarbowość i budownictwo komunalne*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza* ..., t. 2, s. 229–232.

¹³⁹ J. Długosz, *Profesor Gabryjel Sokolnicki i jego opisanie elektrowni miejskiej w Nowym Sączu (1913)*, RS 32 (2014), s. 204–208.

¹⁴⁰ L. Wierzbicki, *Rozwój sieci kolei żelaznych w Galicji od roku 1847 włącznie do roku 1890*, Lwów 1907; A. Śledź, *Dzieje budowy linii kolejowej Tarnów–Leluchów 1873–1874*, „Almanach Sądecki” 27 (1999).

¹⁴¹ ANK, ONS, Uchwały Rady Miejskiej, sygn. MNS 233, s. 371, 474, 563, 584. Pierwotny wygląd dworca ukazuje rysunek z 1868 r.; M. Majka, *Album* ..., s. 225, poz. 14, il. 261.

¹⁴² Trasa przeprowadzona od Żywca przez Suchą, Chabówkę, Nowy Sącz, Jasło, Zagórz do Galicji Wschodniej, por. L. Wierzbicki, *Rozwój sieci* ...; R. Stankiewicz, F. Wiczorek, C.K. *Kolej transwersalna (K.K. Galizische Transversalbahn)*, Rybnik 2009.

¹⁴³ Z., R. Romańscy, *Z przeszłości kolejnictwa w Nowym Sączu*, RS 15–16 (1975–1975), s. 449–450; L. Zakrzewski, *Dzieje Zakładów Na-*

ki kolei wyłoniła się nowa grupa społeczno-zawodowa – kolejarze. Zbudowano dla nich nowoczesne osiedle mieszkaniowe, tzw. kolonię kolejową¹⁴⁴. Projekt kolonii sporządzono w Wiedniu w 1891 roku, a realizowano od roku następnego do wybuchu pierwszej wojny światowej; prace prowadził budowniczy sądecki Juliusz Miszke¹⁴⁵. Plan kolonii oparty został na regularnej szachownicy ulic, przy których wytyczono znormalizowane działki z murowanymi domami mieszkalnymi i budynkami gospodarczymi, wolno stojącymi w zieleni¹⁴⁶. Już w pierwszym roku budowy oddano do użytku trzydzieści siedem spośród stu przewidzianych domów. W 1901 roku rada miejska uchwaliła połączenie kolonii kolejowej z ul. św. Kunegundy, zalecając przebiecie dzisiejszej ul. Zygmuntowskiej, adaptowanej z pierwotnej drogi wewnątrz kolonii. Rozbudowa kolonii (zwanej później Starą Kolonią) trwała jeszcze podczas pierwszej wojny światowej; wraz z postawieniem kolejnych domów w 1917 roku wprowadzono przychodnię lekarską i łaźnię¹⁴⁷. Powtarzalne domy mieściły skromne mieszkania – po dwa w parterowych „bliźniakach” (typ dominujący) i po cztery w piętrowych „czworakach”¹⁴⁸. Program kolonii w latach 1896–1897 uzupełniła szkoła kolejowa (rozbudowana w wyniku uchwały rady miejskiej z 1898 roku)¹⁴⁹. W latach 1897–1898 przy kolonii wzniesiono kościół „kolejowy” (arch. Teodor Talowski)¹⁵⁰; początkowo, wobec dominującej wśród związkowców z nowosądeckich warsztatów kolejowych orientacji socjaldemokratycznej, nie przewidywano takiej inwestycji. Od roku 1907 program kulturalny (m.in. sala teatralna i siedziba chóru Echo¹⁵¹) oraz socjalny (spółdzielczy sklep zwany konsumem) był realizowany w Domu Robotniczym, zaprojektowanym w 1906 roku przez lwowskiego architekta Jana Stobieckiego; w 1913 roku umieszczono w nim kino („Teatr Świetlny”)¹⁵².

prawnych Taboru Kolejowego w Nowym Sączu, „Almanach Sądecki” 32 (2000); idem, *130-lecie CK Warsztatów Kolejowych w Nowym Sączu*, „Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji RP o/Kraków” 76 (130) (1986); idem, *Dzieje nowosądeckiej parowozowni do roku 1848*, „Almanach Sądecki” 10, 4 (37) (2001), s. 11–13.

¹⁴⁴ ANK, ONS, sygn. MNS 272, Kolonia Kolejowa w Nowym Sączu, akta budowy (1891–1912); Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Przekształcenia urbanistyczne* ..., s. 505–506, 508–510 i il. 90–93b (archiwalne plany i projekty); B. Krasnowolski, *Z badań* ..., s. 156; W. Śliwiński, *Kolonia kolejowa w Nowym Sączu – zabytkowe osiedle robotnicze z końca XIX wieku* [w:] *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich* ..., s. 285–304.

¹⁴⁵ Z., R. Romańscy, *Z przeszłości kolejnictwa* ..., s. 452.

¹⁴⁶ W. Śliwiński, *Kolonia kolejowa* ..., s. 285.

¹⁴⁷ Z., R. Romańscy, *Z przeszłości kolejnictwa* ..., s. 452.

¹⁴⁸ W. Śliwiński, *Kolonia kolejowa* ..., s. 286–289; Projekty reprodukowane: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Przekształcenia urbanistyczne* ..., s. 498–499, il. 92a–93b.

¹⁴⁹ ANK, ONS, sygn. MNS 238, s. 104, 116.

¹⁵⁰ T. Talowski, *Projekta kościołów*, Kraków 1897, tabl. 20, 21, 22; reprodukcję projektu zob. też: „Architekt” 1, 7 (Kraków 1901), s. 117. Zob. Z. Beiersdorf, *Kościół Teodora M. Talowskiego w diecezji tarnowskiej*, „Currenda” 10–12 (1986), s. 5–6, il. 1–6; L. Migrała, L. Zakrzewski, *Kościół kolejowy i parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2007.

¹⁵¹ M. Szczygiel, *Robotnicze Towarzystwo Śpiewacze „Echo” 1907–1971 w Domu Robotniczym ul. Zygmuntowska 17*, RS 17 (1982), s. 274.

¹⁵² ANK, ONS, sygn. NK 2718; Z., R. Romańscy, *Z przeszłości kolejnictwa* ..., s. 453. Starania o budowę Domu trwały od 1895 r., o czym informowało pismo „Sądeczanin” 17 (1 IX 1902), s. 7.

Wszechstronność nowosądeckiej architektury¹⁵³ po roku 1894 niemal dorównywała głównym miastom galicyjskim – Krakowowi i Lwowowi. Historyczne centrum miasta wraz terenami bezpośrednio do niego przyległymi zdominowały czynszowe kamienice, jedno-, rzadziej dwupiętrowe, które nadały Nowemu Sączowi „wielkomiejski” charakter¹⁵⁴. Obiekty te do dzisiaj decydują o stylowym charakterze wnętrz urbanistycznych. Na przedmieściach budowano parterowe domy otoczone ogrodami i wille. Interesujące osiedle willowe powstało na Wólkach. Obraz miasta był wynikiem rozmachu inwestycyjnego, ale także angażowania architektów krakowskich i lwowskich (Teodor Talowski, Karol Knaus, Teodor Hoffmann, Jerzy Struszkiewicz, Wincenty Rawski jun., Jan Stobiecki). Kształtowało się także miejscowe środowisko architektów i budowniczych. Jego czołowym przedstawicielem był Zenon Adam Remi (1873–1924)¹⁵⁵, kolejny – po Karolu Schmiedehausenie, Stanisławie Eljaszu-Radzikowskim i Janie Perosiu – budowniczy miejski (od 1903 roku). Ten absolwent Cesarsko-Królewskiej Państwowej Szkoły Przemysłowej we Lwowie karierę zawodową rozpoczął w Krakowie. W swych licznych realizacjach (24 budynki użyteczności publicznej i 30 domów mieszkalnych) prezentował łatwo rozpoznawalny i oryginalny styl, nawiązujący do malowniczego historyzmu. Na szczególną uwagę zasługują wprowadzone przez niego akcenty urbanistyczne. Wyróżnia się zespół dwóch secesyjnych kamienic flankujących wylot ul. Lwowskiej przy moście nad Kamienicą (1919–1921); pierwszy plan tworzy tu niewielka kapliczka św. Jana Nepomucena, tło potężna bryła dawnej kolegiaty. Podobny efekt osiągnął w rozwiązaniu skrzyżowania ulic Pijarskiej i Piastowskiej, z parą kamienic na przeciwległych narożnikach.

Nowym akcentem urbanistycznym był ratusz, wzniesiony pośrodku Rynku w latach 1895–1897 według projektu ówczesnego budowniczego miejskiego Jana Perosia, po uprzednim odrzuceniu projektu znanego architekta wiedeńskiego Juliana Niedzielskiego¹⁵⁶. Reprezentacyjną arterią stała się dawna ul. Węgierska, przemianowana w roku 1884 na Jagiellońską. Na przełomie XIX i XX wieku powstawały przy tej ulicy liczne okazałe budowle użyteczności publicznej – siedziba Kasy Zaliczkowej (nr 8, arch. Zenon Adam Remi, 1906–1907), wydziałowa szkoła żeńska (nr 32, inż. Julian Miszke, 1894–1897), siedziba starostwa (nr 33, arch. Jan Peroś, 1905–1907), Komunalna Kasa Oszczędności (nr 26, arch. Karol Knaus, 1892–1893), siedziba Dyrekcji Skarbu (nr 52, arch. Wincenty Rawski jun., 1899), filia Banku Austro-Węgierskiego (nr 56, arch. Teodor

Hoffmann, 1911–1912), hotel „Imperial” (nr 14, arch. Stanisław Eljasz, 1895). Nie mniej okazałe były sąsiadujące z nimi kamienice: nr 3 (arch. Julian Niedzielski, 1895), nr 5 i 22 (arch. J. Peroś, 1894–1895, 1908), nr 7, 11, 12, 17, 19, 27, 48 (arch. Z. A. Remi, 1897–1912), nr 16 (arch. Szczesny Zaremba, ok. 1891 roku), nr 30 (arch. Józef Wojtyga, 1911–1912). Przy ul. Długosza powstała siedziba Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (inż. Witold Żebracki, 1892; rozbudowa arch. J. Wojtyga, od 1913 roku)¹⁵⁷ i szkoła wydziałowa męska (arch. J. Peroś, 1894–1898), przy ul. Pijarskiej siedziba Sądu Okręgowego (inż. Wiktor Budzyński i inż. Marian Litwa, 1899–1903)¹⁵⁸, przy ul. Młyńskiej nowy szpital (arch. Adolf Kamiembrodzki ze Lwowa, 1904–1908), przy ul. 1. Pułku Strzelców Podhalańskich – nowe koszary wojskowe (1901–1906). Do najważniejszych obiektów tego czasu należy nowy secesyjny dworzec kolejowy (1909, wnętrze dekorowane w 1911 r. obrazami Edmunda Cieczkiewicza)¹⁵⁹.

Nowe dominanty miasta stanowiły zespoły sakralne. Okazały zespół Białego Klasztoru Niepokalanek, który powstał z inicjatywy Matki Marceliny Darowskiej w latach 1894–1897, jest dziełem krakowskiego architekta Karola Knausa (projekt z 1891 roku)¹⁶⁰. Nieco później Teodor Talowski, oprócz wspomnianego kościoła „kolejowego”, zaprojektował także kościół „szkolny” pw. św. Kazimierza (1899)¹⁶¹, wybudowany w latach 1908–1912¹⁶².

Sacrum znalazło odzwierciedlenie także w architekturze kształtowanej przez coraz liczniejszą społeczność żydowską¹⁶³. Barokowa bożnica, zniszczona w 1894 roku w wyniku pożaru, została odbudowana z wprowadzeniem elementów orientalizujących, tak typowych dla ówczesnej architektury synagogalnej, odwołującej się do wielowiekowego dziedzictwa judaizmu. Dawny cmentarz na stoku skarpy miejskiej zastąpiony został przez nowy, założony przed rokiem 1869 na północnym przedpolu miasta, za ujściem Kamienicy do Dunajca¹⁶⁴. Do najstarszych obiektów należy ohel cadyka Chaima Halberstama (zm. 1876), założyciela chasydzkiej dynastii Sanz. Na przełomie XIX/XX

¹⁵³ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Przekształcenia urbanistyczne...*, s. 526–566; B. Krasnowolski, *Z badań...*, s. 158–164; E. Ross-Pazdyk, *Architektura Nowego Sącza w latach 1894–1914*, „Almanach Sądecki” 15, 1–2 (2006), s. 26.

¹⁵⁴ Por. informacje burmistrza: L. Lipiński, *Sprawozdanie z zarządu miasta Nowego Sącza za czas od 13 listopada 1894 po koniec roku 1899*, Nowy Sącz 1900, s. 5.

¹⁵⁵ Charakterystyka twórczości: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Przekształcenia urbanistyczne...*, s. 552–559.

¹⁵⁶ Ibidem, s. 5. Budowę ratusza prowadził arch. Karol Knaus z Krakowa. Realizację tę krytykowała sądecka prasa, zarzucając władzom miejskim niegospodarność i odrzucenie planu Niedzielskiego; „Mieszczanin” (1895): nr 7, s. 104, nr 11, s. 162, nr 13, s. 199, nr 15, s. 229; L. Migrała, *Ratusz...*, s. 20–35.

¹⁵⁷ TG Sokół w Nowym Sączu, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu dwudziestej piątej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” we Lwowie*, Lwów 1892, s. 113–116; K. Golachowski, TG „Sokół” w Nowym Sączu, Nowy Sącz 1938; Z. Beiersdorf, *Sokolnie w krajobrazie kulturowym i architektonicznym Galicji*, [w:] *Rozwój przestrzenny...*, s. 364; M. Kurzeja-Świątek, *Przyzwynek...*, s. 75–78.

¹⁵⁸ R. Tabaczewski, *Powstanie i organizacja c.k. Sądu Obwodowego w Nowym Sączu w l. 1855–1914*, RS 45 (2017), s. 103.

¹⁵⁹ L. Zakrzewski, *Edmund Cieczkiewicz – malarz Beskidów*, „Almanach Muszyński” 2 (2003), s. 303–318; J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2007 r.*, RS 36 (2008), s. 414; J. Stasiak, *Edmund Cieczkiewicz, dekoracja dworców kolejowych w Nowym Sączu i Tarnowie*, „Almanach Sądecki” 23, 3–4 (2014), s. 8–13.

¹⁶⁰ ANK, ONS, sygn. MNS 349; *Rocznik Diecezji Tarnowskiej na rok 1972*, Tarnów 1971, s. 355; L. Migrała, *Parafia i kościół Matki Boskiej Niepokalanej w Nowym Sączu do r. 2002*, RS 31 (2002), s. 86–104.

¹⁶¹ „Czasopismo Techniczne” 19 (Lwów 1902).

¹⁶² „Słowo Polskie” 437 (Lwów 1908), s. 9; L. Migrała, *Kościół i parafia św. Kazimierza w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2003.

¹⁶³ E. Długosz, *Żydzi w Nowym Sączu. Trzy wieki w historii miasta*, Nowy Sącz 2000; K. Samsonowska, *Z dziejów chasydyzmu w Małopolsce*, RS 33 (2005), s. 41–51.

¹⁶⁴ D. Kulig, *Cmentarz żydowski w Nowym Sączu*, RS 37 (2009), s. 182–249.

wieku na zapleczu posesji przy ul. Jagiellońskiej 12 powstał niewielki bet-ha-midrász Bajsn-Nusn (Dom Natana)¹⁶⁵.

Grekokatolicy dysponowali cerkwią pw. św. Mikołaja położoną przy ul. bl. Kunegundy. Zbudowana w 1911 roku według projektu Z. A. Remiego, znana jest tylko z ikonografii (została zniszczona w 1945 roku); bryła z okazałą kopułą i detal nawiązywały do wzorów architektury bizantyjskiej¹⁶⁶.

Rozwijał się nowosądecki przemysł, zajmując m.in. tereny młynów nad młynówkami Kamienicy. Do znaczących zakładów należała Fabryka Wyrobów Metalowych Józefa Rossmannitha założona w 1889 roku. Parterowy budynek hali przemysłowej (ok. 1906) zachował się przy ul. Fabrycznej, obok stała willa właściciela (arch. Z. A. Remi, 1912–1914)¹⁶⁷. Największą inwestycją w zakresie budownictwa przemysłowego były wspomniane już warsztaty kolejowe powstałe w latach 1886–1895¹⁶⁸.

Imponował rozwój zieleni miejskiej¹⁶⁹. Pierwszym parkiem publicznym był Ogród Strzelecki, zakładany w latach 1873–1876 staraniem Towarzystwa Strzelecko-Ogrodowego na terenie łąk na lewym brzegu Kamienicy; przedsięwzięcie to łączyło się z zabezpieczaniem terenu przed erozją rzeki. Z krajobrazową kompozycją powiązano pawilony i staw dawnego browaru miejskiego¹⁷⁰. W wyniku budowy na tym terenie klasztoru Niepokalanek, w latach 1901–1904 ogród przeniesiono na teren tzw. Wólek, w południowo-zachodniej części miasta, gdzie powiązany został z wcześniejszą willą „Wenecja”¹⁷¹; relikw tego założenia przetrwał w południowej części dzisiejszego Parku Strzeleckiego przy ul. Ogrodowej (po drugiej wojnie światowej zwanego Parkiem Wojska Polskiego). Ogród miejski, urządzony na podstawie uchwały rady miejskiej z 1884 roku, zaakcentował oś ukształtowaną przez aleję Batorego¹⁷². Lokalizacja ta spowodowała destrukcję znacznej części dawnej kolonii „józefińskiej” na Przedmieściu Grodzkim. Kompozycja, obejmująca pierwotnie północną część dzisiejszego założenia, poszerzana w latach 1905 i 1906¹⁷³, miała charakter częściowo krajobrazowy (widać to m.in. na planie sytuacyjnym z 1895 roku¹⁷⁴), częściowo geometryczny. Od roku 1898, gdy – jak w wielu miastach galicyjskich – pomnik Adama Mickiewicza (autorstwa Stanisła-

wa Wójcika¹⁷⁵) upamiętnił tu setną rocznicę urodzin wieszczki – ogród nazywano też Parkiem Mickiewicza. Kolejny park – tzw. Jordanówka Kowalskiego – powstał dzięki uchwale rady miejskiej z 1891 roku i inicjatywie nauczyciela Antoniego Wierusz Kowalskiego¹⁷⁶. Położony nad Dunajcem, w rejonie dzisiejszego boiska KS „Dunajec”, nawiązywał do idei wychowania młodzieży przez sport, głoszonych w Krakowie przez dr. Henryka Jordana. W roku 1902 przekazany został realizującemu podobne założenia Towarzystwu Gimnastycznemu „Sokół”¹⁷⁷. Niewielki zespół zieleni parkowej powstał przy dworcu kolejowym (Park Kolejowy). Rejestrowały go plany z końca XIX wieku, jego relikw zachowały się do dziś. W 1882 roku staraniem władz miasta posadzono nad Dunajcem las sosnowy – popularne wówczas miejsce wypoczynku¹⁷⁸. W 1907 roku przyznano koncesję na opiekę nad tym parkiem Towarzystwu Wioślarskiemu¹⁷⁹. Na Przedmieściu Grodzkim (dziś przy al. Wolności), obok działki z budynkiem koszarów (potem II Gimnazjum), istniał od 1912 roku plac ćwiczeń TG „Sokół”, który po drugiej wojnie światowej został przekazany Towarzystwu Sportowemu „Sandecja” założonemu w 1910 roku¹⁸⁰.

Lata osiemdziesiąte XIX wieku przyniosły powstanie nowych cmentarzy – przy ul. Rejtana (1884–1889) oraz w Gołębkwicach (1886–1888) przeznaczony dla obsługi wsi podmiejskich usytuowanych za Kamienicą. Cmentarz przy ul. Rejtana przejął funkcję cmentarza przy kościele św. Mikołaja¹⁸¹, stając się z czasem jednym z największych zespołów zieleni w mieście. Jego regularny, kwaterowy układ wzbogacono w 1911 roku pomnikiem bohaterów powstań listopadowego i styczniowego¹⁸². W latach 1916–1917 w obrębie cmentarza założono kwaterę wojenną – cmentarz wojenny nr 350, projektu niemieckiego architekta Gustawa Ludwiga¹⁸³, z pomnikiem dłuta rzeźbiarza Franza Mazury. Osobny, skromniejszy cmentarz wojenny nr 351 powstał na Zabelczu, również według projektu Mazury. Kwaterę wojenną – cmentarz wojenny nr 349 – wydzielono także na cmentarzu przy kościele św. Rocha w Dąbrówce Polskiej.

¹⁶⁵ L. Migrała, *Ulica Jagiellońska w Nowym Sączu od końca XIX wieku do 1945 roku: mieszkańcy i zabudowa*, Nowy Sącz 2012, s. 33.

¹⁶⁶ I. Styczyńska, *Cerkiew grekokatolicka p.w. św. Mikołaja w Nowym Sączu*, „Almanach Sądecki” 43 (2003), s. 65.

¹⁶⁷ ANK, ONS, sygn. NK 383; *Przewodnik po Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1911, s. 13.

¹⁶⁸ Z., R. Romańscy, *Z przeszłości kolejnictwa...*, s. 449–452.

¹⁶⁹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Przekształcenia urbanistyczne...*, s. 517–526; B. Krasnowolski, *Z badań...*, s. 157–158.

¹⁷⁰ ANK, ONS, sygn. MNS 233, s. 344, 351, 557, 561, 564, 565; ibidem, sygn. MNS 235, t. 2, s. 264 (wzmianki o czyszczeniu stawu); ibidem, sygn. MNS 249 – Ogród Strzelecki.

¹⁷¹ ANK, ONS, sygn. MNS 238, s. 489; ibidem, sygn. MNS 249 – Ogród Strzelecki.

¹⁷² ANK, ONS, sygn. MNS 236, s. 51–52; K. Dziwik, *Rozwój...*, s. 212.

¹⁷³ ANK, ONS, sygn. MNS 239, s. 166; ibidem, sygn. MNS 349 – Ogród Miejski; W. Barbacki, *Sprawozdanie burmistrza miasta Nowego Sącza z urzędowania w ubiegłym stuleciu od roku 1901 do roku 1906*, Nowy Sącz 1907, s. 43.

¹⁷⁴ Plan dotyczył sytuacji późniejszej Szkoły im. Mickiewicza i niezrealizowanego gmachu starostwa; ANK, ONS, sygn. NK 1227.

¹⁷⁵ L. Migrała, *Ulica Jagiellońska...*, s.71; I. Styczyńska, *Pomnik A. Mickiewicza w Nowym Sączu*, cz. I i II, „Almanach Sądecki” 7, 3–4 (25–26) (1998), 8, 1–2 (26–27) (1999).

¹⁷⁶ ANK, ONS, sygn. MNS 238, s. 282; ibidem, sygn. MNS 349 – Jordanówka; M. Kurzeja-Świątek, *Sport i wychowanie patriotyczne dzieci i młodzieży w Nowym Sączu w okresie autonomii galicyjskiej*, RS 40 (2010), s. 80–90.

¹⁷⁷ ANK, ONS, sygn. MNS 239, s. 188–189; ibidem, sygn. MNS 349 – Jordanówka.

¹⁷⁸ Ibidem, sygn. MNS 235, t. 2, s. 219.

¹⁷⁹ Ibidem, sygn. MNS 239, s. 326–327.

¹⁸⁰ Ibidem, sygn. MNS 249, s. 316, por też W. Nadolski, *Wychowanie fizyczne i sport na Ziemi S[ą]deckiej w latach 1867–1918*, Nowy Sącz 2007; D. Weimer, *Złota księga Sandecji 1910–2010*, Nowy Sącz 2010.

¹⁸¹ ANK, ONS, sygn. MNS 207; ibidem, sygn. MNS 235, t. 2, s. 265–267; ibidem, sygn. MNS 238, s. 104, 380, 387; K. Dziwik, *Rozwój...*, s. 212.

¹⁸² ANK, ONS, sygn. MNS 249, s. 471.

¹⁸³ O. Duda, *Cmentarze I Wojny Światowej w Galicji Zachodniej 1914–1918*, Warszawa 1995, s. 362–363; R. Frodyma, *Galicyjskie cmentarze wojenne*, t. 3: *Brzesko – Bochnia – Limanowa (Okręgi VIII–XI)*, Pruszków 1998; B. Potoniec, P. Terebka, *Cmentarze wojenne na terenie miasta Nowego Sącza i powiatu nowosądeckiego*, [w:] *Nowy Sącz i Sądecczyzna w czasie I Wojny Światowej*, red. G. Olszewski, Nowy Sącz 2015, s. 189–250.

W ślad za rosnącym zainteresowaniem historią i zabytkami Sądecczyzny, zapoczątkowanym przez Józefa Łepkowskiego¹⁸⁴ i kontynuowanym przez badaczy w drugiej połowie XIX wieku¹⁸⁵, postępowały restauracje zabytków¹⁸⁶: zamku, sąsiadującej z nim baszty Kowalskiej w murach miejskich, kościołów św. Małgorzaty¹⁸⁷ i św. Ducha¹⁸⁸, zespołu dawnych domów kapitulnych¹⁸⁹. Opiekę nad pomnikami sztuki i historii Nowego Sącza i Sądecczyzny sprawowało Grono Konserwatorów Galicji Zachodniej, reprezentowane przez Stanisława Tomkowicza, który opracował także pierwsze inwentarze zabytków¹⁹⁰. Ochrona spuścizny przeszłości była powiązana z demonstracją postaw patriotycznych. Nastroje i tendencje narodowe, tak charakterystyczne dla galicyjskich miast doby autonomii, uwidoczniły się także w nazwach niektórych ulic oraz w budowie pomników – poza monumentem Mickiewicza w Nowym Sączu stanęła w 1910 roku figura Władysława Jagielly autorstwa Stanisława Wójcika (replika pomnika w Gródku Jagiellońskim rzeźbiarza Juliusza Wojciecha Beldowskiego), wkomponowana w narożnik gmachu Kasy Zaliczkowej przy ul. Jagiellońskiej¹⁹¹; w ten sposób uczczono pięćsetletnią rocznicę zwycięstwa pod Grunwaldem.

Galicyjską fazę dziejów Nowego Sącza zakończyła pierwsza wojna światowa, którą miasto przeżyło bez większych zniszczeń (uszkodzony został most kolejowy na Dunajcu)¹⁹² – mimo krótkotrwałej okupacji wojsk rosyjskich w 1914 roku¹⁹³ i ciężkich walk, jakie toczyły się w jego rejonie.

Przekształcenia urbanistyczne i architektoniczne w Drugiej Rzeczypospolitej: 1918–1939

Nowy Sącz w 1918 roku znalazł się w granicach odrodzonego państwa polskiego jako miasto powiatowe w województwie krakowskim. Warunki jego rozwoju w okresie dwudziestolecia

¹⁸⁴ A. Tobiasz, *Archeologiczne podróże Józefa Łepkowskiego po Sądecczyżnie*, RS 33 (2005), s. 207–224.

¹⁸⁵ Sz. Morawski, *Sądecczyżna*, t. 1, Kraków 1863, t. 2, Kraków 1865; W. Łuszczkiewicz, *Sprawozdanie z wycieczki naukowej w okolice Sącza i Bieczu*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” 4 (1891), s. LXXVII nn.; idem, *Architektura najdawniejszych kościołów francusko-kańskich w Polsce. Przyczynek do historii gotycyzmu*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” 4 (1891), s. 169 nn.; L. Białkowski, *Ziemia sandecka*, cz. V: *Dzierżawa (arenda)*, „Przegląd Historyczny” 12, 3 (1911), s. 352–384; T. Łopatkiewicz, *Naukowo-artystyczna wycieczka w sądeckie z 1889 roku na tle zabytkoznawczej działalności Władysława Łuszczkiewicza i uczniów krakowskiej Szkoły Sztuk Pięknych*, Nowy Sącz 2008.

¹⁸⁶ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Przekształcenia urbanistyczne...*, s. 566–570; B. Krasnowolski, *Z badań...*, s. 164–166.

¹⁸⁷ S. Świszczowski, *Materiały...*, s. 18, 78.

¹⁸⁸ J. Sygański, *Historia...*, t. 3, s. 79; idem, *Nowy Sącz...*, s. 83–84.

¹⁸⁹ Dokumentacja sporządzona wówczas przez arch. Zenona Remiego znajduje się w krakowskim Muzeum Narodowym.

¹⁹⁰ Por. *Stanisława Tomkowicza Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego*, wyd. P., T. Łopatkiewiczowie, t. 2, Kraków 2007.

¹⁹¹ L. Migrała, *Ulica Jagiellońska...*, s. 20.

¹⁹² L. Migrała, *Rok 1914 w Nowym Sączu*, RS 42 (2014), s. 41–64; idem, *Rok 1914 w Nowym Sączu*, [w:] *Nowy Sącz i Sądecczyżna w czasie I Wojny...*, s. 3–32

¹⁹³ S. Pėkas, *Rosjanie w Nowym Sączu w 1914 r.*, „Almanach Sądecki” 23, 3–4 (2014), s. 14–19.

międzywojennego były ściśle związane z ówczesną sytuacją Polski. Charakteryzowały ją dwie zasadnicze fazy. W starszej (1918–1925/1930), budując nowe państwo starano się zachować ciągłość cywilizacyjną i kulturową z okresem poprzedzającym pierwszą wojnę światową. Było to trudne ze względu na zniszczenia i zubożenie spowodowane przez wojnę, a także długo trwającą walkę o granice i suwerenność (powstania śląskie, wojna bolszewicka w 1920 r.); fazę tę zakończył wielki światowy kryzys gospodarczy przełomu lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku. W fazie drugiej (1935–1939) dążono do przezwyciężenia kryzysu gospodarczego intensywnie modernizując Polskę, wykorzystując do tego celu rozwój przemysłu i techniki (m.in. budowa portu morskiego w Gdyni i Centralnego Okręgu Przemysłowego – COP), kredyty państwowe i nowoczesną bankowość (Bank Gospodarstwa Krajowego – BGK). Istotny był także nowy sposób zarządzania oparty na idei regionalizmu jako metodzie stymulowania i wykorzystywania lokalnych szans poszczególnych obszarów (regionów) Polski.

Uwzględniając tak zarysowane fazy rozwojowe okresu międzywojennego¹⁹⁴ stwierdzić należy, że w pierwszej z nich Nowy Sącz kontynuował galicyjską tradycję miasta dobrze uporządkowanego, które charakteryzowała Zofia Nalkowska w dziennikarskim reportażu: „ulice czyste, domy – nawet małe – porządnie murowane [...], nie ma tu przemysłu”¹⁹⁵. W 1923 roku nieznacznie powiększono terytorium miasta przez włączenie do niego Dąbrówki Niemieckiej (wydzielonej z podsądeckiej wsi Dąbrówka Polska)¹⁹⁶. Liczba mieszkańców miasta wzrastała – od ponad 26 tysięcy (1921) do 34 tysięcy w przededniu drugiej wojny światowej. Pod względem etnicznym, podobnie jak w dobie galicyjskiej, dominowali Polacy wyznania rzymskokatolickiego, Żydzi stanowili około 30% ludności.

Procesy urbanistyczne w pierwszej fazie okresu międzywojennego ograniczały się do uzupełniania istniejących układów przestrzennych przez nowe obiekty lub niewielkie zespoły zabudowy. Dominowało budownictwo mieszkaniowe¹⁹⁷. Charakterystycznym elementem były wille, zdecydowanie przeważające nad nielicznymi kamienicami, kształtowane zarówno w spóźnionej tradycji historyzmu, jak w modernistycznym „stylu dworcowym”. Powstały dwa osiedla robotnicze w rejonie ulic 29 Listopada i Stanisława Wyspiańskiego – tzw. Nowa Kolonia Kolejowa, z piętrowymi domami, sąsiadująca od południa z warsztatami kolejowymi – oraz przy ul. Henryka Sienkiewicza. Intensywnie rozwijała się zabudowa Załubińcza, głównie willowa i jednorodzinna, wzdłuż wytyczanych tu ulic, m.in. Jana Kochanowskiego. W podobnym tempie na działkach przy nowo wytyczonej ul. Zielonej w Dąbrówce Niemieckiej wznoszono liczne domy w otoczeniu zieleni. Nową architekturę tworzyli w dużej mierze miejscowi budowniczowie, m.in. Walenty Cyło, Józef

¹⁹⁴ L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie międzywojennym*, RS 43 (2015), s. 83–131.

¹⁹⁵ Cyt. za: ibidem, s.103

¹⁹⁶ W. Cyło, *Nowy Sącz w okresie ostatnich 50 lat (1895–1945)*, RS 2 (1949), s. 186–187; A. Krakowska, J. Rajman, *Nowy Sącz i jego funkcje*, RS 15–16 (1974–1977), s. 48; M. Fortuna, *Życie gospodarcze*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 3, s. 44–46.

¹⁹⁷ E. Ross-Pazdyk, *Przemiany stylowe architektury mieszkalnej Nowego Sącza w okresie międzywojennym*, RS 40 (2012), s. 100–101.

Wojtyga¹⁹⁸, Zenon Marian Remi (syn Zenona Adama), Zygmunt Slaby, Józef Koula, Michał Jastrzębski. Jeśli chodzi o architekturę sakralną to przede wszystkim w latach 1930–1931 został rozbudowany, pod kierunkiem arch. Szczepana Sławińskiego, kościół „kolejowy”, który w roku 1937 wraz ze zmianą wezwania (dotychczasową patronkę św. Elżbietę zastąpiło patronium Najświętszego Serca Jezusa) przekształcono w świątynię parafialną¹⁹⁹. Była to już kolejna reorganizacja nowosądeckiej sieci parafialnej, polegająca na wydzieleniu z macierzystej parafii św. Małgorzaty odrębnej parafii w Dąbrówce Polskiej, przy starym kościele św. Rocha. Nastąpiło to w efekcie wspomnianego już podziału Dąbrówki, której część – Dąbrówka Niemiecka – znalazła się w 1923 roku w granicach miasta. Kościół parafialny św. Małgorzaty i kościół szkolny św. Kazimierza otrzymały wystrój malarski wykonany przez Jana Bukowskiego²⁰⁰. Nadto w domach, kamienicach i oficynach funkcjonowało około dwudziestu bet-ha-midrasy; jeden z nich zajmował część parterowego budynku na zapleczu posesji przy ul. Jagiellońskiej 50. Teren cmentarza żydowskiego powiększono w 1926 roku²⁰¹. Zabudowę przemysłową reprezentowały rozbudowywane w pierwszej połowie lat dwudziestych warsztaty kolejowe²⁰² oraz montownia samochodów marki Ford, czynna w latach 1925–1935 przy ul. Jagiellońskiej 51–53²⁰³.

W 1920 roku po wojnie polsko-bolszewickiej w Parku Miejskim im. Adama Mickiewicza, u stóp pomnika wieszca wzniesiono grób Nieznanego Żołnierza²⁰⁴.

W końcu roku 1927 zawiązany został Komitet Rozbudowy Nowego Sącza, w 1930 roku rozpoczęto prace nad planem urbanistycznym, niesfinalizowane do wybuchu wojny. Zrazu kierował nimi jeden z najwybitniejszych urbanistów polskich arch. Ignacy Drexler, profesor Politechniki Lwowskiej. Później na czele tego gremium stał absolwent tej samej uczelni Walenty Cyło (w latach 1920–1923 architekt miejski), a po nim Szczepan Sławiński (1927–1929) i Edmund Sawnor (1929–1939)²⁰⁵. Efekty działania Komitetu Rozbudowy ujawniły się dopiero w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku, po przezwyciężeniu kryzysu ekonomicznego. Przyjęto wówczas koncepcję kształtowania nowego centrum miasta, które miało rozwijać się (zgodnie z wcześniejszą tradycją) ku południowi. W roku 1935 rozpoczęto budowę alei Prezydenta Mościckiego (obecnie al. Wolności), wytyczonej jako przedłużenie ul. Stefana Batorego, sięgające do parku miejskiego – Plant. W ten sposób zrealizowano

¹⁹⁸ M. Marcinkowska, *Józef Wojtyga – budowniczy, żołnierz Legionów i Polskiego Państwa Podziemnego*, „Almanach Sądecki” 26, 3–4 (2017), s. 51–58

¹⁹⁹ Z. Beiersdorf, *Kościół Teodora M. Talowskiego...*, s. 5; L. Migrąła, L. Zakrzewski, *Kościół kolejowy...*, s. ???.

²⁰⁰ I. Kamińska-Buchenweld, *O dekoracji malarskiej dwóch kościołów w Nowym Sączu*, RS 39 (2011), s. 73–127; Z. Baran, *Osiem panneau-decoratif Jana Bukowskiego dla kościoła p.n. św. Małgorzaty w Nowym Sączu*, „Almanach Sądecki” 21, nr 3–4 (2012), s. 12.

²⁰¹ *Sefer Sanc / The Book on the Jewish Community of Nony Sącz*, red. R. Mahler, Tel Awiw 1970; E. Długosz, *Żydzi...*

²⁰² M. Fortuna, *Życie gospodarcze...*, s. 55.

²⁰³ L. Migrąła, *Ulica Jagiellońska...*, s. 92.

²⁰⁴ Ibidem, s. 71.

²⁰⁵ W. Cyło, *Nony Sącz...*, s. 216–217; idem, *O plan regulacyjny Nowego Sącza*, „Kurier Podhalański” 1 (1928), s. ???; J. Nowak, *Mgr inż. Walenty Cyło*, RS 19 (1988–1990), s. 273.

postanowienie rady miejskiej, które zostało uchwalone jeszcze w 1905 roku²⁰⁶, a zarazem podjęto tworzenie osi urbanistycznej dla przyszłej nowej dzielnicy Centrum, która powstanie tu po drugiej wojnie światowej. W projektowaniu alei brał udział arch. urbanista Zbigniew Wzorek, sądeczanin z pochodzenia, późniejszy profesor Politechniki Krakowskiej²⁰⁷. Nowa arteria zaplanowana została jako reprezentacyjna oś łącząca dworzec kolejowy z historycznym centrum. Prostopadle do tej osi wyznaczono nowe ulice, m.in. Szczęsnego Morawskiego i Stefana Żółkiewskiego.

Od 1935 roku w centrum miasta pojawiają się funkcjonalistyczne kamienice i wille. Przy alei Prezydenta Mościckiego (obecnie Wolności) stanął wyróżniający się dobrą klasą funkcjonalistyczny Dom Strzelecki im. Bronisława Pierackiego (proj. 1935–1936; otwarcie 1937), dzieło warszawskiego architekta Jerzego Woysbuna²⁰⁸. Przy ul. Grodzkiej 44 powstała Szkoła Handlowa (proj. 1933; otwarcie 1935) autorstwa arch. Zenona Remiego juniora²⁰⁹. Funkcjonalistyczną willę Leona Sterna przy ul. Żółkiewskiego 24 zbudował arch. Henryk Sternberg z Łodzi. Bardziej tradycyjna zabudowa willowa rozwijała się na obrzeżach miasta, m.in. przy ulicach bł. Kunegundy i Tatrzańkiej.

Miasto podejmowało poważne zadania z zakresu infrastruktury i inżynierii miejskiej, korzystając ze wsparcia finansowego Banku Gospodarki Krajowej. Szkody spowodowane przez powodzie z lat 1924 i 1934 sprawiły, że od roku 1936 zaczęto sypać wały wzdłuż brzegów Dunajca i Kamienicy; prace te kończono już w czasie okupacji hitlerowskiej. W roku 1939 na prawym brzegu Kamienicy – między mostami w linii ulic Lwowskiej i Tarnowskiej – wzniesiono umocniony bulwar (proj. inż. Władysław Pietruszewski). Brukowano ulice, rozbudowywano sieć wodociagową (dwukrotnie podnosząc jej wydajność²¹⁰) oraz zwiększono moc elektrowni miejskiej²¹¹. Miasto oczekiwało włączenia do krajowej sieci elektrycznej w związku z podjęciem w 1935 roku budowy hydroelektrowni na Dunajcu. Inwestycja ta, planowana jeszcze w okresie galicyjskim w rejonie Szczawnica-Jazowsko²¹², ostatecznie została usytuowana w Rożnowie w ramach wielkiego programu gospodarczo-inwestycyjnego Centralnego Okręgu Przemysłowego, który ze względu na źródła energii sięgać miał po Sądeczynę²¹³.

W tej fazie dwudziestolecia międzywojennego istotną dla rozwoju Nowego Sącza rolę odegrała idea regionalizmu. Zakładała ona wyeksponowanie tożsamości miasta za pomocą czynników środowiskowych, historycznych, demograficznych i kulturowych. Propagowaniu regionalnej specyfiki służyło m.in. Święto Gór, zorganizowane w Nowym Sączu przez Związek Ziem Górskich w 1938 roku, a także stacjonowanie w mieście elitarnej jednostki wojskowej – 1. Pułku Strzelców Podhalań-

²⁰⁶ ANK, ONS, sygn. MNS 239, s. 181–182.

²⁰⁷ W. Cyło, *Nony Sącz...*, s. 216.

²⁰⁸ ANK, ONS, sygn. NP 301–310; Cyło, *Nony Sącz...*, s. 194.

²⁰⁹ W. Cyło, *Nony Sącz...*, s. 190.

²¹⁰ L. Migrąła, *100 lat sądeckich wodociągów*, Nowy Sącz 2012.

²¹¹ W. Cyło, *Nony Sącz...*, s. 197–198, 215–216.

²¹² G. Olszewski, *Hydroelektrownia Szczawnica-Jazowsko. (Dzieje niezrealizowanego projektu)*, RS 38 (2010), s. 128–147.

²¹³ W. Somecki, *Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1938. Wstępna faza programu uprzemysłowienia Polski*, Wrocław 1998,

skich²¹⁴. W 1939 roku zaczęło się ukazywać poważne regionalne czasopismo – „Rocznik Sądecki”²¹⁵. Symboliczne znaczenie miało przywrócenie w 1938 roku historycznego herbu miasta ze św. Małgorzatą, zamiast herbu galicyjskiego z rycerzem²¹⁶. Zaimowano się też restauracją zabytków²¹⁷. Na czoło wysuwa się konserwacja i częściowa odbudowa zamku, zainicjowana przez komitet utworzony w 1926 roku²¹⁸; zamek przeznaczono na siedzibę Muzeum Ziemi Sądeckiej, które powstało w 1938 roku. W pracach restauratorskich, wspieranych przez burmistrza Władysława Barbackiego, uczestniczyli liczni przedstawiciele miejscowego środowiska – w tym architekci Remi, Cyło, Wojtyga – i znani architekci krakowscy: prof. Adolf Szyszko-Bohusz a głównie Zygmunt Gawlik.

Miasto w okresie okupacji hitlerowskiej: 1939–1945

W czasie drugiej wojny światowej Nowy Sącz znalazł się w granicach Generalnego Gubernatorstwa. Okupanci nie tylko wprowadzili niemiecką nazwę miasta – Neu Sandec, ale także próbowali nadać mu niemieckie oblicze. Programowo niszczyli polską kulturę. Zlikwidowali monumenty świadczące o patriotyzmie mieszkańców: pomniki Adama Mickiewicza i Władysława Jagielly (rzeźbę króla udało się przechować) oraz grób Nieznanego Żołnierza (dzisiaj zrekonstruowany na cmentarzu komunalnym).

Administracja okupacyjna²¹⁹ zakończyła niektóre przedsięwzięcia rozpoczęte przed wojną, w tym umocnienia przeciwpowodziowe i zaporę na Dunajcu w Rożnowie, gdzie w 1942 roku uruchomiono hydroelektrownię zasilającą Nowy Sącz. W roku 1942 poszerzono obszar miasta, włączając w jego granice Falkową, Gołąbkowice, Chruślice, Roszkowice i część Chelmea (Heleny). W rezultacie – a zwłaszcza w wyniku prowadzonych przez okupanta na przełomie lat 1939/1940 wysiedleń ludności polskiej z Wielkopolski, Pomorza i Śląska – liczba mieszkańców (przed Holocaustem) wzrosła o około 10 tysięcy osób, do ponad 43 tysięcy.

Polscy mieszkańcy Nowego Sącza i regionu byli poddani prześladowaniom. W mieście funkcjonowały obozy pracy, m.in. na terenie tzw. ogrodu kolejowego (od końca 1942 do jesieni 1944 roku)²²⁰. Okupanci dokonali wielu egzekucji ulicznych

i w miejscach odosobnionych (w cegielni w Biegonicach²²¹, w Rdziostowie²²², u stóp nasypu kolejowego przy moście na Dunajcu, przy moście drogowym na Kamienicy). Ponurą sławę zyskał dom przy ul. Czarnieckiego 13 – siedziba gestapo²²³.

Najdotkliwsze straty ponieśli sądecki Żydzi. Holocaust oznaczał wymordowanie 11,5 tysiąca sądeckich Żydów w hitlerowskich obozach zagłady; ponad tysiąc osób zginęło w Nowym Sączu²²⁴. W latach 1941–1943 18 tysięcy Żydów z Nowego Sącza i okolic – Starego Sącza, Grybowa, Bobowej, Krynicy, a także przywożonych z dalszych stron, stłoczono w dwóch odrębnych gettach, funkcjonujących od sierpnia 1941 do lipca 1942 roku. Jedno z nich, otoczone murem o trzymetrowej wysokości, zajęło zamieszkały od wieków przez ludność żydowską teren wyznaczony ulicami ks. Piotra Skargi, Pijarską i Bożniczą. Drugie getto utworzono w obrębie dawnego Przedmieścia Za Kamienią, zwanego wówczas Piekłem (rejon dzisiejszych ulic Kraszewskiego, Lwowskiej, Barskiej, Hallera i Zdrojowej). Stała tam synagoga przy ul. Lwowskiej 21 (obecnie siedziba biblioteki) oraz szpital żydowski przy ul. Kraszewskiego 44. Po krwawej pacyfikacji, w wyniku której większość ofiar wywieziono do obozu zagłady w Bełżcu, zabudowa śródmiejskiego getta została zrujnowana; zniszczono i sprofanowano bożnicę. Egzekucje odbywały się często na sprofanowanym cmentarzu żydowskim; macewy wykorzystywano do budowy chodników. Obok cmentarza okupanci urządzili targowisko.

Wybuch amunicji na początku roku 1945 spowodował zniszczenie zamku i mieszczącego się w nim muzeum oraz okolicznej zabudowy²²⁵. W wyniku ówczesnych działań wojennych zaważyły się trzy mosty (ocalał tylko most na Kamienicy w linii ul. Lwowskiej).

Rozbudowa miasta w okresie PRL-u: 1945–1989

Po drugiej wojnie światowej przywrócony został polski stan prawny sprzed okupacji. Nowy Sącz na powrót stał się miastem powiatowym w województwie krakowskim. Struktury administracyjne państwa polskiego ewoluowały i w 1951 roku miasto zyskało rangę powiatu miejskiego. Następnie w wyniku reformy administracji państwowej w 1975 roku, która zlikwidowała powiaty i wprowadziła nowy podział na województwa, powstało województwo nowosądeckie; miasto zostało jego stolicą. Stan taki trwał do roku 1996, gdy w wyniku kolejnej reformy przywrócono powiaty, a Nowy Sącz – ponownie jako miasto na prawach powiatu – znalazł się w województwie małopolskim.

Nowy Sącz, zniszczony okupacją i wojną, liczył w 1945 roku 22,6 tysiące mieszkańców – o 37% mniej niż u schyłku dwudzie-

²¹⁴ Z. Mordawski, *Materiały do dziejów 1. Pułku Strzelców Podbalańskich w Nonym Sączu (1918–1939)*, RS 19 (1988–1990), s. 91–149.

²¹⁵ F. Leśniak, „Rocznik Sądecki” jako regionalne czasopismo naukowe, RS 31 (2003), s. 17–30.

²¹⁶ M. Gumowski, *Herb i pieczęcie...*, s. 71.

²¹⁷ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i architektura oraz plastyka*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 3, s. 255–258.

²¹⁸ B. Urbański, *Komitet Odbudowy Zamku Królewskiego w Nonym Sączu i jego dzieje w okresie międzywojennym*, „Almanach Sądecki” 17, 3–4 (2008), s. 13–28.

²¹⁹ J. Chrobaczyński, *Wojna obronna w 1939 roku i jej skutki: syndrom września*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 3, s. 265–322; F. Grodkowski, *Okupacja hitlerowska w Nonym Sączu i w Sądecczyźnie w latach 1939–1945*, RS 6 (1965), s. 45–145; M. Smoleń, *Kalendarium okupowanego powiatu nowosądeckiego (1 IX 1945 – 23 I 1945)*, RS 22 (1994), s. 305–342; L. Migrała, *Nony Sącz w latach II wojny światowej*, RS 44 (2016), s. 71–116.

²²⁰ J. Kucia, *Obozy pracy na terenie byłego powiatu Nony Sącz w okresie okupacji hitlerowskiej*, RS 15–16 (1974–1977), s. 251, 253.

²²¹ J. Kudelka, *Zbrodnia biegonicka 193–1941*, Tarnów 2008; miejsce upamiętnione pomnikiem-cmentarzem przy ul. Zakładników.

²²² *Miejsce pamięci narodowej w Rdziostowie*, red. K. Godek, Rdziostów 2013.

²²³ W. Bielawski, *Zbrodnie hitlerowskie w Sądecczyźnie*, RS 13 (1972), s. 181–219.

²²⁴ A. Wiśniewski, *Martyrologia sądeckich Żydów w okresie 1939–1945. Okupacja w Sądecczyźnie*, Warszawa 1979; T. Duda, *Eksterminacja ludności żydowskiej Nowego Sącza w okresie II wojny światowej*, RS 19 (1988–1990), s. 209–249.

²²⁵ L. Migrała, *Wysadzenie zamku w Nonym Sączu w świetle relacji Witolda Młyńca*, „Almanach Sądecki” 1–2 (50–51) (2005), s. 119–121.

stolecia międzywojennego. Był to wynik zarówno Holocaustu, jak migracji na tzw. Ziemię Zachodnie. Z czasem liczba ludności systematycznie wzrastała: do 37,4 tysięcy w roku 1965 i 75 tysięcy w 1988 roku²²⁶. Zmieniała się również wielkość terytorium miejskiego. W okresie powojennym z granic miasta (2425 ha) wyłączono peryferyjne wsie Chruślice (1951) i Falkową (1969). Później tendencje odwróciły się, w 1973 roku do Nowego Sącza przyłączono część Biegonic, Dąbrówki i Zawady, a 1977 roku pozostałe części tych miejscowości oraz ponownie Chruślice i Falkową, a także fragmenty kilku innych podmiejskich wsi: Wielopola, Zabelcza, Naściszowej, Piątkowej, Jamnicy, Poręby Małej, Świniarska i Chelmea. Efektem tych zmian było powiększenie powierzchni miasta do 5706 ha i taki stan utrzymał się do dziś (2022)²²⁷.

Wraz ze zmianą statusu Nowego Sącza zmieniały się związane z tym ośrodkiem koncepcje i realizacje urbanistyczne²²⁸. Po wojnie powrócono do zamiaru opracowania planu zagospodarowania przestrzennego miasta²²⁹. Przygotowania materiałów do realizacji tego zadania podjął się w latach 1946–1948 arch. Zbigniew Wzorek, który po wojnie wrócił do Nowego Sącza i kontynuował prace nad kształtowaniem rejonu przedwojennej al. Prezydenta Mościckiego (której nazwa w nowych warunkach politycznych została zmieniona na al. Wolności). Miała tu powstać, między Starym Miastem od północy a terenami przemysłowo-składowymi i kolejowymi od południa, nowa dzielnica Centrum. Koncepcję tę architekt dopełnił zrealizowanym projektem Pomnika Pamięci Narodowej, poświęconego ofiarom drugiej wojny światowej, usytuowanego w sąsiedztwie starego cmentarza przy kościele św. Mikołaja. Wcześniej, w 1945 roku, przy al. Wolności powstało mauzoleum żołnierzy sowieckich (pochówki przeniesiono w 2015 r. na cmentarz komunalny²³⁰).

Najpilniejszym zadaniem było jednak usuwanie zniszczeń z lat wojny i okupacji; miasto utraciło wówczas blisko dwieście budynków²³¹. Powojennymi pracami w tym zakresie kierowało Miejskie Biuro Odbudowy, działające pod nadzorem Miejskiego Komitetu Odbudowy²³². Na podstawie planu odbudowy „dzielnic zamkowej”, przygotowanego przez nadal czynnego Józefa Wojtygę i Stanisława Ciechanowskiego, na miejscu zrujnowanego kwartału żydowskiego w 1950 roku powstał zespół wolno stojących dwupiętrowych domów w otoczeniu zieleni. Wcześniej, w latach 1947–1948 odbudowano mosty – na Dunajcu (w ciągu ul. Krakowskiej) i na Kamienicy (w ciągu ul. Tarnowskiej).

Pierwszy w historii ogólny plan zagospodarowania przestrzennego Nowego Sącza został opracowany w latach 1950–

1953 w Wojewódzkiej Pracowni Urbanistycznej w Krakowie (założenia sporządził S. Ciechanowski). Na potrzeby tego planu przygotowano „Wstępne studium historyczne miasta Nowy Sącz”, w którym po raz pierwszy określono wytyczne konserwatorskie, uznające Nowy Sącz za zabytek wymagający ochrony, w tym wyeliminowania ruchu tranzytowego przez dzielnicę staromiejską²³³. Plan przewidywał wzrost liczby mieszkańców do 70 tysięcy w roku 1970 i rozwój przemysłu (Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego, Zakładów Przetwórstwa Owocowego). Dla historycznego centrum zakładano stabilizację zaludnienia, tereny rozwojowe koncentrowano – zgodnie z przedwojennymi tendencjami i koncepcją Dzielnicy Centralnej – w południowej części miasta. Plan ten powstał w warunkach likwidacji samorządu miejskiego i prywatnych przedsiębiorstw, które zostały upaństwowione. Między innymi w 1950 roku powstało Miejskie Przedsiębiorstwo Remontowo-Budowlane (MPRB), a w 1951 roku Miejskie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej (obejmujące Zakład Wodociągowo-Kanalizacyjny, Miejski Zakład Elektryczny i bazę komunikacji autobusowej PKS)²³⁴. Symbolem nowych czasów było usunięcie historycznego herbu miasta ze św. Małgorzatą. W 1954 roku podkreślono rangę al. Wolności jako nowego centrum miasta przez umieszczenie w Pomniku Pamięci Narodowej rzeźby „Pietà Sądecka” (art. Janina Reichert-Toth, Fryderyk Toth)²³⁵.

W latach 1957–1959 powstał drugi plan ogólny – „Plan perspektywiczny i etapowy Nowego Sącza na lata 1960–1965” (autorstwa arch. Janiny Knaus-Grygorowicz z Wojewódzkiej Pracowni Urbanistycznej w Krakowie), zatwierdzony w 1959 roku. Nawiązywał on do koncepcji planu z lat 1950–1953 i był rozwijany w planach szczegółowych, jakie opracowywano w krakowskim „Miastoprojekcie” i jego nowosądeckiej filii, działającej od 1959 roku pod kierunkiem arch. Andrzeja Benedyktowicza, później arch. Lecha Skirzyńskiego. Myślą przewodnią planu ogólnego był pasmowy rozwój miasta; nowe pasmo zabudowy miało powstać na terenie Załubińca, oddzielone od centrum nie tylko przez rzekę Kamienicę, ale także przez pasmo zieleni nadbrzeżnej, które przeznaczono na cele rekreacji i sportu. Równocześnie, doceniając walory krajobrazowe Nowego Sącza, plan zakładał ochronę panoramy miasta eksponowanej od strony wschodniej, z Góry Zabelckiej (z drogi tarnowskiej), i od strony zachodniej, z serpentyn drogi z Limanowej i Krakowa²³⁶. Widoki panoramiczne miały być wzbogacone przez przywrócenie akcentów wysokościowych (helmów na wieżach zabytków sądeckich)²³⁷.

Ustalenia planu wykorzystane zostały w szczególnych warunkach, jakie zapewnił tzw. eksperyment sądecki, zainicjowany w 1958 roku (krótko po październikowej politycznej liberaliza-

²²⁶ J. Rajman, *Przemiany ludnościowe i rozwój życia gospodarczego*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 3, s. 465.

²²⁷ L. Migrała, *Historia Nowego Sącza*, Nowy Sącz 2017, s. 334–335.

²²⁸ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka, architektura i plastyka*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. 3, s. 898–923.

²²⁹ Podstawą był obowiązujący w całym kraju dekret z 2 IV 1946 r., „Dziennik Ustaw” 16/1946, poz. 109; por. W. Cyło, *Nowy Sącz...*, s. 217.

²³⁰ A. Szczepanek, B. Urbański, *Ekshumacja szczątków żołnierzy Armii Czerwonej z mogiły zbiorowej przy alei Wolności w Nowym Sączu*, RS 44 (2016), s. 309–321.

²³¹ W. Cyło, *Nowy Sącz...*, s. 195.

²³² L. Migrała, *Historia...*, s. 335.

²³³ H. Pieńkowska, T. Eljasiewicz, Cz. Martyniak, Z. Pajdak, Z. Remi, „Wstępne studium historyczne miasta Nowy Sącz”, mps, Kraków–Nowy Sącz 1952–1953.

²³⁴ L. Migrała, *Miejskie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej w Nowym Sączu w latach 1951–1977*, RS 45 (2017), s. 145.

²³⁵ K. Grodziska, *Zapomniana rzeźbiarka Janina Reichert-Toth (1895–1986) i jej twórczość*, Kraków 2009, s. 175–179.

²³⁶ Atrakcyjność tych widoków dostrzegano już w XIX w., por. A. Tobiasz, *Sposoby ujęć Nowego Sącza w relacjach dziewiętnastowiecznych podróżników*, RS 45 (2017), s. 209–230.

²³⁷ W. Szczygieł, *Sądeccy architekci*, RS 21 (1993), s. 204, 216.

cji kraju z 1957 r.) i trwający realnie do 1964 roku, a formalnie do końca istnienia woj. krakowskiego (1975)²³⁸. Eksperyment polegał na wprowadzeniu wyjątkowej formy zarządzania, która umożliwiła powiatowi nowosądeckiemu i miastu Nowy Sącz – jako jedynemu obszarowi w PRL – wyłączenie z zasad gospodarki centralnie planowanej na rzecz samodzielności gospodarczej. Jego podstawą miało być wykorzystanie i rozwój lokalnych funkcji uzdrowiskowo-letniskowych i turystycznych, pobudzanie miejscowego przemysłu i rzemiosła oraz rozwój sadownictwa i przetwórstwa owocowo-warzywnego²³⁹. Niewątpliwie eksperyment sądecki był echem przedwojennej koncepcji regionalizmu. Wprawdzie „Plan perspektywiczny i etapowy Nowego Sącza na lata 1960–1965” zakładał, że rozwój miasta i regionu ma być oparty na wykorzystaniu naturalnych zasobów środowiska (powstały nawet zakłady przetwórstwa owocowo-warzywnego), lecz już w 1960 roku zapadła decyzja o lokalizacji w Biegonicach, w najbliższym sąsiedztwie miasta, Sądeckich Zakładów Elektro-Węglowych (SZEW)²⁴⁰, których produkcja (rozpoczęta w 1965 roku) degradowała walory ekologiczne.

Plan uwzględniał także modernizację linii komunikacyjnych, czego efektem było ograniczenie ruchu tranzytowego w centrum miasta i przeniesienie dworca autobusowego z Rynku na plac Dąbrowskiego (zgodnie ze stanem obecnym). Rozwiązanie takie zalecała już w 1958 roku uchwała Miejskiej Rady Narodowej, podjęta z inicjatywy Walentego Cyły²⁴¹.

W roku 1962 powołano Miejski Zespół Urbanistyczny, który – z udziałem prof. Zbigniewa Wzorka²⁴² – opracował plany zagospodarowania nowej dzielnicy Centrum i kilku osiedli. Miasto nie uniknęło charakterystycznej dla urbanizacji epoki PRL-u budowy osiedli wielkich bloków. Pierwsze takie osiedle, dla Spółdzielni „Łany” w dzielnicy Centrum, pomiędzy dzisiejszymi ulicami Żółkiewskiego, Limanowskiego, Reja i Grota-Roeweckiego, zaczęto budować w roku 1959 (czternaście bloków i trzy „punktowce”, całość przewidziana dla 4 tysięcy mieszkańców). W tej samej fazie ukształtowana została al. Stefana Batorego jako dwujezdniowa arteria ujęta w szpalery drzew i pierzeje z wolno stojącymi blokami mieszkalnymi; przy zakończeniu pierzei wschodniej powstało Osiedle Przydworcowe (1960–1965) z okazałym hotelem Orbis „Beskid” (proj. „Miastoprojekt”, 1963–1967). W dzielnicy Wólki urządzono na nowo Park Strzelecki (wówczas zwany Parkiem Wojska Polskiego), w którym zbudowano amfiteatr (arch. Andrzej Benedyktowicz, 1961–1963)²⁴³.

²³⁸ Uchwała Rady Ministrów nr 15/58 z dn. 9 V 1958 r. w sprawie rozwoju gospodarczego powiatu nowosądeckiego i miasta Nowy Sącz oraz rozszerzenia uprawnień terenowych organów władzy państwowej na tym terenie.

²³⁹ J. Pieczkowski, *Niektóre aspekty sądeckiego „eksperymentu”*, RS 14 (1973), s. 587–636; idem, *W sprawie „eksperymentu sądeckiego”*, cz. I, RS 23 (1995), s. 167–191, cz. II, RS 24 (1996), s. 186–202; idem, *Na gruzach marzeń*, RS 25 (1997), s. 169–178; idem, *20 lat w nowosądeckim ratuszu (1955–1975)*, RS 26 (1998), s. 167–181.

²⁴⁰ Cz. Herod, B. Wiernek, *Niektóre problemy zagłogi Sądeckich Zakładów Elektrod Węglowych*, RS 10 (1969–1970), s. 17.

²⁴¹ Uchwała nr 18/IV/58 MRN w Nowym Sączu w sprawie porządkowania miasta.

²⁴² Szczygiel, *Sądecy architekci...*, s. 213.

²⁴³ J. Pieczkowski, *20 lat w nowosądeckim ratuszu...*, s. 168.

W roku 1965 powstał kolejny, trzeci „Miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Nowego Sącza na okres do roku 1980”, opracowany również w krakowskiej Wojewódzkiej Pracowni Urbanistycznej (arch. arch. Grażyna i Leszek Kaczmarcy). Zachowano w nim koncepcję rozbudowy miasta między rzeką Kamienicą a potokiem Łubinka, na terenie Załubincza i Gołąbkowic, gdzie planowano od przelomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku rozwijać pasmo zabudowy w postaci bloków mieszkalnych, oddzielone od starszego centrum przez Kamienicę i szeroki pas nadbrzeżnej zieleni przeznaczony na uprawianie sportu i rekreację (m.in. Park Tysiąclecia²⁴⁴, nowe boisko KS „Sandecja” przy ul. J. Kilińskiego, na lewym brzegu rzeki). Powstały wówczas kolejno osiedla: Kochanowskiego (od 1967 r., na Załubińcu, między ulicami Lwowską, Paderewskiego, Żywiecką, Kraszewskiego), Barskie I (od 1968 r., na terenie Gołąbkowic), Barskie IIA i IIB (przy ul. Na Rurach, w latach 1970–1971), Westerplatte (między Załubińcem a Gołąbkowicami, od 1971 r.), osiedle w rejonie ul. Na ścisowskiej. Rozbudowano także dzielnicę Centrum, gdzie powstało osiedle Millenium (między ulicami Nawojowską, Rejtana, Królowej Jadwigi i Klasztorną, 1967–1977). W projektowaniu tych osiedli brał udział arch. Wojciech Szczygiel, wówczas urbanista miejski, działający z ramienia Okręgowej Dyrekcji Inwestycji Miejskich²⁴⁵. Osiedla – podobnie jak i budynki użyteczności publicznej tego czasu (m.in. biurowiec Zarządu Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” przy al. Wolności, hotel „Beskid”, gmach banku PKO przy ul. Długosza) – wznoszone były do końca lat siedemdziesiątych w technologii „wielkiej płyty” przez nowosądecki Kombinat Budownictwa Komunalnego (nazwa od 1978 r., pierwotnie MPRB). Ta lokalna fabryka domów miała bazę przy ul. Zielonej.

W latach 1965–1967 przeprowadzono remont Rynku, który otrzymał nawierzchnię z płyt kamiennych, naśladującą modny wówczas wzór krakowskiego Rynku, odnowionego w tym samym czasie. Plany urządzenia Rynku wykonali arch. Zenon Trzupek z miejscowego „Miastoprojektu” i arch. Wojciech Szczygiel.

Na podstawie planu z 1965 roku kontynuowano w latach siedemdziesiątych uwalnianie centrum miasta od ruchu tranzytowego. Istotnym przedsięwzięciem w tym zakresie była budowa obwodnicy wzdłuż rzeki Kamienicy (1973), którą utworzył Bulwar Narwiku i ul. Jana Kilińskiego. Plan wyznaczył kierunek modernizacji układu komunikacyjnego w tym rejonie, zakładając że wspomniana obwodnica powiązana zostanie przez system rond z przecznicami, przeprowadzonymi przez mosty nad Kamienicą jako połączenia między Starym Miastem z nową dzielnicą osiedli blokowych na Załubińcu. Koncepcja z 1965 roku zakładała powstanie trzech takich rond; ich budowa nastąpiła sukcesywnie w trakcie modernizacji układu komunikacyjnego. Pierwsze z nich, zlokalizowane na styku Bulwaru Narwiku i ul. J. Kilińskiego, powiązane zostało z ul. Krańcową i mostem nad Kamienicą (1974). Kolejne, rondo „Solidarności” zlokalizowa-

²⁴⁴ Park Tysiąclecia powstał w wyniku uchwały Rady Miasta Nowego Sącza z 15 X 1961 r.

²⁴⁵ W. Szczygiel, *Sądecy architekci...*, s. 218; Z. A. Remi, *Wspomnienie o Śp. Wojciechu Szczygale (1932–2002)*, „Almanach Sądecki” 1–2 (2004), s. 43–44; J. Leśniak, *Wojciech Szczygiel (1932–2002)*, RS 32 (2004), s. 493.

ne przy zakończeniu ul. Kilińskiego, powiązane z mostem „Tysiąclecia” w ciągu ul. Beliny-Prażmowskiego, powstało w latach dziewięćdziesiątych (por. niżej). Trzecie rondo, usytuowane pod zamkiem, powiązane z mostem na Kamienicy (w ciągu ul. Tarnowskiej) i mostem na Dunajcu (w ciągu ul. Legionów), zrealizowane zostało dopiero w 2019 roku (por. niżej).

Dalszy rozrost miasta, z utwaleniem funkcji przemysłowej, związany był z utworzeniem w roku 1975 – w ramach przekształceń administracyjnych kraju – województwa nowosądeckiego²⁴⁶. W tymże roku pracownia urbanistyczna w Wojewódzkim Biurze Planowania Przestrzennego w Nowym Sączu sporządziła projekt „Miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego z perspektywą 1975–1990”²⁴⁷; głównym jego autorem był arch. Wojciech Szczygiel z Nowego Sącza, konsultantem prof. Zbigniew Wzorek z Politechniki Krakowskiej. Projekt ten został przyjęty w 1977 roku przez Miejską Radę Narodową i faktycznego decydenta – Egzekutywę Komitetu Miejskiego PZPR. Obejmował miasto w obecnych granicach, poszerzonych w lutym tegoż roku o sąsiednie wsie: Zbelcze, Chruślice, Falkową, Zawadę, Porębę, Biegonice oraz części Świniarska, Chelmea, Wielopola, Naściszowej, Piątkowej, Jamnicy i Dąbrówki²⁴⁸; w rezultacie jego granice administracyjne zetknęły się na Popradzie z granicami Starego Sącza, który stał się zapleczem mieszkaniowym dla Sącza Nowego. W ostatecznej wersji plan zmienił się w stosunku do założeń autorskich, akcentujących walory kulturowe i krajobrazowe.

Na przełomie lat 1976/1977 liczba mieszkańców Nowego Sącza wzrosła z 48,6 do 59,5 tysiąca osób. Zakładano, że w roku 1990 miasto będzie liczyć 100 tysięcy mieszkańców, a wzrost ten zapewni siłę roboczą dla rozbudowywanego przemysłu, przewidzianego nie tylko – zgodnie z ówczesnym stanem – po stronie południowej (pasmo od Biegonic do Gorzkowa), lecz także od północy i zachodu (część Świniarska, Chelmiec, Helena). Przy ulicy Węgierskiej 144 powstały Sąddeckie Zakłady Napraw Samochodowych (1979). Rozpoczęły także działalność nowe przedsiębiorstwa prywatne: „Koral” (1979) – produkcja łodów w obiekcie przejętym w 1994 roku od firmy Igloopol, wcześniej zajmowanym przez dawną rzeźnię miejską, na przedmieściu pod zamkiem nowosądeckim, „Konspol” (1982; wyroby z drobiu), „Optimus” (1988; sprzęt komputerowy), „Wiśniewski” (1989; bramy i ogrodzenia). Pojawiły się one jako próba przezwyciężania kryzysu gospodarczego lat osiemdziesiątych XX wieku i w atmosferze, jaką w Polsce stworzyło powstanie „Solidarności” w sierpniu 1980 roku. Na lata 1980–1986 przypada rozbudowa Strażnicy Pożarnej (proj. arch. Stefan Szewczyk²⁴⁹), usytuowanej przy tzw. Targowicy Maślanej (ul. Kościuszki 3); została ona wyposażona w wieżę-wspinalnię, która stała się lokalnym akcentem wysokościowym w panoramie miasta widocznej od wschodu. Modernizacja objęła także kolej – w 1986 roku trakcja elektryczna zastąpi-

²⁴⁶ J. Leśniak, *Nowy Sącz jako stolica województwa nowosądeckiego. Próba bilansu (1975–1998)*, RS 45 (2017), s. 145.

²⁴⁷ W. Szczygiel, *Miasto Nowy Sącz – Miejscony Plan Zagospodarowania Przestrzennego na okres 1975–1990*, Woj. Biuro Planowania Przestrzennego, Architektury i Nadzoru Budowanego w Nowym Sączu, Nowy Sącz 1977–1979.

²⁴⁸ A. Krakowska, J. Rajman, *Nowy Sącz...*, s. 49.

²⁴⁹ W. Szczygiel, *Sąddecki architekci...*, s. 215.

ła parową. Symbolem przemian było w 1989 roku przywrócenie miastu przedwojennego herbu ze świętą Patronką²⁵⁰.

Założone tempo rozwoju wymagało zwiększenia budownictwa mieszkaniowego. Według planu, realizację potrzeb w tym zakresie miało zapewnić stawianie nowych osiedli z wielokondygnacyjnymi blokami mieszkalnymi. W rezultacie już w 1977 roku rozpoczęto budowę takiego osiedla w Gołąbkowicach (Barskie IIA), a później, do końca lat osiemdziesiątych XX wieku, kolejnych: Barskie IIB, Wojska Polskiego, Gorzków I i Gorzków II. Zmieniły one krajobraz architektoniczno-urbanistyczny miasta. W latach osiemdziesiątych zaznaczyła się tendencja do odchodzenia od „rozrzucanych w terenie” bloków na rzecz wnętrz ulicznych, z jednoczesną rezygnacją z „wielkiej płyty” i powrotem do tradycyjnych technologii. Przykładem jest niewielkie osiedle w Gorzkowie, w rejonie ul. Konstantego Klemensa Gucwy, zaprojektowane przez arch. Jerzego Osowińskiego (Wojewódzkie Biuro Projektów w Nowym Sączu) w 1983 roku i oddane do użytku pięć lat później. Zindywidualizowane formy wcześniej pojawiały się w budownictwie jednorodzinnym, m.in. w zespole kształtowanym na terenie Wólek, a także w niektórych budowlach użyteczności publicznej, np. we wspomnianym już biurowcu Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” przy al. Wolności (zajętym później przez Komitet Wojewódzki PZPR), budynku Banku PKO przy ul. Długosza 16, biurowcu ZUS przy ul. Sienkiewicza 77, restauracji i hotelu „Panorama”, mieszczącym także Biura Obsługi Ruchu Turystycznego przy ul. Romanowskiego.

Konfrontacja komunistycznego totalitarnego państwa z Kościołem długo uniemożliwiała budowę nowych świątyń. Jeszcze w 1949 roku zdołano przeprowadzić podział sądeckiej organizacji kościelnej na dwa dekanaty – Nowy Sącz Północ i Nowy Sącz Południe. Aby zadośćuczynić potrzebom zwiększającej się liczby mieszkańców, w roku 1950 przy kościele św. Ducha utworzono nową parafię. Możliwość realizacji budownictwa sakralnego dopuścił – na bardzo ograniczoną skalę – przełom „październikowy” roku 1956. W tym wczesnym okresie było ono w Nowym Sączu reprezentowane tylko przez jeden kościół – pw. Matki Boskiej Bolesnej w Zawadzie, projektu arch. Tadeusza Brzozy z Zakopanego, przy czym prace podjęte w roku 1957 trwały do 1981 roku. Kolejne parafie tworzone przy już istniejących świątyniach: w 1964 roku – przy kościele pw. św. Kazimierza (dotychczas rektoralnym), w 1967 roku – przy kościele w Białym Klasztorze Niepokalanek, w 1980 roku – przy kościele pw. św. Heleny. Inwestycje budowlane nastąpiły dopiero po zrywie „solidarnościowym” 1980 roku. Dla nowych parafii zbudowano kościoły: Matki Boskiej Niepokalanej przy osiedlu Millennium w dolinie Kamienicy (arch. Leszek Filar z zespołem, 1982–1992), św. Krzyża w dzielnicy Helena za Dunajcem (arch. Zenon Trzupek, 1984), św. Trójcy w Dąbrówce Polskiej (arch. Paweł Dygoń, 1988) i Matki Boskiej Częstochowskiej w Zabelczu (arch. Paweł Dygoń, 1989). W 1983 roku powstała Kalwaria Sądecka – duże założenie sakralno-krajobrazowe przy ul. Leśnej na osiedlu Chruślice. Powiększyła się także sieć cmentarzy – nowe, komunalne założono w Biegonicach, przy ul. Węgierskiej (1994) i na terenie Dąbrówki Polskiej, przy ul. Ruczaj (2000).

²⁵⁰ W. Drelicharz, Z. Piech, *Znaki miasta Nowego Sącza*, RS 46 (2018), s. 185, 196–198.

Interesująco przedstawia się działalność konserwatorska. Skuteczna ochrona nowosądeckich zabytków w trudnej epoce PRL-u była zasługą wojewódzkiego konserwatora zabytków w Krakowie Hanny Pieńkowskiej i lokalnych władz²⁵¹. Bezpośrednio po wojnie ratowano przed zniszczeniem zdewastowane pozostałości zamku z miejską basztą Kowalską (proj. arch. Stefan Świszczowski z Krakowa).

Gruntownie odrestaurowana została dawna kolegiata św. Małgorzaty. Prace prowadzone były w dwóch etapach: pierwszy w latach 1955–1969, obejmował konserwację elewacji i przywrócenie zróżnicowanej wysokości wież w fasadzie (proj. arch. Stefan Świszczowski); drugi w latach 1969–1973 – nakrycie wnętrza nowoczesnym sklepieniem lupinowym, sugerującym pierwotnie dwunawowy układ przestrzenny (proj. arch. Józef T. Gawłowski z Politechniki Śląskiej w Gliwicach). Przyległy zespół dawnych domów kapitulnych przeznaczono na siedzibę Muzeum Okręgowego (1960–1966, arch. Józef Ptak, Pracownia Konserwacji Zabytków – PKZ w Krakowie). W zespole pofranciszkańskim zrekonstruowano helm wieńczący wieżę (1962–1966, arch. Janusz Smólski, PKZ w Krakowie); w rezultacie przywrócony został istotny akcent w panoramie miasta. Zniszczoną przez hitlerowców bożnicę przystosowano dla potrzeb muzealnych (1971–1982). Cmentarz żydowski, odzyskany przez gminę wyznaniową w 1948 roku, został na nowo urządzony – wzniesiono ogrodzenie z rozbitych przez okupanta płyt nagrobnych (motyw ten, zwany Ścianą Placzu, powtarza się w żydowskich cmentarzach po Holocauście), odbudowano ohel Chaima Halberstama (1946–1947), pochowano szczątki starsządeckich i limanowskich Żydów – ofiar hitlerowskiej egzekucji, odzyskano i przeniesiono tu półtora tysiąca macew użytych do brukowania dróg.

Istotnym sukcesem było utworzenie Sądeckiego Parku Etnograficznego na granicy Gołąbkowic i Falkowej. Generalne zasady programowe nakreśliła H. Pieńkowska. Związane z nim prace od 1962 roku prowadzono w Nowym Sączu w Miejskim Zespole Urbanistycznym i w Muzeum Okręgowym; szczegółowy program opracował Tadeusz Szczepanek, dyrektor Muzeum, projekt wykonał arch. Wojciech Szczygiel. Otwarcie parku – jako oddziału Muzeum – nastąpiło w 1975 roku²⁵².

Przekształcenia urbanistyczne i architektoniczne w Trzeciej Rzeczypospolitej: 1990–2020

Obecnie Nowy Sącz liczy 84 tysiące mieszkańców. Administracyjnie dzieli się na dwadzieścia pięć jednostek pomocniczych (osiedli), które odpowiadają historycznym jednostkom osiedleńczym – Staremu Miastu z przedmieściami, dwudziestowiecznym osiedlom mieszkaniowym i dawnym wsiom wcielonym do miasta.

Kształtowanie Nowego Sącza w najnowszym okresie ma ścisły związek z przełomem politycznym i społecznym zainicjowanym w Polsce przez wybory 1989 roku, które doprowa-

²⁵¹ H. Pieńkowska, *Ochrona zabytków i rozwój Muzeum Ziemi Sądeckiej w okresie XXV-lecia Polski Ludowej*, RS 10–11 (1969–1970), s. 5–14; eadem, *Prace konserwatorskie na terenie województwa krakowskiego w latach 1958–1968*, cz. I: *Zabytki architektury*, „Ochrona Zabytków” 24, 1 (1971), s. 61–76.

²⁵² W. Szczygiel, *Koncepcja urbanistyczna Sądeckiego Parku Etnograficznego w Gołąbkowicach-Falkowej*, RS 14–16 (1974–1977), s. 493–524.

dziły do powrotu demokracji i przywrócenia gospodarki rynkowej. W 1990 roku uchwalona została Ustawa o samorządzie terytorialnym²⁵³. Miasto zyskało wówczas podmiotowość, mogło przyjąć nową strategię rozwoju. Jeszcze przed likwidacją województwa nowosądeckiego, w 1996 roku powstał ostatni „Ogólny plan zagospodarowania przestrzennego miasta Nowego Sącza”, opracowany przez Biuro Urbanistyczne arch. Marii Modzelewskiej z Nowego Sącza²⁵⁴. Zakładał on kształtowanie ładu przestrzennego w sytuacji dynamicznego rozwoju stolicy województwa, ochronę krajobrazu przez wykluczenie zabudowy stoków wzgórz otaczających miasto, zachowanie zespołu staromiejskiego oraz modernizację dróg (szczególnie ulic wylotowych) z ograniczeniem tranzytu komunikacyjnego. Realizację ostatniego zadania rozpoczęto od budowy Trasy nad Łubinką po północnej stronie Nowego Sącza, stanowiącej skrót Drogi Krajowej nr 75 Tarnów–Krynica z ominięciem centrum. Jako jej pierwszy odcinek powstała ul. Witosa, rozpoczynająca się od skrzyżowania z ul. Tarnowską. W 1994 roku zbudowano odcinek końcowy (ul. Beliny-Prażmowskiego) między ul. Lwowską a rondem „Solidarności” przy osiedlu Millenium, który przekracza rzekę Kamienicę nowym mostem im. „700-lecia Nowego Sącza”. W latach 2002–2006 domknięto Trasę nad Łubinką przez budowę środkowego odcinka (ul. Pieczkowskiego). W tym samym czasie most na Kamienicy w ciągu ul. Tarnowskiej został zastąpiony przez nową konstrukcję.

Samorządowy Zarząd Miasta uchwalil w 1996 roku program pn. „Nowy Sącz – zdrowie i zieleń”²⁵⁵, w którym zaplanowano zadania realizowane w kolejnych latach: budowę w sąsiednim Wielopolu oczyszczalni ścieków dla całego miasta (1996–2002/2006)²⁵⁶, założenie składowiska odpadów komunalnych na Zabelczu-Przetakówce (1998–2007²⁵⁷), budowę krytej pływalni i hali widowiskowo-sportowej przy ul. Nadbrzeżnej 34 za Kamienicą (2002²⁵⁸), rewitalizację Parku Strzeleckiego nad Dunajcem jako miejsca wypoczynku i rekreacji (po 2014 roku²⁵⁹), remonty i modernizację nawierzchni ulic i chodników (od roku 2007).

Przejawem wzrostu rangi miasta są działające tu szkoły wyższe zamiast dotychczasowych filii uczelni z Krakowa. W 1991 roku powstała niepubliczna Sądecko-Podhalańska Szkoła Biznesu, dwa lata później przemianowana na Wyższą Szkołę Bizne-

²⁵³ Ustawa z 8 III 1990 r. o samorządzie terytorialnym, *Dziennik Ustaw* 16 (1990), poz. 96.

²⁵⁴ J. Leśniak, *Nowy Sącz...*, s. 186.

²⁵⁵ M. Smoleń, *Nowy Sącz w 1996 r.*, RS 25 (1997), s. 260.

²⁵⁶ Ibidem, s. 328. Budowa oczyszczalni była częścią wielkiej rozbudowy sieci wodno-kanalizacyjnej obejmującej Nowy Sącz i pobliskie gminy: Stary Sącz, Nawojową i Kamionkę Wielką, finansowanej ze środków Unii Europejskiej, która trwała do 2015 r. Por. L. Migrała, *Historia...*, s. 423.

²⁵⁷ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2007 r.*, RS 36 (2008), s. 567; w rezultacie zlikwidowano „dzikie” wysypiska śmieci na zielonych nadbrzeżach Dunajca i Kamienicy.

²⁵⁸ Oba obiekty zaprojektował arch. Marek Smaga z Nowego Sącza, por. M. Smoleń, *Nowy Sącz w 2002 r.*, RS 31 (2003), s. 275.

²⁵⁹ Projekt rewitalizacji Parku Strzeleckiego i Sądeckiej Wenecji w wyniku przetargu z 2014 r. opracowało Laboratorium Architektoniczne Anny Małek z Rudy Śl. i Centrum Projektów Rewaloryzacji w Katowicach, por. J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2014 r.*, RS 43 (2015), s. 497.

su – National Louis University, wysoko notowaną pośród polskich uczelni. W 1998 roku rozpoczęła działalność Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Sączu²⁶⁰.

Samorząd zdecydował o zmianach w zarządzaniu infrastrukturą miejską. Między innymi zlikwidowano Kombinat Budowlany przy ul. Zielonej; jego obiekty przejęła w 1993 roku wspomniana Wyższa Szkoła Biznesu. Przestało istnieć Nowosądeckie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej, częściowo zastąpione w 1996 roku przez Miejskie Przedsiębiorstwo Energetyki Ciepłej (MPEC) w związku z rozwojem sieci grzewczej²⁶¹.

Nowy impuls do rozwoju Nowego Sącza dało przystąpienie Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku. Miasto zyskało dostęp do funduszy europejskich za pośrednictwem tzw. kontraktów wojewódzkich. Nowy Sącz objęty został Małopolskim Regionalnym Programem Operacyjnym wchodzącym w skład Narodowej Strategii Spójności.

W roku 2007 układ urbanistyczny Starego Miasta w Nowym Sączu wpisany został do rejestru zabytków²⁶². Jednocześnie zostały określone warunki konserwatorskie, jakie muszą być uwzględnione w planach zagospodarowania przestrzennego, przygotowanych zgodnie z ustawą z 2003 roku²⁶³. Prawna ochrona zabytków wprowadzona została już na etapie „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Nowego Sącza”, które zostało uchwalone w 2008 roku (i nowelizowane zmianami w latach 2011 i 2017²⁶⁴). Zalecenia „Studium uwarunkowań” były zgodne także z „Koncepcją przestrzennego zagospodarowania kraju do 2030 roku”, „Strategią rozwoju woj. małopolskiego na lata 2011–2020”, „Planem zagospodarowania przestrzennego woj. małopolskiego” i „Strategią rozwoju miasta Nowego Sącza 2020+”²⁶⁵.

„Studium uwarunkowań” odegrało istotną rolę w kształtowaniu układu przestrzennego miasta. Zakładając utrzymanie i rozwój Nowego Sącza na dnie Kotliny Sądeckiej (bez stoków otaczających ją wzniesień), wskazano na konieczność dalszej poprawy systemu komunikacji w mieście i jego otoczeniu. Zarysowana została koncepcja otoczenia Nowego Sącza dwoma pierścieniami obwodnic chroniących miasto przed ruchem tranzytowym. Obwodnice miały powstać w rezultacie budowy lub przebudowy dróg krajowych i ulic miejskich. Zadanie to, nadal niezakończony, jest realizowane etapowo.

Zewnętrzny pierścień obwodnic wytyczony został na peryferiach miasta. Pierwszym etapem jego budowy jest tzw. obwodnica północna, która powstała w latach 2014–2015 jako przedłu-

²⁶⁰ M. Zaclona, *10 lat Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Nowym Sączu 1998–2008*, Nowy Sącz 2008.

²⁶¹ M. Smoleń, *Nony Sącz w 1996 r. ...*, s. 265.

²⁶² Ibidem, s. 556; decyzja Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie: Nr OzKr/NS/KM+BS /414-A/07 z 31 I 2007, KS A-72/M.

²⁶³ Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 27 III 2003 r., „Dziennik Ustaw” 80 (2003), poz. 717.

²⁶⁴ Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Nowego Sącza uchwalone Uchwałą Nr XXX/385/2008 Rady Miasta Nowego Sącza z dn. 9 IX 2008 (z późniejszymi zmianami z 2011 i 2017 r.).

²⁶⁵ Strategia rozwoju Miasta Nowego Sącza 2020+ przyjęta Uchwałą Nr XIX/209/2015 Rady Miasta Nowego Sącza z dn. 15 XII 2015.

żenie ku zachodowi Trasy nad Łubinką o odcinek od nowego ronda im. Jana Pawła II (na skrzyżowaniu ul. Tarnowskiej z ul. Witosa) przez estakadę i most nad Dunajcem (im. Marii i Lecha Kaczyńskich)²⁶⁶ do obwodnicy zachodniej (otwartej również w 2015 roku²⁶⁷), poprowadzonej wzdłuż doliny Dunajca i łączącej się z Drogą Krajową nr 28. Funkcję obwodnicy wschodniej pełni zmodernizowana w latach 2007–2011 al. Piłsudskiego w dolinie Kamienicy. Na wykonanie oczekuje obwodnica południowa, czyli nowe połączenie al. Piłsudskiego z ul. Węgierską i tzw. ul. Węgierska-Bis z mostem nad Popradem, prowadząca do Starego Sącza.

Wewnętrzny, mniejszy pierścień obwodnic zaprogramowany został wokół śródmiejskiego centrum, z wykorzystaniem ulic istniejących i projektowanych. System ten tworzy obecny Bulwar Narwiku i ul. Kilińskiego nad Kamienicą od strony wschodniej oraz ul. Kazimierza Wielkiego prowadząca zachodnią stroną Starego Miasta (w przyszłości jej funkcję ma przejąć projektowana ulica wzdłuż skarpy staromiejskiej w dolinie Dunajca). Ich połączenie od strony północnej (w widłach rzek) tworzy u stóp zamku węzeł komunikacyjny, powiązany równocześnie z ulicami – Tarnowską (z mostem na Kamienicy) i Legionów (z mostem im. Piłsudskiego na Dunajcu). Modernizacja tego węzła w formie ronda i budowa nowego mostu na Dunajcu (im. Józefa Piłsudskiego) nastąpiła w latach 2017–2019²⁶⁸. Południowe zamknięcie obwodnicy zostało zaprojektowane poza Parkiem Miejskim, jako przedłużenie ul. Mickiewicza w kierunku ronda na styku al. Narwiku i ul. Kilińskiego. Osiągniętym już efektem uwalniania historycznego centrum miasta od ruchu kołowego jest zmiana przyrynkowego odcinka ul. Jagiellońskiej na pieszy pasaż typu *woonerf*.

Zalecenia „Studium uwarunkowań” stały się podstawą „Programu rewitalizacji Starego Miasta Nowego Sącza na lata 2009–2013”, uchwalonego przez Radę Miasta w 2009 roku²⁶⁹, przewidyującego remonty czterdziestu ulic i dwudziestu ośmiu obiektów zabytkowych. Realizację programu wsparł Fundusz Europejski, współfinansując w latach 2007–2013 rewaloryzację piętnastu ulic staromiejskich (m.in. ul. Jagiellońskiej, Szwedzkiej, Wąlowej)²⁷⁰, a także wymianę nawierzchni jezdni i chodników w Rynku (2007²⁷¹). Rozwiązania funkcjonalno-planistyczne wskazane w „Studium uwarunkowań” rozwinięte zostały w „Miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego Nowego Sącza, 29 – Śródmieście” z roku 2015, ze zmianami w 2020 roku²⁷².

²⁶⁶ J. Leśniak, *Nony Sącz w 2015 r.*, RS 44 (2016), s. 433.

²⁶⁷ Ibidem, s. 451.

²⁶⁸ J. Leśniak, S. Sikora, *Nony Sącz w 2017 r.*, RS 46 (2018), s. 401, 433.

²⁶⁹ J. Leśniak, *Nony Sącz w 2009 r.*, RS 38 (2010), s. 575.

²⁷⁰ Por. tablica umieszczona w nawierzchni na skrzyżowaniu tych ulic.

²⁷¹ J. Leśniak, *Nony Sącz w 2007 r. ...*, s. 534.

²⁷² Miejskowy plan zagospodarowania przestrzennego Nowego Sącza – 29. Śródmieście. Uchwała Nr XVI/147/2015 Rady Miasta Nowego Sącza z 15 IX 2015, „Dziennik Urzędowy Woj. Małopolskiego”, październik 2015, poz. 5651; Miejskowy plan zagospodarowania przestrzennego Nowy Sącz – 29. Śródmieście. Uchwała Nr XXXII/347/2020 z dn. 28 VII 2020 ws. zmiany Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Nowy Sącz – 29. Śródmieście z 15 IX 2015, „Dziennik Urzędowy Woj. Małopolskiego”, 12 VIII 2020, poz. 5190.

W najnowszej fazie dziejów Nowego Sącza znacznie ożywił się ruch budowlany. Jak w wielu polskich miastach, na obrzeżach Nowego Sącza pojawiły się wielkie supermarkety; pierwszym z nich był „Real” (później „Auchan”) w Gorzkowie (1999). Wśród licznych (około trzydziestu) obiektów tego typu wyróżniają się architektonicznym rozmachem: galeria handlowa „Sandecja” przy ul. Węgierskiej (otwarta w 2009 r.; proj. nowosądecka Agencja Projektowa A4 Marek Smaga i wspólnicy), galeria handlowa „Gołębki” przy ul. Lwowskiej (otwarta w 2011 r.), centrum handlowo-usługowo-rozrywkowe „Trzy Korony” przy ul. Lwowskiej 80 (budowane w latach 2011–2013, otwarte w 2013 r.; proj. arch. Marek Gachowski, Biuro Projektowo-Doradcze ARCUS w Gliwicach).

Wśród nowych budowli użyteczności publicznej wyróżniają się: Park Technologiczny – Miasteczko Multimedialne – MMC Brainville przy ul. Myśliwskiej na Zabelczu (2010) oraz nowy budynek Sądu Rejonowego przy ul. Grunwaldzkiej (2017–2018)²⁷³; oba obiekty zaprojektował architekt Artur Jasiński z Krakowa. W 2012 roku miasto uzyskało nową strażnicę Państwowej Straży Pożarnej przy ul. Witosa 69²⁷⁴. Odnotować należy także konserwatorski remont generalny dworca kolejowego (2013–2014, proj. arch. Ryszard Frankowicz, Agencja Architektury „Centrum” w Krakowie)²⁷⁵.

Korzystnie rozwija się zabudowa przeznaczona na cele kulturalne. Zmodernizowany i rozbudowany został budynek „Sokola” przy ul. Długosza, adaptowany na Małopolskie Centrum Kultury (2008; arch. Przemysław i Karol Loeschowie z Nowego Sącza)²⁷⁶ i Galerię Sztuki Współczesnej BWA „Sokół” (2009–2010; arch. Marek Kozielnik z Krakowa)²⁷⁷. W 2010 roku otwarte zostało Miasteczko Galicyjskie, stanowiące odrębny aneks nowosądeckiego skansenu (proj. arch. Zygmunt Lewczuk, Jacek Najbar, Zenon Remi i Zenon Bartosz Remi)²⁷⁸. W 2018 roku zażytkowy budynek banku przy ul. Jagiellońskiej 56 przeznaczony został dla Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu²⁷⁹, które musiało opuścić synagogę, przywróconą do kultu w 2015 roku²⁸⁰. W kręgu zamierzeń pozostaje odbudowa zamku nowosądeckiego, której projekt został zgłoszony w 2009 roku (architekci Konrad Kochowski, Daniel Urbański, archeolog Bartłomiej Urbański)²⁸¹.

Szczególną troską zostały objęte wnętrza placów miejskich. W Rynku przeprowadzono remont ratusza (1995), obok stanął pomnik papieża Jana Pawła II (2002; rzeźb. Czesław Dźwigaj

z Krakowa) i fontanna (2003; ten sam autor). Odnowiony został plac Trzeciego Maja, ozdobiony pomnikiem jednego z twórców Konstytucji 3 maja, a zarazem ostatniego starosty sądeckiego z okresu staropolskiego Stanisława Małachowskiego (2000; rzeźb. Zbigniew Bec) oraz tablicą poświęconą pamięci sądeckich Żydów (granica getta). Na placu przed dworcem kolejowym umieszczono pomnik Sądeckiego Kolejarza (2009; rzeźb. Paweł Witek i Adam Janczy)²⁸². W alei Wolności, na miejscu po mauzoleum żołnierzy sowieckich, stanął w 2018 roku konny pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego (art. rzeźb. Stanisław Szwechowicz)²⁸³.

Rozwój miasta przejawiał się również w sferze życia religijnego. Najważniejszy kościół nowosądecki pw. św. Małgorzaty w 1992 roku – w siedemsetną rocznicę lokacji – otrzymał dekretem papieża Jana Pawła II tytuł bazyliki mniejszej, a w 1996 roku przywrócona została mu ranga kolegiaty. W mieście powstały dwie nowe parafie – na Żalubińcu, gdzie kościół parafialny (2014–2017; proj. architekci Grzegorz i Wawrzyniec Ratajcy z Tychów²⁸⁴) otrzymał wezwanie św. Jana Pawła II – jako pierwszy w Polsce po kanonizacji Patrona w 2014 roku, oraz w Porębie Małej, gdzie kościół parafialny jest w budowie (od 2017 r.; proj. arch. Maciej Hronowski z Nowego Sącza)²⁸⁵. Nowy kościół pw. św. Antoniego Padewskiego (filialny parafii św. Małgorzaty, w miejscu kaplicy z okresu międzywojennego) wzniesiono w 2005 roku w Falkowej przy ul. Wieniawy Długoszowskiego 105.

W warunkach transformacji dokonanej w Trzeciej Rzeczypospolitej korzystnie rozwija się przemysł sądecki. Zmiana warunków politycznych i gospodarczych pociągnęła za sobą upadek wielkich państwowych przedsiębiorstw i powstanie na ich miejscu nowych, należących do kapitału prywatnego²⁸⁶. Do największych firm należą: spółka akcyjna „Newag”, kontynuująca od 2003 roku tradycję Warsztatów Kolejowych²⁸⁷; spółka z o.o. „Carbon Group-Polska”, kontynuująca od 1995 roku tradycję Sądeckich Zakładów Elektro-Węglowych „SZEW”, funkcjonujących w Biegonicach w latach 1960–1991; „Fakro” – firma produkująca elementy wyposażenia budynków, założona w 1991 roku przy ul. Węgierskiej, w miejsce Sądeckich Zakładów Napraw Samochodowych; „Nowomag” – Nowosądecka Fabryka Wyrobów Górniczych, powstała na bazie Nowosądeckich Zakładów Przemysłu Terenowego, utworzonych w 1951 roku; DAKO – fabryka okien dachowych przy ul. Piłsudskiego.

Obecnie Nowy Sącz, zachowujący swe walory zabytkowe i krajobrazowe, jest trzecim co do wielkości miastem Małopolski.

²⁷³ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2016 r.*, RS 45 (2017), s. 450; www.pl.wikipedia.org/wiki/Miasteczko_Multimedialne (dostęp 1 grudnia 2021).

²⁷⁴ Budowa uwzględniona w planie inwestycji miejskich na lata 2008–2013, por. J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2008 r.*, RS 37 (2009), s. 538; www.archiwum.psp-nowy-sacz.pl/content.ontenet.php?body=page-&name=historia_5 (dostęp 1 grudnia 2021).

²⁷⁵ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2014 r. ...*, s. 498.

²⁷⁶ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2007 r. ...*, s. 477; M. Raińska, *20 lat Sądeckiej Sokolni. Przebudowa i modernizacja Sokolni Sądeckiej, budowa Galerii BWA*, Nowy Sącz 2014.

²⁷⁷ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2009 r. ...*, s. 588.

²⁷⁸ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2013 r.*, RS 42 (2014).

²⁷⁹ J. Jakubowski, S. Adamczyk, *Nowy Sącz w 2018 r.*, RS 47 (2019), s. 276.

²⁸⁰ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2015 r. ...*, s. 405.

²⁸¹ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2009 r. ...*, s. 590–591.

²⁸² Ibidem, s. 588.

²⁸³ J. Jakubowski, S. Adamczyk, *Nowy Sącz w 2018 r.*, RS 47 (2019), s. 279.

²⁸⁴ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2017 r.*, RS 46 (2018), s. 458; [http://www.m.k.projekt.bielsko>contact>article-Kościół_p.w.sw.Jana_Pawla_w_Nowym_Saczu](http://www.m.k.projekt.bielsko>contact>article-Kosciol_p.w.sw.Jana_Pawla_w_Nowym_Saczu) (dostęp 1 grudnia 2021).

²⁸⁵ Idem, *Nowy Sącz w 2014 r. ...*, s. 453–454.

²⁸⁶ Idem, *Transformacja gospodarcza w Nowym Sączu w latach 1989–2010*, RS 38 (2010), s. 205–247; M. Szmit, *Nowy Sącz: przykład udanych przemian gospodarczych i cywilizacyjnych*, „Rzeszowskie Studia Socjologiczne” 2 (2013), s. 9–33.

²⁸⁷ J. Leśniak, S. Sikora, J. Widel, *130 lat tradycji. Od warsztatów do NEWAGU. Od Louis do Halnego*, Nowy Sącz 2006.

FORTYFIKACJE MIEJSKIE, ZAMEK ORAZ DWÓR BISKUPI

1. FORTYFIKACJE MIEJSKIE

Obwarowania Nowego Sącza budziły zainteresowanie już w XIX w., kiedy ich krótkie opisy przedstawili Ż. Pauli, W. Łuszczkiewicz, S. Tomkowicz oraz autorzy *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*¹. Na przelomie XIX i XX wieku sprawą tą gruntownie zajął się J. Sygański, który na podstawie analizy nowożytnych źródeł pisanych ustalił sytuację bram miejskich oraz baszt, przypisując jednocześnie budowę murów Kazimierzowi Wielkiemu². W kolejnych latach zagadnienie to pozostawało na uboczu zainteresowań badaczy, z reguły wiążących powstanie umocnień z ostatnim z koronowanych Piastów³. Po wojnie, w opublikowanym w 1951 roku zeszycie nr 10 *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*, poświęconym powiatowi nowosądeckiemu zestawiono wykaz zachowanych relikwów fortyfikacji⁴. Przelomowa okazała się dopiero monografia J. Widawskiego, który podsumował ówczesny stan badań oraz wniósł wiele cennych uwag, odnośnie do przebiegu, konstrukcji, wyglądu i chronologii murów miejskich Nowego Sącza. Jako pierwszy wysunął sugestię, że ich budowa mogła mieć miejsce już na przelomie XIII i XIV wieku, tuż po lokacji, a więc z inicjatywy Wacława II Czeskiego. Badacz ten sugerował jednocześnie, że inwestycja ta ciągnęła się przez dłuższy okres i finalizowana była dopiero za Kazimierza

Wielkiego⁵. Nowsze prace podsumowały stan badań i powieliły wcześniejsze ustalenia, zwrócić należy jednak uwagę na analizy przeprowadzone przez B. Krasnowolskiego i Z. Baiersdorfa, którzy wydzielili trzy fazy funkcjonowania sądeckich murów miejskich, datując ich początek na koniec XIII stulecia⁶. Wiedzę na temat fortyfikacji Nowego Sącza podsumował ostatnio P. Kocańda, który jednoznacznie powiązał ich powstanie z działalnością Wacława II Czeskiego⁷.

Do czasów współczesnych zachowało się tylko kilka fragmentów dawnych umocnień, w dodatku których oryginalna materia została zatarta przez liczne zabiegi konserwatorskie. Najlepiej utrzymany odcinek znajduje się we wschodniej części dawnego obwodu obronnego, w ogrodzie plebańskim, tuż za kościołem św. Małgorzaty. Relikt ten ma 20 m długości, około 5 m wysokości (od strony miasta) i 1,4 m szerokości. Na wysokości 3,5 m zachował się występ pod ganek straży, a powyżej niego krenelaż z blankami. Przy ulicy św. Małgorzaty (do 2018 r. nosiła nazwę Zakościelnej) znajduje się ponad 40-metrowy odcinek muru, zrekonstruowanego w 1918 roku i pozbawionego oryginalnej materii. Kolejny relikw zachował się w południowo-zachodnim narożu starego miasta, od strony Dunajca, a konkretnie za murami zakładu karnego (dawnego klasztoru Pijarów) na posesji Szwedzka 12. Jest to niewielki fragment fortyfikacji z powiązaną z nimi przyporą. Następny odcinek murów znajduje się na północnym krańcu miasta, przy ruinach zamku. Jest to zrekonstruowana baszta Kowalska (o renesansowej formie attyki) oraz mur obronny, mający wysokość 8 m i grubość ok. 1,9 m. Odcinek rozpoczynający się przy baszcie Kowalskiej biegnie w kierunku północno-zachodnim, gdzie mocno przemurowany stanowi ogrodzenie posesji. Należy przypuszczać, że bliżej nieokreślone odcinki zachowały się także w ścianach

¹ Ż. Pauli, *Wymyki z podróży po Galicji w r. 1831*, „Rozmaitości” nr 50 z dnia 12 grudnia 1835 r., s. 402; W. Łuszczkiewicz, *Sprawozdanie z nycieczki naukowej w okolice Sącza i Bieczu*, „Sprawozdania do Badań Historii Sztuki w Polsce”, t. IV, 1891, s. LXXVII–LXXVIII; *Stanisława Tomkowicza Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego*, wyd. P. i T. Łopatkiewiczowie, cz. 1, Kraków 2007, s. 110, 116, 118; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, t. X, Warszawa 1889, s. 355.

² J. Sygański, *Historia Nowego Sącza*, t. I–III, Lwów 1901 (reprint, Nowy Sącz 2020).

³ Z. Kaczmarczyk, *Organizacja obrony kraju w czasach Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. II, Kraków 1938, s. 333; I. Kwieciński, *Zamek królewski w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1927, s. 13; A. Rutkowska-Plachcińska, *Sądeckość w XIII i XV wieku. Przemiany gospodarcze i społeczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 130.

⁴ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. I, z. 10, *Powiat nowosądecki*, oprac. A. Misiąg-Bocheńska (powiat nowosądecki), T. Dobrowolski (miasto Nowy Sącz), Warszawa 1951, s. 23.

⁵ J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku...*, s. 303–317.

⁶ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, s. 226–239; i idem, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, s. 489–495; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2, Kraków 2004, s. 154–161.

⁷ P. Kocańda, „Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291–1305) w Małopolsce na tle ziem polskich. Studium archeologiczno-historyczne”, t. I (s. 312–317), t. II (s. 214–230), Rzeszów 2020, mps. w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

niektórych budynków oraz pod ziemią w postaci fundamentów. Fortyfikacje Nowego Sącza nie były dotychczas badane archeologicznie. Odkrywano jednak ich relikty w czasie różnych prac ziemnych. W 1961 roku przy kopaniu urządzeń kanalizacyjnych na ul. Wałowej odsłonięto fundamenty murów miejskich na odcinku 90 m oraz kwadratową basztę. Wykonano wówczas dokumentację odkryć, po czym relikty rozebrano celem kontynuacji robót ziemnych⁸. Wybrane fragmenty tychże murów wraz z fundamentami baszty odkryto ponownie w 2013 roku podczas nadzorów archeologicznych związanych z budową wodociągu, mających miejsce na ul. Wałowej na odcinku od ul. Lwowskiej do Sobieskiego. Odsłoniętą basztę zinterpretowano jako Kuśnierską lub inną, nieznaną z nazwy, a strzegącą miasta od strony drogi na Grybów i Biecz. W trakcie prac odkryto także nierozpoznane wcześniej odcinki fortyfikacji, znajdujące się przy działce nr 94 oraz wzdłuż kamienic 10 i 11⁹. Do czasów współczesnych zachowały się także relikty wałów obronnych, które zlokalizowane są na posesjach przy ulicy Wałowej, w południo-wschodnim odcinku Starego Miasta.

Faza I (od 1292 do końca XV w.)

Nowy Sącz założony został na płaskim wyniesieniu, w widłach rzek Dunajec (opływającej od zachodu) i Kamienicy (znajdującej się od wschodu). Oba ciekі wodne łączą się na północ od miasta. Od wschodu, zachodu i północy wzgórze odcięte jest stromymi skarpami, które określały granice miasta i jego fortyfikacji. Tylko od południa obszar ten pozbawiony był naturalnych przeszkód. Najwyższy punkt wzgórze znajdował się na cyplu w jego północnej części, gdzie usytuowano zamek. Strategiczne i obronne położenie Nowego Sącza podkreślano już w średniowieczu.

Budowę murów miejskich rozpoczęto tuż po lokacji miasta w 1292 roku z inicjatywy Wacława II Czeskiego, który niezwykle hojnie obdarzył je przywilejami, widząc w nim główny ośrodek administracyjny i obronny na pograniczu polsko-węgierskim. Za czeskim monarchą jako fundatorem fortyfikacji przemawia kilka argumentów. Wymienić należy przede wszystkim niedatowany dokument, w którym władca zwolnił mieszczan sądeckich od cel i danin, pod warunkiem, że fundusze te zostaną przeznaczone na reperację murów – *murorum ambitus, ubi indiquerit reparatur*¹⁰. Akt poświadcza nie tylko istnienie fortyfikacji miejskich już w końcu XIII stulecia, ale także mówi nam, że ich naprawą mieli zajmować się mieszczanie. O budowie murów oraz wież miejskich przez Wacława II pisze Jan Długosz w *Liber beneficiorum* „quam iam videmus et murorum turriumque ambitu”¹¹. Chronologię taką pośrednio poświadczają także inne przekazy pisane. Należy przypuszczać, że Nowy Sącz miał na myśli autor *Rocznika Świętokrzyskiego*, który jako dzieła warowne powstałe

z inicjatywy Czechów, prócz fortyfikacji Krakowa, wymienił „et alias municiones in Polonia”¹². Miasta tego brak również w spisach fundacji Kazimierza Wielkiego u Jana z Czarnkowa i Jana Długosza, co według niektórych badaczy świadczy o wcześniejszej chronologii¹³. Sugestie takie wysuwać należy także na podstawie ówczesnej sytuacji polityczno-społecznej oraz analizie struktury najstarszych partii murów, które w swej technice przypominają mury floriańskie w Krakowie oraz pierwsze fortyfikacje Biecza¹⁴.

W swojej początkowej formie umocnienia składały się z obwodu obronnego, trzech bram, kwadratowych baszt oraz wałów i fos. Pierwotne mury zbudowano z łamanego piaskowca łączonego zaprawą wapienną, z zachowaniem warstw wyrównawczych. Ich wysokość jest trudna do ustalenia, według J. Sygańskiego sięgały około 12 łokci (tj. 7,20–8 m), z kolei najlepiej zachowany dziś odcinek dochodzi do 5,5 m. Mury obronne wyposażone były w chodnik dla straży oraz krenelaż, których pozostałości widoczne są obecnie w odcinku wschodnim. Obwód obronny dostosowany był do nieregularnej formy układu terenu i poprowadzony po krawędzi skarpy miejskiej. Całkowita długość wynosiła ponad 1700 m. W linii fortyfikacji znalazły się trzy bramy, dwie główne, położone na osi N–S, Krakowska (*Porta Cracoviensis*, od północy) i Węgierska (*Porta Hungarialis*, od południa, wz. 1488), z kolei ostatnia, Młyńska (*Porta Molendinalis*, wz. 1368) znajdowała się w południowo-wschodnim odcinku u wylotu drogi na Grybów i Biecz. Wygląd budynków bramnych nie jest znany, należy jednak przypuszczać, że miały formę kwadratowych wież, wysuniętych przed linię murów i nieco je przewyższających, z przejazdem i mostem zwodzonym, analogicznie jak brama Floriańska w Krakowie. W tym okresie mogły powstać także pierwsze baszty, o czym informuje Jan Długosz. Ich forma pozostaje jednak nierozpoznana, na podstawie analogii z Krakowa (baszty Pasamoników, Ciesielska) sądzić można, że miały formę czworoboczną, dorównującą lub lekko przewyższającą mury obronne i otwartą do wnętrza.

Fortyfikacje miejskie nie powstały jednak w ramach jednej fazy chronologicznej. Budowa rozpoczęta za czasów Wacława II była kontynuowana przez jego następców. Pierwotnie wzniesiono tylko trzy kurtyny – północną, wschodnią i zachodnią; od południa miasto pozbawione było murowanych umocnień, rejon ten odcięto za pomocą głębokiej fosy i wału¹⁵. Świadczyć o tym może dokument Władysława Łokietka z 1331 roku, kiedy to po pożarze miasta władca poczynił nadania dla mieszczan

⁸ *Kronika*, RS 5 (1962), s. 307.

⁹ B. Musiał-Urbańska, B. Urbański, „Sprawozdanie z badań archeologicznych Nowy Sącz, ul. Wałowa, stan. nr 1”, Nowy Sącz 2013, mps. w Archiwum WUOZ w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu.

¹⁰ *Regesta Diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, t. II, wyd. J. Emler, Praga 1882, nr 2398.

¹¹ *Joannis Długoszy senioris canonici Cracoviensis Liber beneficiorum Dioecesis Cracoviensis*, t. III, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1864, s. 467.

¹² *Rocznik świętokrzyski*, wyd. G. Rutkowska-Plachcińska, [w:] *Monumenta Poloniae Historica* (dalej MPH), Series Nova, t. XII, Kraków 1996, s. 56.

¹³ Zob.: *Kronika Jana z Czarnkowa*, wyd. J. Szlachtowski, [w:] MPH, t. II, wyd. A. Bielowski, Lwów 1872, s. 625–627; *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 9, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 2009, s. 440–443.

¹⁴ Por.: P. Kocańda, *Fortyfikacje*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, z. 7: *Biecz*, s. 17–18; W. Niewalda, K. Radawski, E. Zaitz, *Mury Floriańskie i Barbakan*, Kraków 1999, s. 3–7; J. Widawski, op. cit., s. 90–100, 192–226. Analizę struktury architektonicznej przeprowadził autor w: P. Kocańda, *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291–1305)*..., t. I, s. 300–331.

¹⁵ Zob.: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*..., s. 230–231; J. Widawski, op. cit., s. 317.

sądeckich, wśród których było zezwolenie na pobieranie drewna z lasów koło Rytra, z przeznaczeniem go na naprawę umocnień. Pojawia się tam zwrot *blancos*, który rozumieć należy jako umocnienia drewniano-ziemne¹⁶. Prace nad fortyfikacjami trwały jeszcze w drugiej połowie XIV wieku. W 1368 roku Kazimierz Wielki pozwolił mieszczanom poszerzyć bramę Młyńską¹⁷. Do końca XIV wieku zapewne cały obwód obronny był już ukończony. Stan fortyfikacji nie był jednak zadowalający, skoro już w 1405 roku Władysław Jagiełło uwolnił kupców sudeckich od cla w Czchowie, pod warunkiem, że zaoszczędzone pieniądze zostaną przeznaczone na naprawę wież, murów i fos miejskich¹⁸. W kolejnych latach wzmianki o murach miejskich pojawiają się często (np. w kontekście topograficznym; w 1409 r. w związku z fundacją klasztoru norbertanów podano „intra muros civitates nostrae Nova Sandecz”; w 1412 pisane jest o ogrodzie „extra muros”)¹⁹.

Faza II (od pocz. XVI do końca XVII w.)

Od początku XVI wieku następowało dalsze wzmocnianie obwodu obronnego, głównie poprzez udoskonalenie istniejących fortyfikacji oraz przystosowanie ich do użycia broni palnej. Nadbudowie uległy wszystkie bramy, które uzyskały formę wysokich wież z piętrami wyposażonymi w strzelnice. Podobną modernizację przeszły także baszty, podniesione o dodatkowe piętro (w sklepionych przyziemiach mieściły się składy broni, a na piętrach stanowiska ogniowe) i zamknięte od strony miasta. Otrzymały one kryte gontem lub dachówką spadziste dachy, zwieńczone galkami z chorągiewkami lub drewnianymi figurkami wzmiankowanymi w XVII-wiecznych źródłach²⁰. Sygański podaje ponadto, że dachy baszt miały również attyki²¹. W okresie tym zbudowano czwartą bramę, zwaną Grodzką, która wiodła z miasta do zamku²². Dodatkową komunikację zapewniały wymieniane w źródłach nowożytnych trzy furty, umieszczone w grubości murów: Różana od przedmieścia Węgierskiego, Szpitalna od Kamienicy i Miejska od Dunajca. W trakcie modernizacji obwarowań w XVI–XVII wieku zmianie uległo także zwieńczenie murów obronnych, gdzie blankowany pierwotnie krenelaż oraz chodnik straży zamknięto i pokryto dachem krytym gontem, o czym wspomniano w 1543 roku²³.

Prowadzone w drugiej fazie roboty nie ograniczały się tylko do modernizacji, poczyniono także nowe inwestycje. O ile, jak napisano wyżej, baszty kwadratowe zaliczyć należy do pierwszej fazy, to obiekty tego typu o formie półkolistej, przystosowane do wykorzystania broni palnej, zbudowano w czasach nowożytnych. Najważniejszą realizacją obronną w tym okresie była budowa fortalicji przed bramą Węgierską. Inwestycja ta miała

związek z zagrożeniem tureckim i stanowiła element szerszego programu umacniania miast południowej części kraju. W ramach tej akcji król Zygmunt August przeznaczył w 1555 roku dochody ze składów kruszców w Nowym Sączu na modernizację obwarowań²⁴. Fortalicję przed bramą Węgierską wznoszono w latach 1555–1557. Księgi miejskie zawierają bardzo szczegółowe informacje na temat tego przedsięwzięcia, chociażby odnośnie do wydatków na licznych muratorów i kamieniarzy. Nowe dzieło obronne miało zapewne formę wydłużonej bastii, flankującej przejazd bramny.

Cechą charakterystyczną realizowanych w tym okresie prac fortyfikacyjnych było odsunięcie głównej linii obronnej od miasta. W przypadku Nowego Sącza zadania te miały spełniać druga linia murów oraz fosy i ziemne wały. Budowę tych elementów rozpoczęto zapewne jeszcze w późnym średniowieczu. Wały ziemne, których relikty zachowały się do dzisiaj w części zachodniej i południowo-wschodniej Starego Miasta, potwierdzone przez źródła pisane zostały w 1405 i 1543 roku²⁵. Więcej wzmianek na ich temat odnajdujemy w źródłach XVII-wiecznych. W lustracji z 1615 roku dowiadujemy się, że wały „wielkim kosztem usypane i miasto przygranicznemu bardzo potrzebne”, są niszczone przez wypas bydła i innych zwierząt, co jest surowo zakazywane. W 1639 roku rajcy prosili króla Władysława IV, aby przeznaczył połowę dochodów z podatków na naprawę murów i rowów miejskich. Duże prace wzmocniające wały ziemne przeprowadzono w latach pięćdziesiątych XVII wieku w związku z zagrożeniem ze strony wojsk szwedzkich, siedmiogrodzkich oraz na wieść o zdobyciu zamku w Czorsztynie przez oddziały Aleksandra Kostki Napierskiego²⁶. Umocnienia ziemne zostały wówczas nadsypane, a fosy pogłębione. Budowę drugiej linii murów rozpoczęto w drugiej połowie XV wieku, niemniej pierwsze wzmianki pisane pochodzą z czasów nowożytnych. Określano ją terminami „parkan”, „niżni mur”, „przymurek”, „mały mur”. Z pewnością istniała od strony południowej, gdzie linia muru przebiegała po zewnętrznej stronie wału (czytelna jest jeszcze w podziałach własnościowych, widocznych na planie katastralnym z 1846 r.). Druga funkcjonowała w północnej części miasta, przy zamku i bramie krakowskiej, poniżej miejskiej skarpy²⁷.

Faza III (od pocz. XVIII do poł. XIX w.)

Prace związane z najazdem szwedzkim oraz późniejsza odbudowa umocnień kończy okres modernizacji fortyfikacji miejskich w Nowym Sączu. W kolejnych latach starano się je już tylko utrzymać w należytym stanie, na przykład w 1671 roku starosta przeznaczył na remont murów podatek czopowy²⁸.

W XVIII wieku fortyfikacje Nowego Sącza były już wyraźnie podniszczone i zaniedbane. Z uwagi na rozwój sztuki wojennej przestały także spełniać swoją podstawową funkcję. Z wolna zaczynały nawet przeszkadzać w rozwoju przestrzen-

¹⁶ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski...*, nr 176.

¹⁷ *Ibidem*, nr 298.

¹⁸ *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (dalej AGZ), t. IX, Lwów 1883, nr 14.

¹⁹ J. Sygański, *Historia...*, t. III, s. 50, 53, 173, 176.

²⁰ *Ibidem*, t. II, s. 4–5.

²¹ *Ibidem*, s. 4–5. Pełne zestawienie baszt zawierają prace: J. Sygańskiego, *Historia...*, t. II, s. 1–19; J. Widawski, *op. cit.*, s. 318.

²² J. Sygański, *Historia...*, t. II, s. 4–7; J. Widawski, *op. cit.*, s. 314.

²³ J. Sygański, *Historia...*, t. I, s. 215.

²⁴ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, s. 491–493; J. Widawski, *op. cit.*, s. 310–311.

²⁵ AGZ, t. IX, nr 14; J. Sygański, *Historia...*, t. I, s. 10.

²⁶ J. Sygański, *Historia...*, t. I, s. 41, 80–81, 118, 218–219.

²⁷ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, s. 235–236; J. Sygański, *Historia...*, t. I, s. 2.

²⁸ J. Sygański, *Historia...*, t. I, s. 164.

nym miasta. W 1712 roku pożar częściowo zniszczył bramę Węgierską. Niektóre baszty zajmowane były natomiast na mieszkanie, z kolei mury rozbierano w celu pozyskania materiału budowlanego. W spisach urzędu miejskiego z 1786 roku odnaleźć można informację, że mur obronny od strony Dunajca jest w tak złym stanie, że grozi zawaleniem. Po drugim rozbiórze władze austriackie przystąpiły do systematycznego rozbierania fortyfikacji wraz z trzema bramami miejskimi i fortalicją. Prace rozbiórkowe trwały do 1804 roku, jednakże resztki fortyfikacji istniały jeszcze do 1824 roku, np. baszta Garncarska²⁹. Do schyłku XIX wieku funkcjonowały wciąż niektóre elementy ziemne – fosa i wał, które ostatecznie także uległy niwelacji podczas rozbudowy miasta.

Na czystorysie mapy Miega (1779–1782) zaznaczono szkicową formę nowożytnych umocnień ziemnych, których budowę planowali Austriacy w latach siedemdziesiątych XVIII wieku w związku z konfliktem z Prusami. Fortyfikacje miały mieć charakter polowy, prowizoryczny i składały się z dwóch obwodów obronnych wzmocnionych redutami. Inwestycji tej jednak nie zrealizowano³⁰.

2. DWÓR BISKUPÓW KRAKOWSKICH

Nieistniejący dwór biskupów krakowskich położony był w południowo-zachodniej części miasta lokacyjnego, zwanej później Biskupie (obecnie obszar ten zajmuje zakład karny). Początki rezydencjonalnej siedziby nie zostały dotychczas wyjaśnione, nie prowadzono w tym miejscu również żadnych badań archeologicznych. W literaturze przedmiotu kwestię obiektu naj szerzej omówili J. Sygański oraz B. Krasnowolski i Z. Beiersdorf, z kolei ostatnio wiedzę na ten temat podsumował P. Kocańda³¹. Według części badaczy geneza założenia sięga czasów przedlokacyjnych. Do jego budowy przystąpić miał biskup Paweł z Przemankowa po roku 1280. Dwór pełnił nie tylko funkcję obronną i rezydencjonalną, ale przede wszystkim stanowił centrum zarządu dóbr³². Znacznie większa grupa uważa, że wzniesienie rezydencji miało miejsce już po lokacji miasta i wiązało się z działalnością Jana Muskaty, stronnika Wacława II Czeskiego³³. Więcej argumentów przemawia za tą drugą możliwością. Wygląd średniowiecznego dworu biskupiego nie jest znany.

Dużo informacji posiadamy na temat późniejszych dziejów budowli. W początku XVI stulecia uległa ona rozbudowie w stylu gotycko-renesansowej. W 1507 roku pracował przy jej przebudowie „magister Thomas carpentarius de Novo Sandecz”, który w liście do rady miasta Bardejowa chwalił się swoją działalnością

²⁹ Idem, *Historia...*, t. II, s. 16.

³⁰ Zob. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka, architektura i sztuka...*, s. 144 (ryc. 11), 148–153.

³¹ J. Sygański, *Historia...*, t. III, s. 28–30; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, s. 484–487; P. Kocańda, *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291–1305)...*, t. I, s. 231–234.

³² L. Migrała, *Historia Nowego Sącza*, Nowy Sącz 2017, s. 26; A. Rutkowska-Plachcińska, op. cit., s. 128.

³³ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, t. I, s. 102–103; J. Sygański, *Historia...*, t. III, s. 28–30; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne...*, cz. 2, s. 154–157.

ścią „in curia Domini Episcopi in Sandecz”³⁴. Jest to pierwsza wzmianka o dworze biskupim. Prace realizowano w latach 1507–1515, niestety odremontowana budowla spłonęła w 1522 roku. Ponowny remont przeprowadzono za episkopatu Piotr Tomickiego; nie był on jednak wystarczający, ponieważ już w drugiej połowie XVI stulecia rezydencji groziła ruina. W kolejnych latach próbowano jeszcze ratować upadający dwór, jednakże bezskutecznie. Wizytacja biskupia z 1608 roku podaje, że obiekt znajdował się już w ruinie i pozostały z niego tylko murowane fundamenty i dwie sklepione piwnice oraz okazale prezentująca się brama wjazdowa z bogatym detalem kamieniarskim. Do rezydencji przylegały mury obronne miasta z dwoma basztami. W kolejnych latach po obiekcie pozostał już tylko plac z ogrodem zwanym „Biskupie”, wzmiankowany w 1652 roku. Obszar ten nabyły klaryski starosądeckie, które rozpoczęły tutaj budowę nowego klasztoru. Ostatecznie w 1732 roku teren uzyskali pijarzy, którzy w miejscu tym wnieśli klasztor i kościół św. Jana Kalasantego, użytkowany aż do kasaty zakonu w 1786 roku³⁵.

3. ZAMEK KRÓLEWSKI

Królewski zamek w Nowym Sączu położony był w północno-zachodniej części miasta, na cyplu, w widłach rzek Dunajec i Kamienica. Obecnie zachowały się tylko niewielkie, zaniedbane ruiny, pozostała część założenia zajmuje park miejski. Początki warowni nie zostały należycie wyjaśnione. Powodem tego jest niedostatek źródeł pisanych oraz brak systematycznych badań archeologicznych. Należy jednak podkreślić, że w 2020 roku rozpoczęto serię wykopaliśk, które mają doprowadzić do rozpoznania genezy i układu przestrzennego³⁶. Większość badaczy przypuszcza, że zamek wznosił w połowie XIV stulecia Kazimierz Wielki. Inna grupa z kolei uważa, że jego historia sięga lokacji miasta. W tym drugim przypadku założenie w końcu XIII wieku wzniosłby Wacław II. Pomimo braku przekonywujących argumentów, datowanie warowni na czasy epizodu czeskiego wydaje się bardzo prawdopodobne³⁷. W źródłach pisanych zamek sądecki pojawia się jednak dopiero w 1394 roku, kiedy to dowiadujemy się o liczbie pobieranych przez tamtejszą załogę bałwanów soli³⁸.

Wygląd pierwotnego założenia, wskutek braku wystarczających badań, jest trudny do odtworzenia. Zamek wznoszono jednocześnie z murami miejskimi. Został on dostawiony do ich wewnętrznej części, od miasta najpewniej oddzielony był tylko wałem i fosą. Wewnątrz funkcjonować mogła kamienna cylindryczna wieża obronna, utożsamiana ze znaną z opisów z 1540 i 1617 roku „wielką wieżą” lub „Basztą Szlachecką”, ulokowaną przy kurtynie północnej lub wschodniej, w pobliżu bramy Kra-

³⁴ J. Ross, *Bardiów a początki renesansu w architekturze Muszyny i Nowego Sącza*, RS 13 (1972), s. 426.

³⁵ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, s. 484–487; J. Sygański, *Historia...*, t. III, s. 28–30.

³⁶ Zob.: B. Urbański, *Sprawozdanie archeologiczne: badania sondażowe na zamku królewskim w Nowym Sączu – sezon 2020 r.*, „Nowosądeckie Zeszyty Historyczne” 2 (2021), s. 5–60.

³⁷ Dyskusję na ten temat przedstawił autor w rozprawie: *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291–1305)...*, t. I, s. 253–256; t. II, s. 214–230

³⁸ *Rachunki żupne bocheńskie z lat 1394–1421*, wyd. J. Karwasińska, „Archiwum Komisji Historycznej”, seria 2, 1939, t. III, s. 137.

- przebieg pierwotnego muru obronnego (koniec XIII–pocz. XIV w.)
- bramy miejskie
- baszty kwadratowe (koniec XIII–XV w.)
- południowy odcinek muru obronnego (XIV–XV w.)
- baszty półkoliste (XV–XVI w.)
- miejskie dworu biskupiego (koniec XIII w.–poł. XVII w.)
- hipotetyczny układ przestrzenny zamku na przełomie XIII/XIV w.
- zabudowania zamkowe (XIV–XVI w.)
- zabudowania zamkowe (XVI–XVIII w.)
- obszar zamku królewskiego
- fortalicja przed bramą Węgierską (155–1557)
- druga linia murów obronnych (XV–XVII w.)
- wał ziemny (XV–XVII w.)
- fosy miejskie

**Fortyfikacje miejskie Nowego Sącza,
zamek królewski oraz dwór biskupi**

Opracował Paweł Kocańda

kowskiej³⁹. Pozostałą zabudowę tworzyły drewniane budynki o funkcjach mieszkalnych i gospodarczych, nie można jednak wykluczyć istnienia murowanego domu w typie kamienicy.

Rola zamku sądeckiego jako ważnej rezydencji monarszej z biegiem lat zyskała na znaczeniu. Kazimierz Wielki, który często gościł w Nowym Sączu, rozpoczął znaczną rozbudowę założenia. Prace kontynuowano zapewne jeszcze w drugiej połowie XIV wieku za czasów Andegawenów i Władysława Jagielly, w 1467 roku poświęcona została kaplica. Wykształcona

³⁹ P. Kocańda, *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291–1305)*..., t. I, s. 254–256, ryc. 68; S. Kołodziejcki, *Król Wacław II budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*, [w:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2011, s. 324–325.

w tym czasie warownia pełniła rolę stacji królewskiej, goszczącej nie tylko władców polskich, ale również obcych monarchów, m.in. cesarza Zygmunta Luksemburskiego (w latach 1394, 1419 i 1424). Według tradycji na zamku mieli także mieszkać synowie Kazimierza Jagiellończyka, którymi opiekowali się Jan Długosz oraz Filip Buonaccorsi.

Znacznie więcej informacji na temat zamku dostarczają źródła nowożytne. W 1522 roku strawił go pożar. Odbudowy rezydencji podjęli się starostowie królewscy – Piotr z Felsztyna i Jan Pieniążek z Krużlowej⁴⁰. Pierwszy szerszy opis pochodzi dopiero z 1540 roku, z którego dowiadujemy się o wyglądzie

⁴⁰ L. Kajzer, S. Kołodziejcki, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 329; J. Kwieciński, op. cit., s. 15.

wewnętrzny i układzie pomieszczeń. W tym czasie założenie zajmowało już rozległy obszar i oddzielone było od miasta odrębnym murem z bramą. W jej pobliżu funkcjonowała kamienna studnia, obok której stał nowy dom oraz dwie piwnice, gdzie trzymano m.in. żywność. Ponadto na dziedzińcu znajdowały się inne zabudowania gospodarcze (spichlerze, magazyny i stajnie, kuchnia i suszarnia) oraz mieszkalne (pomieszczenie dla notariusza). Kolejna lustracja przeprowadzona w 1569 roku informuje nas, że zamek wymaga gruntownego remontu⁴¹. W drugiej połowie XVI wieku starostwo sądeckie zostało przekazane dożywotnio Lubomirskim. Przeprowadzono wówczas wielką rozbudowę zamku, który uzyskał formę rezydencji magnackiej. Niestety w 1611 roku uległ on zniszczeniu wskutek pożaru. W przeciągu kilku następnych lat Stanisław i Sebastian Lubomirscy zdołali odbudować zamek, co dokładnie dokumentują lustracje z 1616 i 1627 roku. Z ich lektury wiemy, że obwieziony został murem z bramą Grodzką i furką od strony miasta. Wewnątrz składał się z potężnego gmachu mieszkalnego, częściowo podpiwniczonego, mieszczącego czterdzieści komnat. Od strony północnej do zamku przywierała wieża Szlachecka. Zabudowę wewnętrzną uzupełniały budynki gospodarcze⁴².

⁴¹ P. Wierzbicki, *Najstarsze źródła do zamku sądeckiego*, „Zeszyty Spisko-Sądeckie” 10 (2017), s. 45–48.

⁴² L. Migrała, *Zamek w Nowym Sączu w świetle relacji i badań historycznych*, RS 40 (2012), s. 176–177; J. Sygański, *Historia...*, t. II, s. 314–315.

Źródła XVIII-wieczne obrazują obiekt częściowo już opustoszały i wymagający pilnych napraw. Rewizja z 1768 roku przedstawia zniszczoną przez pożar rezydencję, gdzie większość wyposażenia wewnętrznego, podłóg i sufitów uległa spaleni, mury pokryte były licznymi pęknięciami, a okna pozbawione szyb⁴³. Po 1772 roku zamek wraz ze starostwem przekazane zostały Józefowi Wielogłowskiemu, od którego rząd austriacki żądał podjęcia koniecznych prac remontowych. Z uwagi, iż zarządcy zamku nie kwapili się do przeprowadzenia napraw przystąpiły do nich władze zaborcze. Jednak i one były nieskuteczne, skoro w 1793 roku w protokole urzędowym zapisano, że „zamek starościński całkowitą ruiną grozi”. Dzieła zniszczenia dopełniła powódź z 1813 roku, wskutek której runęła zachodnia część zamku. Pozostałą część warowni w 1838 roku przemianowano na koszary⁴⁴. Dziesięć lat później władze Austrii odsprzedały zamek miastu, który służył jeszcze jako więzienie. W kolejnych latach podejmowano próby ratowania ruin, natomiast w 1936 roku umieszczono tutaj zbiory Muzeum Ziemi Sądeckiej. Doszczętniej zagładzie uległ 18 stycznia 1945 roku, kiedy to doszło do wybuchu niemieckiego składu amunicji⁴⁵.

⁴³ J. Sygański, *Historia...*, t. III, s. 5–6, 226–228.

⁴⁴ I. Kwieciński, op. cit., s. 31–33; J. Sygański, *Historia...*, t. III, s. 6–9.

⁴⁵ L. Migrała, *Zamek w Nowym Sączu w świetle relacji i badań historycznych...*, s. 181–195.

PREHISTORY AND EARLY MIDDLE AGES

One of the central concerns of the archaeology of the Sącz region is the question of the human presence in the area¹. Excavations to date have not unearthed artefacts associated with the Lower and Middle Palaeolithic. The first, albeit still uncertain, discoveries come from the final phase of this period.

More numerous are the finds associated with the Neolithic era. The District Museum in Nowy Sącz exhibits flint and stone tools confirming the presence of Neolithic people in the area². Monuments from this period were also encountered during surface investigations in the settlements of Nowy Sącz – Piątkowa, Biegonice and Zabelcze³. The functioning of a permanent settlement can be evidenced by discoveries at the site of Winna Góra in Biegonice, where the remains of the Linear Pottery culture dated between 5600 and 4900 BC have been identified⁴.

A more intensive settlement in the Sącz Basin occurred in the Bronze Age. The first fortified settlements emerged at that time in Marcinkowice and on Zyndram's Mountain in Maszkowice⁵. Numerous traces of settlements and encampments have been found on the territories of individual settlements in Nowy Sącz (Zabelcze, Dąbrówka, Piątkowa, Zawada, Biegonice), as well as on the terraces of the Kamienica⁶. Settlements of

¹ See: A. Źaki, *Węzłowe zagadnienia archeologii Sądeckiej*, "Acta Archaeologica Carpathica" (hereinafter as: AAC), vol. IV, 1962, fasc. 1–2, pp. 255–256.

² See: M. Cabalska, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego*, "Rocznik Sądecki" (hereinafter as: RS), vols. 10–11, 1969–1970, pp. 112–113; eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego osadnictwa Sądeckiej*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, vol. I, ed. F. Kiryk, Warszawa–Kraków 1992, pp. 27–30; G. First, *Archeologia w zbiorach Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu. Przyczynek do dziejów i charakterystyki zbioru*, "Zeszyty Sądecko-Spiskie", vol. 8, 2014, p. 15.

³ Karty Ewidencji Zabytków Archeologicznych/Cards of Archaeological Monuments Registry (hereinafter as: KEZA), archive in Voivodeship office for cultural property protection in Cracow (hereinafter as: WUOZ), delegation in Nowy Sącz (site no. 64/28, 90/22, 26/39). See also: K. Tunia, *Archeologiczne zdjęcie terenu dorzecza Kamienicy*, AAC, vol. XX, 1980, pp. 121–127.

⁴ M. Cabalska, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego...*, pp. 111–113; eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego...*, p. 28.

⁵ Eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego...*, pp. 31–33; J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grodziska w Polsce*, vol. 3. *Powiat nowosądecki*, Wrocław 2019, p. 48.

⁶ KEZA, archive WUOZ in Cracow, delegation in Nowym Sączu (Osiedle Zabelcze: site no. 66/30, 68/32; Piątkowa: site no. 89/21, 79/9, 82/12; Biegonice: site no. 19/31; Dąbrówka: site no. 2/1, 3/2, 4/3, 53/14).

the Lusatian culture, discovered among others in the area of Zabelcze, Dąbrówka and Biegonicka (Winna Góra), date to the late Bronze Age. In the latter, three ash graves were discovered during rescue excavations carried out at the construction site of the Nowy Sącz Electro-Copper Productions (now defunct), which were a part of a larger cemetery destroyed during earthworks⁷.

At the turn of the Bronze and Iron Ages, within the Lusatian culture prevalent in the Sącz Basin, there appeared new elements testifying to the influence of the Transcarpathian peoples, in particular the Celts, whose presence is indicated by the discoveries of the Púchov culture in Marcinkowice, Zabrzeża, Podegrodzie, Maszkowice, Gostwica and in Nowy Sącz-Dąbrówka Polska (site no. 16/19)⁸. In the Roman period, the area of the Sącz Basin became dominated by representatives of the Przeworsk culture, whose settlements were discovered in the area of Nowy Sącz (Zabelcze, site 65/29, Kaduk, site no. 13/16) and Biegonice (sites nos. 20/30, 20/10, 12/26, 27/11). During rescue excavations for the construction of the Sącz Electro-Copper Productions, the remains of surface buildings and numerous specimens of ceramics were found, including wheel-produced and richly ornamented⁹. It is also worth noting the large number of Roman coins discovered in the Sącz Basin. In Nowy Sącz alone, a denarius of Emperor Antoninus Pius, minted in 149 in Rome, was found in 1952; moreover, two

⁷ A casket was discovered in each of the two graves, while in the third grave, besides a casket, fragments of a bowl were also found. A spearhead with a sleeve and three ribs was probably also discovered at this site, see: M. Cabalska, *Sądeckiejna w badaniach Katedry Archeologii Polskiej UJ*, RS, vol. 7, 1966, pp. 380–382; eadem, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego...*, pp. 113–116; eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego...*, pp. 33–35.

⁸ Eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego...*, pp. 36–39; R. Matyda-Legutko, *Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim*, Kraków 1996, pp. 26–35; R. Matyda-Legutko, K. Tunia, *Osady obronne (?) ludności kultury puchowskiej nad Dunajcem*, [in:] *Pradziejowe osady obronne w Karpatach*, ed. J. Gancarski, Krosno 2015, pp. 347–380.

⁹ M. Cabalska, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego...*, pp. 126–128; eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego...*, pp. 38–40; R. Matyda-Legutko, J. Poleski, M. Krapięć, *Studia nad geografią osadnictwa w górnym dorzeczu Wisły u schyłku starożytności i na początku średniowiecza*, [in:] *Archeologia o początkach Słowian*, ed. P. Kaczanowski, M. Parczewski, Kraków 2005, pp. 307–352. See also individual KEZA cards, archive WUOZ in Cracow, delegation in Nowy Sącz.

Roman coins (a denarius of Hadrian and a bronze of Gratian) and one Byzantine coin (a small bronze of Emperor Arcadius) come from Grabowa (now part of Nowy Sącz). In the District Museum in Nowy Sącz there are three coins from the Zabelcze housing estate. These are an antoninianus of Postumus discovered in 1953, a Trajan sestertius and a Roman tessera¹⁰.

The early medieval period was a time of important economic, cultural and social changes in the Sącz region. Favourable climatic conditions and fertile soils allowed the Slavic population to settle the Sącz Basin very quickly (already in the early Slavic period, 5th/6th–7th century)¹¹. The next phase, known as the tribal phase (7th/8th–10th centuries), saw the emergence of large settlements, fortified with timber and earth ramparts, which were the settlement centres and seats of local chieftains. Unfortunately, the archaeological research carried out so far in the area of Nowy Sącz has not provided any evidence that the area of the later town was settled by Slavs between the 5th/6th and 10th centuries. Nevertheless, excavations and surface research have revealed settlements dating to the period of the formation of the early states. The first was located at the place of what today is the Helena housing estate, on the western bank of the Dunajec River, not far from the Chelmiec stronghold. The second settlement was located in Biegonice, right next to Winna Góra¹². The emergence of the Piast rule in the Sącz region entailed the establishment of a new administrative system in the form of a gord district, later replaced by castellanies.

The location of the original seat of the castellan in the Sącz region has long been fiercely debated in the literature. A. Żaki even considered this problem as one of the crucial issues in the archaeology of the Sącz region¹³. On the basis of his research, he concluded that in the pre-Piast era the main stronghold in the region was the one in Naszacowice; said structure, which was perhaps responsible for securing the eastern border of the Polish state, was put to use between the second half of the 8th and the second half of the 11th centuries. Its functioning, as early as in the beginnings of the Piast state, has been established by J. Poleski¹⁴. Then, the centre of Sącz moved to Podegrodzie (Podegrodzki Sącz), where the nucleus of a town under Polish law and the seat of the castellan were established¹⁵ (gord on the “Grobla”). After it was burnt down in the middle of the 13th century, there was another relocation, this time to Stary Sącz, which was already a market town but lacked a gord¹⁶. A. Rutkowska-

Plachcińska, on the basis of written sources, came to similar conclusions analysing the social and economic relations of the Sącz region in the 13th–14th c.¹⁷. The shift of the centre from Podegrodzie to Stary Sącz was linked to the takeover of the Sącz region in 1257 by Princess Kinga and the economic reform and reorganisation of the lands she implemented¹⁸.

Recently (2020–2021), another hypothesis of the original seat of the castellan of Nowy Sącz has emerged. It assumes that the main administrative centre from the 10th or 11th c. was located in Nowy Sącz. Its authors claim that the origins of the Sącz gord date back to before 1079. In their opinion, it was located within the Old Town, on the site of the castle. Inside the gord, which was the seat of the castellan, there was a palatium (the ruler’s residence, modelled on Wawel or Wiślica, later to be turned into a town hall) and a stone parish Church of St. Adalbert (on the site of the later Church of St. Margaret)¹⁹. This hypothesis, however, should be approached very cautiously due to the lack of conclusive evidence.

¹⁷ A. Rutkowska-Plachcińska, *Sądectwo w XIII i XV wieku. Przemiany gospodarcze i społeczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, pp. 94–109.

¹⁸ Apart from A. Rutkowska-Plachcińska see also: M. Barański, *Dominium sądeckie. Od książęcego okręgu grodowego do majątku klasztoru karysek sądeckich*, Warszawa 1992, pp. 75ff. The theory put forward by A. Żaki and A. Rutkowska-Plachcińska regarding the relocation of the castellan centre in the Sącz region was criticised by M. Cabalska, who would rather see the castellan Sącz located not in Podegrodzie, but on the Winna Góra stronghold in Biegonice (now a district of Nowy Sącz). She claimed to have discovered the remains of grate structures and a small number of vessel fragments in the ramparts dating to the 11th–12th/13th c. The absence of visible traces of fortification and stratification was apparently accounted for by intensive agricultural activity. Nevertheless, it was this structure that was assumed to be the seat of the castellan, while its decline was connected with the foundation of Stary Sącz and the Tartar invasions in the second half of the 13th c. (M. Cabalska, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego...*, pp. 134–135; eadem, *Pradzieje Starego Sącza i jego najbliższej okolicy*, [in:] *Historia Starego Sącza od czasów najdawniejszych do 1939 roku*, ed. H. Barycz, Kraków 1979, pp. 29–34; eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego...*, p. 46. M. Cabalska’s arguments were approved by K. Dziwik, arguing with A. Żaki (see: K. Dziwik, *Czy istniał Sącz w Podegrodziu*, RS, vols. 10–11, 1969–1970, pp. 145–161). There was a market settlement next to the stronghold, associated with a road and ford running through it, as well as St. Roch’s Church (M. Cabalska, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego...*, pp. 134–136; eadem, *Pradzieje Starego Sącza i jego najbliższej okolicy...*, pp. 29–34; eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego...*, p. 46). During excavations at the foundations of the present St. Roch’s Church, M. Cabalska allegedly discovered fragments of a wooden structure, which she interpreted as the remains of a 12th-century church (ead., *Pradzieje powiatu nowosądeckiego...*, p. 136). However, the documentation of these studies has not been published, and the issue remains unresolved. More recent surface surveys have not confirmed M. Cabalska’s speculation. The ramparts were found to have been raised in the 19th c. and the fabric was derived from a secondary deposit. Therefore, it was decided that the site could not have had a castellan functions and was classified as a presumed fortified settlement (see: KEZA, site no. 26/39, archive WUOZ in Cracow, delegation in Nowy Sącz; J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grodziska w Polsce*, vol. 3..., pp. 14–15). About the origins of the Church of St. Roch see: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Historia i rozwój przestrzenny*, [in:] *Atlas historyczny miast polskich*, ed. R. Czaja, vol. V: *Małopolska*, ed. Z. Noga, fasc. 8: *Stary Sącz*, ed. Z. Noga, Toruń–Kraków 2018, p. 16).

¹⁹ J. Suwała, G. Olszewski, *Geneza i plany zamku sądeckiego*, Nowy Sącz 2020, pp. 3–20.

¹⁰ L. Morawiecki, *Monety rzymskie z okolic Nowego Sącza*, AAC, vol. XVII, 1977, pp. 171–180; A. Poparda, *O monetach rzymskich na Sądecku*, RS, vol. 37, 2009, pp. 15–20.

¹¹ M. Parczewski, *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*, Wrocław 1998.

¹² KEZA, archive WUOZ in Cracow, delegation in Nowy Sącz.

¹³ A. Żaki, *Węzłowe zagadnienia archeologii Sądeckiej*, pp. 255–256.

¹⁴ J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grodziska w Polsce...*, vol. 3, p. 174.

¹⁵ The first castellan of Sącz, Chwalisław, residing in the gord on the “Grobla” is recorded in 1223–1224 (see: *Urzednicy Małopolscy XII–XV wieku. Spisy*, prep. J. Kurtyka et al., [in:] *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, ed. A. Gąsiorowski, vol. IV, fasc. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, p. 233, no. 1014).

¹⁶ A. Żaki, *Naszacowice – Podegrodzie – Stary Sącz*, AAC, vol. I, 1959, fasc. 2, pp. 219–225; idem, *Wędrówki Sącza. O rozwoju sądeckiego ośrodka osadniczego do schyłku XIII stulecia*, Kraków 1974; idem, *Podgrodzie*, [in:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, vol. IV, ed. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.

The origins of Kamienica, where Nowy Sącz was founded in 1292, are not well recognised. Certainly, in the 13th century it was already a significant settlement, and before 1280 it became the property of the Bishopric of Cracow²⁰. Its first appearance in written sources is in the founding document of Nowy Sącz²¹. According to B. Kumor, the parish in Kamienica was supposed to have been established at the latest in the 12th c., the same time when the wooden Church of St. Adalbert was built, used as the parish seat first for Kamienica, then for Nowy Sącz²². This church, first mentioned in 1303²³, has not been precisely mapped. J. Sygański writes that it was located in the *Grodzkie suburb* [...] *in the middle of centuries-old lindens* and was surrounded by a wooden fence²⁴. A more precise location is given by B. Krasnowolski and Z. Beiersdorf, who, relying on early modern and cartographic descriptions (Mieg's map), stated that this church was situated by the road towards Zawada (today an estate of Nowy Sącz with Nawojowska Street as its main axis, the church was to stand at its junction with Grodzka Street)²⁵. The church was demolished in the 18th century. The cited researchers also addressed the location of the village itself, which extended along today's Grodzka Street (St. Adalbert's Church stood at its eastern end) with residential plots arranged perpendicular to its course²⁶. Unfortunately, these observations have not been verified by archaeological research. Nowy Sącz was founded on the fields belonging to Kamienica and located to the north of it (in the forks of the Dunajec and Kamienica rivers) in 1292. The village itself, as J. Rajman tries to prove, was not incorporated into the town, but became its direct hinterland, and over time a suburb of the town²⁷.

On the basis of surface research conducted in the second half of the 20th c. within the framework of the Polish Archaeological Record programme, numerous traces of settlements from the Late Middle Ages were found in the area of Nowy Sącz. Larger clusters of pottery were also discovered, classified as settlements and linked to places known from historical sources. Site 88/20 located on the upland, on the right bank of the Łubinka River, should be identified with Piątkowa, an urban village established shortly after the incorporation of Nowy Sącz²⁸. Sites numbered 71/102 and 72/103 should most likely be associated with Zabelcze, first mentioned in 1299²⁹, although, as K. Dziwik writes, already in 1273 it belonged to the knightly

family of Stare Konie³⁰. Site 39/29, located a short distance to the south of the intersection of Węgierska and Dobrzańskiego Streets, can be associated with the settlement of Dąbrowa (now Dąbrówka Polska), founded in the 14th c. and owned by Queen Elżbieta in 1375³¹. The greatest concentration of pottery and sites occurred in the vicinity of Winna Góra, particularly to the east of it (sites 33/33, 34/32). It was assumed that they are the remains of Biegonice, an old settlement whose origins date back to the beginning of the 13th or the end of the 12th c.³². There are two sites within the inner town of Nowy Sącz, each with a large concentration of pottery dated to the pre-chartered period. The first is the area of St Margaret's Church, where fragments of pottery dating to the 10th/12–15th century were encountered (the context of the finds, however, remains unclear). The second cluster has been discovered recently (2020–2021) during excavations of the castle, in its northern part. In the lowest strata of the trenches, between undisturbed soil and the late medieval phase, a small number of ceramics dating to the 10th to 13th c. and the remains of wooden structures were exposed³³. However, these excavations were of limited scope, and the interpretation of the finds and their chronology appears vague. However, it cannot be ruled out that the area of St. Margaret's Church, in particular the convenient and naturally defensible promontory on which the castle was built after 1292, was settled before the town was founded.

The reconstruction of the history of the pre-chartered settlement of Nowy Sącz and the areas in its immediate vicinity is still highly problematic. Prior to the foundation of the town in 1292, there were several settlements with earlier origins (12th–13th centuries), well organised, such as Kamienica, Biegonice, Chelmiec, Zabelcze, and belonging to Princess Kinga (later to the Poor Clares of Stary Sącz) and the Bishops of Cracow. However, only Biegonice and Zabelcze seem to be archaeologically confirmed. Thus, the settlement network before 1292 was not dense, and this situation began to change only in the 14th c. The state of archaeological research does not allow to determine unequivocally whether the area in which Nowy Sącz was located was inhabited earlier. The materials uncovered during the numerous archaeological supervisions lack context and come from mixed strata. The most recent research carried out on the castle promontory has not yet been completed and published. However, it cannot be ruled out that earlier structures existed in the area occupied by urban buildings in 1292, especially on the promontory at the bifurcation of the Dunajec and Kamienica rivers, very convenient for residential purposes.

²⁰ J. Rajman, *Osadnictwo okolic Nowego Sącza i kształtowanie się strefy podmiejskiej średniowiecznego miasta (XIII–XV w.)*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. I, p. 59; A. Rutkowska-Plachcińska, op. cit., p. 129.

²¹ *Kodeks dyplomatyczny Polski*, vol. III, publ. by J. Bartoszewicz, Warszawa 1858, no. 67.

²² B. Kumor, *Archidiakoniat Sąddecki*, "Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne", vol. 9, 1964, pp. 45–46.

²³ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, part I, publ. by F. Piekosiński, Kraków 1874, no. 111.

²⁴ J. Sygański, *Historia Nowego Sącza*, vol. III, Lwów 1901, pp. 158–160 (reprint, Nowy Sącz 2020).

²⁵ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. I, pp. 97–99.

²⁶ *Ibidem*, p. 99.

²⁷ J. Rajman, op. cit., pp. 59–60.

²⁸ *Ibidem*, pp. 70–71.

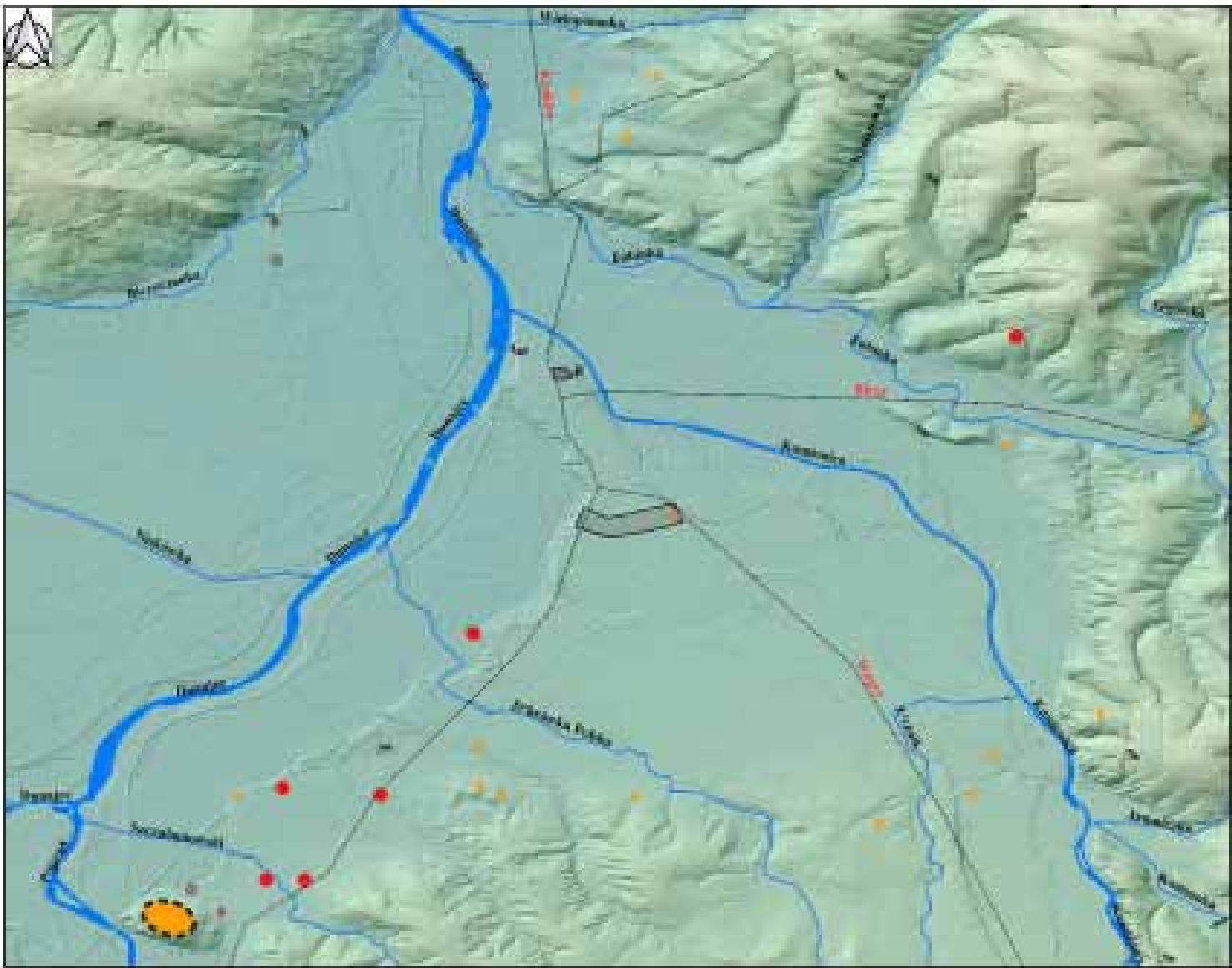
²⁹ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, vol. I, publ. by F. Piekosiński, Kraków 1876, no. 132.

³⁰ K. Dziwik, *Struktura i rozmieszczenie feudalnej własności ziemskiej w Sądeczyźnie w XV wieku*, "Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie", YB. VII/VIII (1961/1962), p. 44.

³¹ F. Sikora, *Dąbrowa*, [in:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu* (hereinafter as: SHGKr.), part I, fasc. 3, prep. J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, Wrocław–Warszawa–Kraków 1985, p. 511.

³² J. Rajman, op. cit., p. 56; F. Sikora, *Biegonice*, [in:] SHGKr., part I, fasc. I, 1980, pp. 89–90.

³³ It was revealed to me by archaeologist Bartosz Urbański during a conversation, for which I would like to express my gratitude.

Map by Paweł Kocańda

- hypothetical castellan's stronghold in Biegonice Winna Góra
- St. Adalbert Church
- hypothetical area of Kamienica village (12th–end of the 13th c.)
- alleged pre-charter settlement on the area of Nowy Sącz (A – royal castle region; B – St. Margaret Church region)
- medieval settlements (based on Polish Archaeological Record)
- isolated medieval finds (based on Polish Archaeological Record)
- early medieval settlements (based on Polish Archaeological Record)
- isolated early medieval finds (based on Polish Archaeological Record)
- important communication roads

**Nowy Sącz in the 10th–13th c.
(pre-charter period)**

Prepared by Paweł Kocańda

URBANISTIC AND ARCHITECTURAL TRANSFORMATIONS

Preliminary comments

From the moment of its foundation (1292), Nowy Sącz became – as the seat of castellany – a local political centre and soon, along with the foundation of churches, an important centre of religious life. The town's prosperity in the late Middle Ages and at the beginning of the early modernity was reflected in the architectural form, including the historical centerpieces: the collegiate church and the royal (starost's) castle. The erstwhile silhouette of Nowy Sącz is still well visible from the northeastern side, from the valley of the Kamiénica River. As for the character of urban interiors, it was largely determined by architectural transformations during the period of the Autonomy of Galicia (1866–1918). The second half of the 20th century saw rapid population growth, the establishment of large housing estates with blocks of flats, and industrial development. Today's city – with its numerous monuments, memorable traditions and mountainous surroundings – is a nationally significant tourist centre.

The Early Middle Ages: the 8th–10th centuries

The oldest isolated finds in Sącz Land date back to the Paleolithic era. Traces of the Neolithic settlement in the Sącz Basin come from the turn of the 5th and 4th millennium BC. In the Bronze Age, the site was inhabited by communities of the Otomány culture (17th–14th centuries BC), and later the Lusatian culture (from the 14th/13th century BC). The younger phase of Lusatian culture was marked by the Celtic influence radiating from beyond the Carpathians. Coins from the Roman period (the 1st/2nd – 5th centuries AD) testify to trade contacts¹.

The development of early medieval settlements in the Dunajec Valley enabled the creation of two large fortified set-

¹ G. First, *Badania archeologiczne na obszarze Ziemi Sądeckiej od początków zainteresowania pradziejami do profesjonalnych prac wykopaliskowych*, RS, vol. 34, 2006, pp. 9–24; M. Cabalska, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego*, RS, vols. 10–11, 1969–1970, pp. 103–161; eadem, *Pradzieje na tle przedhistorycznego osadnictwa Sądeckiego*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, vol. 1, ed. F. Kiryk, Warszawa–Kraków 1992, vol. 2, ed. F. Kiryk, S. Plaza, Kraków 1993, vol. 3, ed. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków 1996, here vol. 1, s. 23–42; J. Poleski, *Archeologia o przeszłości Podegrodzja*, [in:] *Podegrodzje i gmina Podegrodzje, zarys dziejów*, ed. F. Kiryk, Kraków 2014, pp. 9–41.

tlements², surrounded by ramparts built with wood, stone and earth, located in easily defensible, strategic places above the river valley: in Naszacowice (evolved over several phases from the second half of the 8th to the 10th century, in use until the 11th or 12th century) and Zawada Lanckorońska (erected before 868, extended at the end of the 10th century). They probably marked the eastern border of the early state organisation with its centre in Cracow (Wawel) and continued to function and were extended even after their incorporation into the Piast state at the end of the 10th century. Smaller fortified settlements dating back to the 9th–10th centuries were located in Marcinkowice and Chelmic; they probably provided shelter in times of danger.

Beginnings of Sącz Land:

Early settlement around Sącz gord (“Podegrodzie” Sącz): the second half of the 10th–mid-13th century Sącz of Saint Kinga of Poland: the second half of the 13th century

The founding of Sącz³ is associated with the beginnings of the state of the Piast dynasty and its expansion into Lesser Poland. Early Sącz – as a center of local power on the frontier of the Piast state – was located in the northern part of what would later become Podegrodzie village⁴. From the second half of the

² J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków 2011; idem, *Archeologia...*, pp. 41–47; A. Szybowicz, B. Szybowicz, J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Marcinkowicach*, “Acta Archaeologica Carpathica”, vol. 34, 1997–1998, pp. 77–92; M. Cabalska, *Wielozłotowe grodzisko w Chelmcu na tle podobnych założeń obronnych z terenu Polski*, “Zeszyty Naukowe UJ. Prace Archeologiczne”, vol. 10, 1968, pp. 69–93.

³ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Historia i rozwój przestrzenny*, [in:] *Atlas historyczny miast polskich*, ed. R. Czaja, vol. V: *Małopolska*, ed. Z. Noga, fasc. 8: *Stary Sącz*, ed. Z. Noga, Toruń–Kraków 2018, p. 11–12.

⁴ A. Żaki, *Naszacowice – Podegrodzje – Stary Sącz*, “Acta Archaeologica Carpathica”, vol. 1, 1959; idem, *O położeniu wczesnośredniowiecznego Sącza*, RS, vol. 4, 1960; idem, *Wędrowniki Sącza. O rozwoju sądeckiego ośrodka osadniczego do schyłku XIII wieku*, Kraków 1974; Z. Woźniak, *Z najdawniejszej przeszłości Podegrodzja*, RS, vol. 5, 1962, pp. 11–12; idem, *Badania dwóch grodzisk w Podegrodzju, pom. Nowy Sącz w 1961 r.*, “Acta Archaeologica Carpathica”, vol. 4, 1962, pp. 259–270; G. Leńczyk, *Badania w Podegrodzju p. Nowy Sącz*, RS, vol. 5, 1962, pp. 1–6; J. Poleski, *Dwa grodziska w Podegrodzju – problem kasztelanii sądeckiej*, [in:] *Lokalne*

10th century, it was the venue of the stronghold later referred to as Zamczysko, situated on a promontory over the Dunajec valley, separated from the eastern side by an artificial moat ditch, and surrounded by a rampart made of wooden boxes filled with soil or stones. The decline of this stronghold in the 12th century was caused by a fire. Consequently, another, slightly larger fortified settlement was established (later name: Grobla), located about 630 meters south of Zamczysko, surrounded by a rampart of a similar construction (rebuilt four times). Grobla was the seat of the first castellans of Sącz, mentioned in historical records since 1224. To the north of Grobla stronghold a settlement developed (in Polish, a generic name for such a settlement is “podgrodzie”, which in this case later became the name of the village, Podegrodzie). The Church of St. James the Greater was built there, probably a royal foundation from the 11th or 12th century. The castellan’s centre in Podegrodzie was accompanied by a defensive structure on the nearby Winna Góra in Biegonice, which at the time probably performed the function of a watchpoint, controlling the transport and trade route in the Poprad valley and the nearby ford crossings on this river and on the Dunajec River.

The decline of “Podegrodzie” Sącz and rise of another Sącz (later Stary Sącz)⁵ resulted from the activity of Duchess Kinga, who in 1257 received the territory of Sącz Land from her husband, Bolesław V the Chaste, the Duke of Sandomierz in Lesser Poland and High Duke of Poland from 1243 to 1279. The town, (Stary) Sącz, was granted town rights based on German law in 1273 at the latest, at which time the townsmen and vogt were mentioned. After the Duke’s death (1279), Kinga founded the Poor Clares Monastery (1280) and became its abbess. The takeover of Sącz Land by the monastery caused a conflict with Duke Bolesław’s successor, Leszek II the Black, resolved by Pope Martin IV, who allowed the Poor Clares to retain possession of their property. Thanks to the efforts of Kinga and later the Poor Clares, numerous villages were founded on the German law, among others Podegrodzie (in 1273 at the latest), which was named after the above-mentioned stronghold and settlement. The monastery’s endowment also included villages located in the vicinity of later Nowy Sącz: Żalubińcze, Chelmiec, Świniarsko and Biegonice. Over time, some of these fell within the administrative boundaries of Nowy Sącz (cf. below).

Kamienica – a village in the estates of the bishops of Cracow

At the end of the 13th century, in the bifurcation of the Dunajec and Kamienica, there was an episcopal village called Kamienica, mentioned in 1292 on the occasion of the foundation of Nowy Sącz⁶ (see below). The charter of Nowy Sącz

ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej, ed. S. Moździoch, Wrocław 1993, pp. 235–259; idem, *Archeologia...*, pp. 51–74.

⁵ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków 1985, pp. 166–170; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej*, Kraków 2004, part II, pp. 226–234; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Historia...*, pp. 12–14.

⁶ J. Laberschek, *Kamienica*, [entry] [in:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, part II, fasc. 3, ed. F. Sikora, Kraków 2000, pp. 390–391.

stated that the town was founded on the area of the village mentioned above, while a document from 1303 specified that it referred to the fields of Kamienica⁷. Today’s Grodzka Street – re-regulated – seems to have survived as a relic of a settlement centre (village green); a roadside statue at its eastern end marked the location of the parish Church of St. Adalbert, shown on Mieg’s map (table 1.4). The parish priest’s property included a mill⁸, probably situated on the millstream of the Kamienica river. The strip of fields arranged into the “forest village” layout (*Waldhufenflur*), running perpendicularly to the presumed village green on the southern side, visible on the cadastral map (1846; table 1.3), may be a remnant of both the agricultural endowment of Kamienica and the later, agricultural complex of the chartered town of Nowy Sącz. The northern complex of Kamienica fields was erased by the foundation of Nowy Sącz.

A remnant of the bishops’ former property may have been their later manor house in the southwestern part of Nowy Sącz (cf. below). To the north of Kamienica, in Kurów, there was a fortified settlement in the 13th/14th century (attested in 1308 as *castrum Curon*⁹), the construction of which is associated with Jan Muskata, the Bishop of Cracow between 1294 and 1320¹⁰.

Foundation of Nowy Sącz (1292): urban layout, the oldest buildings and agricultural endowment

The transfer of Sącz Land back into the royal hands, simultaneous with the formation of its new centre – Nowy Sącz – was decided by Wenceslaus II of Bohemia, who granted the town a charter by German law issued in Cracow on November 8, 1292¹¹. The ruler intended this foundation¹² to result in the complete liquidation of the former centre of Sącz Land, as the entire population moved to Nowy Sącz: vogts (sons of vogt Tyrman from Stary Sącz, to whom the ruler entrusted the tasks of a locator), nuns and monks (a church – with a design analogous to the one in Stary Sącz – was erected for them, together with a monastery), and undoubtedly also the inhabitants. Not all the plans were brought to fruition, undoubtedly due to the resistance of the Poor Clares of the old town, whose position was strengthened by their connections with the Piast dynasty. The

⁷ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, vol. 1, publ. by F. Piekosiński, Kraków 1879, no. 89; F. Kiryk *Rozwój urbanizacji...*, pp. 142, note 2.

⁸ J. Rajman, *Osadnictwo okolic Nowego Sącza i kształtowanie się strefy podmiejskiej (XIII–XV w.)*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 1, pp. 59–60.

⁹ *Monumenta Poloniae Vaticana*, vol. 3, publ. by J. Ptaśnik, Kraków 1914, no. 121.

¹⁰ A. Zaki, *Nowo odkryte grodzisko w Knurowie, powiat Nowy Sącz*, “Acta Arch[aeologica] Carpathica” 6 (1964), pp. 41–46; K. Dziwik, *Gródek biskupa Jana Muskaty w Knurowie nad Dunajcem*, RS, vol. 12, 1971, p. 79–89; P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków biskupa Jana Muskaty w ziemi krakowskiej*, “Archaeologia Historica Polona”, vol. 26, 2018, p. 326.

¹¹ *Codex diplomaticus Poloniae*, vol. 3, publ. by J. Bartoszewicz, Warszawa 1858, no. 67; F. Kiryk, *Wacław II i Nowy Sącz*, RS, vol. 30, 2002, pp. 10–22.

¹² A. Rutkowska-Plachcińska, *Sądcezyzna XIII i XIV wieku. Przemiany gospodarcze i społeczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, pp. 126–146; F. Kiryk, *Początki miasta*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 1, pp. 85–94.

parish church (initially a subsidiary church to the Parish Church of St. Adalbert in Kamienica) received the name of St. Margaret, apparently the same as the parish church in the old town; however, it was St. Margaret of Antioch, a martyr from the early Christian era, instead of St. Margaret of Hungary, whose cult was popularised by Duchess Kinga¹³. Margaret of Antioch's image was included in the oldest coat of arms of the town¹⁴.

The natural conditions at the place of town's foundation facilitated its defence: the town developed in the bifurcation of the Dunajec and Kamienica, over steep slopes descending to the river valleys from the northwest and northeast. At that time the place was sparsely settled or rather unsettled, since, as it has been mentioned, it was occupied by the northern complex of fields of the bishop's village of Kamienica. The church in this village initially maintained its parish status (Church of St. Margaret was still a subsidiary church in 1303¹⁵), while the village became a suburb, in the course of time referred to as Grodzkie, Wielkie, Węgierskie. The name Kamienica was used to denote the new town as early as in 1323, while the name Nowy Sącz started to be used consistently only in the second quarter of the 14th century¹⁶.

Based on the modular plan analysis¹⁷ (table 3.2), taking into account the oldest preserved elements of buildings (e.g. the medieval cellars of some of the houses in the market square) and archival planning records, we have determined the measurements used in the delineation and construction of the urban layout, which has been preserved with minor changes until today. The chequered urban layout was elongated in a north-south line corresponding to the shape of the promontory between the rivers. The measure used for the arrangement of the urban space was "small" cable (derived from large cable, *sznur duży*, an Old Polish unit of measurement, equal to 10 perches) in this case amounting to 125 feet, which, if a foot is equal to 31.4 cm, corresponded to 47.1 m. The central market block was given a width of 2 cables, while the remaining blocks were given a width of 1 cable each. The whole spatial layout can be written in a modular rectangle of $14\frac{1}{2} \times 9$ cables (in practice distorted due to the terrain form). The centrepiece of the middle section was the market square. Modular street widths – due to subsequent transformations – can only be approximated. Routes and streets would be $3\text{--}3\frac{1}{2}$ perches (perch = $1/10^{\text{th}}$ of a cable) wide each, others (alleys and sideways) would be $1\text{--}2\frac{1}{2}$ perches wide. The town blocks have been given a predominantly single-front structure, with a depth of $1\frac{1}{2}$ cables; the blocks adjacent to the

market square had plots of 4 perches wide, whereas the plots in the other blocks would be $2\frac{1}{2}$ perches wide. Only central longitudinal section of blocks (apart from the ones immediately along the market square) were two-front, with plots measuring $2\frac{1}{2} \times 12$ perches. In both of the outer longitudinal sections there were churches (probably reinforcing the defensive perimeter): Church of St. Margaret to the east, and the monastery church of Franciscans and Poor Clares to the west. Measurement principles are set out in Table 1¹⁸.

The stone wall was erected probably already during the foundation¹⁹. It followed the course of the urban escarpment, as shown by preserved fragments and archaeological research. On the southern side, where there is no escarpment, an artificial trench of an unwatered moat was dug (its profile was revealed in the archaeological research, and the place is partly legible until today, and more clearly visible on the contour plan from the beginning of the 20th century). On the other side, the function of the moat was fulfilled by the riverbeds of the Dunajec and Kamienica and the millstreams running from them. Despite the lack of written evidence, it may be assumed that the monarch's castle, built on a promontory above the mouth of the Kamienica River to the Dunajec River, was connected with the defence system²⁰. The castle certainly dates back to the Middle Ages, and as there is no evidence that it was founded during the reign of Casimir the Great, it was most probably built during the reign of Wenceslaus II. The castle undoubtedly functioned during the reign of Władysław the Elbow-high, being at that time the seat of the castellan of Sącz. Another early (from the time of the town's foundation?) defensive element may have been the bishop's castle (dating from the Muskata's times?), located in the southwestern corner of the urban layout (today the prison area). The defensive line with a stone wall and the oldest castle foundation are dated to the time of Wenceslaus II of Bohemia, which is indirectly confirmed by primary sources²¹ and is consistent with his actions: it was during the period of Czech rule that the oldest urban walls were built in Cracow. The first phase of the construction of the stone castle in Czchów can also be associated with the same ruler, while the oldest establishment of the castle in Sławków intertwined with Muskata's actions²². The link between the monarch's castle and the town's fortifications finds its analogy in Biecz (which was the capital of the castel-

¹³ The connection between the invocation of St. Margaret the Martyr and the foundation of Nowy Sącz is documented by her image on the town's oldest seal from the 13th/14th c.; M. Gumowski, *Herb i pieczęcie Nowego Sącza*, RS, vol. 4, 1960, pp. 71–88.

¹⁴ Ibidem; S. A. Sroka, *Średniowieczne pieczęcie miast małopolskich z archiwum w Bardoniu*, "Średniowiecze Polskie i Powszechnie", vol. 3, 2004, pp. 153–154.

¹⁵ See F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji...*, p. 142.

¹⁶ F. Kiryk, *Początki...*, p. 93.

¹⁷ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 1, pp. 99–110; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, part II, pp. 154–161; idem, *Urbanizacja Małopolski na przełomie wieków XIII i XIV, pod rządami Leszka Czarnego, Przemysła II i Wacława II Czeskiego: kompozycje i programy układów lokacyjnych*, "Teki Komisji Urbanistyki i Architektury PAN", vol. 48, 2020, pp. 405–407.

¹⁸ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, part II, p. 155.

¹⁹ J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, pp. 303–317; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 1, p. 225–234.

²⁰ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, p. 239; S. Kołodziejki, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*, [in:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, ed. K. Stala, Kraków 2011, pp. 324–325.

²¹ Undated account according to which Wenceslas II of Bohemia exempted the town from customs duties and tributes for the purpose of using the funds to repair the walls; *Regesta diplomatica nec non epistolarna Bohemiae et Moraviae*, publ. by J. Emler, part II: 1253–1310, Praha 1882, no. 2398. The construction of the walls is attributed to Wenceslas by J. Długosz, *Liber beneficiorum Dioecesis Cracoviensis*, publ. by A. Przeździecki, vol. 3, Kraków 1864, p. 467.

²² P. Kocańda, *Z problematyki...*, pp. 321–324; J. Pierzak, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie*, Bytom 2002, pp. 6, 46, 73–78.

Table 1. Measurement principles of the urban layout of the chartered town of Nowy Sącz

Element of urban layout		Dimensions			
		metres	feet 0.314 m	perches 3.925 m (12.5 feet)	“small” cables 39.25 m (125 feet)
West-east measurement					
1.	Western longitudinal section with the complexes of the Franciscans and Poor Clares’ monastery and the alleged bishop’s manor house	58.875	187.5	15	1 ½
2.	Longitudinal section with the western block at the market square	58.875	187.5	15	1 ½
3.	Central longitudinal section with the market square	117.750	375.0	30	3
4.	Longitudinal section with the eastern block at the market square	58.875	187.5	15	1 ½
5.	Eastern longitudinal section with the complex of the parish church	58.750	187.5	15	1 ½
West-east measurement altogether		353.250	1125.0	90	9
a	Southern transverse segment (along the defensive line) including the alley at the back of the block at the market square	19.625	62.5	5	½
b	Transverse segment with southern block at the market square	58.875	187.5	15	1 ½
c	Transverse segment with the market square	157.000	500.0	40	4
d	Transverse segment with the southern block at the market square	58.875	187.5	15	1 ½
e	Transverse segment with street at the back of the block at the market square and development blocks	78.500	250.0	20	2
f	Transverse segment with alley and development blocks	78.500	250.0	20	2
g	Castle grounds at the northern edge of the layout	117.750	375.0	30	3
North-south measurement altogether		569.125	1812.5	145	14 ½

Source: own work based on: B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, part II, p. 155

lany just like Nowy Sącz)²³. A similar relationship between the town and its fortifications and castle may have been introduced by Wenceslaus II of Bohemia in Cracow; an indirect testimony to this would be the commitment of Władysław the Elbow-high, who, while seizing Cracow in 1306, promised the burghers that he would not connect the city with Wawel Castle²⁴. Therefore – such an intention (*nota bene*, later still implemented by Władysław the Elbow-high) must have existed earlier.

It cannot be ruled out that the wall, which would have replaced the earth fortifications in the 14th century (during the reign of Casimir the Great?), was built later. An argument in favour of this hypothesis would be the term *blancas*, used in a document by Władysław the Elbow-high of 1331 to denote the fortifications of Sącz²⁵, identical to the term used to describe the earthen fortifications of Cracow erected as a result of Leszek the Black’s privilege in 1285. Perhaps – again, the analogy with Biecz is evident – the defensive wall of the town of Nowy Sącz may have initially coexisted at some section with an earthen rampart²⁶. Originally there may have been three gates in

the defence perimeter, known from later accounts as Hungarian (Węgierska, in the line of today’s Jagiellońska Street), Cracow (Krakowska, in the line of Księdza Piotra Skargi Street) and Mill (Młyńska, in the line of Lwowska Street).

An element of the Nowy Sącz spatial arrangement which is unusual in Lesser Poland is the location of the parish church: it is not located at the corner of the market square, but next to the defence line. A similar location of a parish church is more common in Bohemia, for example, in towns founded in the 1250s and 1260s by Přemysl Ottokar II (Litovel, Moravská Třebová, Vysoké Mýto). The idea that the church was built on the site of an older church, from which the late Romanesque elements would have been reused, has to be rejected²⁷. There is no reason for these elements not to be dated to the turn of the 13th and 14th centuries. Also unusual is the inclusion of wider plots of land around the market square.

The development from the period of the foundation is not known. The charter provided for the vogt’s income from cloth, bread and shoemaker’s stalls as well as butcher’s shops, a silver test point and lead scales. This information indicates that appropriate facilities were to be built in the market square. Their programme and character was probably in line with the solutions applied at the time in towns granted the German law in Bohemia, Silesia, Cracow.

²³ B. Krasnowolski, *Lokacja miasta (50.–60. lata XIII w.?) i jej konsekwencje do początku XIV w.*, [in:] *Atlas historyczny miast polskich*, vol. V: *Małopolska*, ed. Z. Noga, fasc. 7: *Biecz*, red. Z. Noga, Toruń–Kraków 2019, p. 16.

²⁴ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, part 1, p. 111.

²⁵ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski...*, no. 357.

²⁶ P. Kocańda, *Fortyfikacje miejskie*, [in:] *Atlas historyczny...*, vol. V, fasc. 7, pp. 17–18.

²⁷ This view was presented by, among others, S. Świszczowski, *Materiały do dziejów kolegiaty św. Małgorzaty*, RS, vol. 3, 1957, pp. 4–5.

The construction of the churches – the subsidiary of the parish church in Kamienica (later parish church) and the Franciscan church – probably started immediately after the foundation of the town. As yet incomplete architectural survey of Church of St. Margaret²⁸ induces us to believe that at the turn of the 13th and 14th centuries, the presbytery was almost half as long and much lower than the present one, closed with a straight wall, covered with a cross-ribbed vault with a detail resembling the one in the Franciscan church in Lewocza from 1309²⁹. Wenceslaus II of Bohemia was the most probable founder of the monastery church intended for both Poor Clares and Franciscans³⁰. The first phase of construction – with reference to the plan of the church in Stary Sącz – should be dated to the years 1292–1299 (the second date refers to the document of Princess Gryfina from Stary Sącz), while the completion of works would fall into the next period in the history of the town and the monastery (see below).

The connections between the townsmen of Nowy Sącz and those of Cracow suggest that the first stone town houses may have been built in Nowy Sącz immediately after the foundation of the town; their remains would be the stone fragments with levelling layers preserved sporadically in basements³¹.

The charter granted the town an agricultural endowment³² of 72 Franconian lans; within the next 100 lans, the townsmen and the mayor were to establish villages³³. Taking as a basis the boundaries marked on the cadastral maps of the 1840s, it can be seen, that Nowy Sącz together with the later settlements – Gołąbkowice, Roszkowice and Załubińcze to the north and northeast and Gorzków to the southeast – can be fitted into a rectangle measuring 720 × 1,296 perches (perch = 1/10th “large” cable = 4.71 m), that is, the area of these 72 lans. It can be assumed that these settlements later developed on urban farmland, as urban villages. Gołąbkowice have retained a legible, original village layout with a village green above the escarpment of the Kamienica River. Elements of the *Waldhufenflur* layout are also legible on the cadastral plan of Roszkowice, mentioned in a falsification dated 1341. In turn, the said area of 100 lans can be defined as a rectangle of 1,000 × 1,296 perches, adjacent to the town’s endowment to the east. Over time, urban villages (Piątkowa, Paszyn) and vogt’s (Mystków, Kunów with later Jamnica, Falkowa) were established there³⁴ with the *Waldhufenflur* layout, characteristic of settlements founded upon the

²⁸ A. Cabała, *Wyniki bieżących prac badawczych architektonicznych w kościele pokolegiackim św. Małgorzaty w Nowym Sączu*, RS, vols. 10–11, 1969–1970, p. 469 ff.

²⁹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, pp. 201–202.

³⁰ Ibidem, pp. 202–210; P. Pencakowski, *Gotyckie kościoły zakonu św. Franciszka w Starym i Nowym Sączu*, “Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, vol. 36, 2, 1991, pp. 83–102; L. Migrała, *Kościół i klasztor Franciszkanów w Nowym Sączu – kalendarium wydarzeń*, “Almanach Sądecki”, vol. 24, 3–4 (92–93), 2015, pp. 21–28.

³¹ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, part II, p. 156.

³² Ibidem, pp. 157, 160.

³³ K. Dziwik, *Majętność ziemiska Nowego Sącza w wiekach średnich*, RS, vol. 4, 1960, pp. 53–69; J. Rajman, *Osadnictwo...*, pp. 60–62, 63–67, 69–72.

³⁴ See" entries in *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego...*; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Falkowa*, part I, pp. 673–674; eadem, *Jamnica*, part II, p. 203; eadem, *Kunów*, part III, p. 358.

German law, visible on the cadastral plans of the 1840s and essentially preserved to the present day.

The donation by Gryfina in 1299 to a certain Jan Bogacz is considered a kind of counteraction of the Poor Clares, who protested against the development of a new town in Sącz Land³⁵. For the purposes of the settlement, Jan Bogacz received a wooded area of 100 lans on the northeastern side of Nowy Sącz, located between Zabelcze, Mogilno, and Siedlce owned by the Stary Sącz monastery. The villages established here over time are characterised by a clear *Waldhufenflur* layout: Januszowa, Librantowa (identified with Poręba Elbranda, mentioned in 1347 and 1350), Kwieciszewa, Boguszowa, Olchowa³⁶. These villages became part of the endowment of the hospital in Nowy Sącz in 1394 (see below).

The foundation of Nowy Sącz must have resulted in adjustments of the road network³⁷. Particularly important was the route from Cracow to Hungary via Bochnia and Sącz, which was older than the foundation of the town. This route led further down the Poprad valley controlled by the castle in Rytro, which was associated with Wenceslaus II of Bohemia³⁸; another variant was the road through the Magurska Pass. The route to Ruthenia and Hungary led from Nowy Sącz through Biecz. The route from Nowy Sącz to Sandomierz – and further on to Ruthenia – was closed in 1329, as its operation infringed on the interests of the Cracow merchants. The progressive development of Podhale was accompanied by a tract in the Dunajec valley, protected by the Czorsztyn (Wronin) castle, probably also dating back to the times of Wenceslaus II³⁹.

Development of the town in the late Middle Ages: the 14th – early 16th century

The late medieval period was the heyday of Nowy Sącz⁴⁰: the development of trade and crafts paralleled proliferation of brick buildings within the town limits. This period saw the development of the parish church, the monastery church of Poor Clares and Franciscans, the castle and bishop’s seat, as well as burgher stone houses.

The 14th century saw a major extension to the Parish Church of St. Margaret⁴¹: the chancel was elevated and extended with

³⁵ M. Barański, *Dominium sądeckie. Od okręgu grodowego do majątku klarysek sądeckich*, Warszawa 1992.

³⁶ K. Dziwik, *Z badań nad stosunkami własnościowymi w Sądecczyźnie: Librantowa, Boguszowa, Kwieciszowa i Wolfowa*, “Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, vol. 4, 1960, pp. 111–127. See entries in *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego...*; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Boguszowa*, part I, pp. 175–176; eadem, *Januszowa*, part II, p. 235; eadem, *Kweciszowa*, part III, pp. 411–412; J. Kurtyka, *Librantowa*, part III, p. 610.

³⁷ B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, passim; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji...*, p. 145; idem, *Początki...*, s. 94–96.

³⁸ S. Kołodziejcki, *Król Wacław II...*, pp. 318–320.

³⁹ Ibidem, pp. 317–318.

⁴⁰ F. Kiryk, *Miasta Ziemi Sądeckiej w XII–XV w.*, RS, vol. 35, 2007, p. 80–97; idem, *Nowy Sącz w XIII–XVI w.*, “Almanach Sądecki”, vol. 24, 3–4 (92–93), 2015, pp. 3–20.

⁴¹ T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Sztuka Ziemi Krakowskiej*, Kraków 1982, pp. 86–88; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, pp. 210–216; A. Włodarek, *Nowy Sącz, kościół kolegiacki p.n.*

a three-sided rear wall, the body was reshaped as a two-nave structure (therefore, it was made similar to the churches founded by Casimir the Great, such as the collegiate church in Wiślica), with a tripartite arrangement of the west bay. The dating of the relics of the painting decoration to around 1360⁴² seems to set a *terminus ante quem* for this work. In the 15th and early 16th centuries, chapels and towers were added, and of particular importance was the elevation of the church to the rank of a collegiate church by Cardinal Zbigniew Oleśnicki in 1448⁴³. The artists working for the cardinal (and also for Jan Długosz) shaped the façade with a stone heraldic frieze on the northern tower (the present one is a reconstruction) and introduced the superstructure of the chapterhouse over the sacristy on the northern side of the chancel. Probably around 1507, (due to the efforts of Bishop Jan Konarski?) the southern tower was built with a similar stone frieze (the present one is also a reconstruction). Together with the establishment of the collegiate chapter, a complex of magnificent late-Gothic and Gothic-Renaissance canonical houses on the southern side of the church cemetery was erected, later enlarged and partly preserved to this day⁴⁴.

The construction of the church of the Poor Clares-Franciscans, known from small preserved fragments and iconography, was probably carried out by the same artists (connected with the workshop of the Wawel Cathedral), which in 1332 completed works on the monastery in Stary Sącz; the latter might have acted as a model (along with monasteries in Austria: in Imbach and Dürnstein, among others).

Written records dating back to the 16th century document the works carried out in the bishop's residence, no longer extant today⁴⁵, which – probably since the town's foundation – developed in the southwestern part of the town. "Thomas carpentarius de Nova Sandecz" worked here around 1507. In 1515, a magnificent entrance gate was built there, decorated with the coats of arms of Cardinals Fryderyk Jagiellończyk, Zbigniew Oleśnicki and Bishop Jan Konarski.

The extension of defence system⁴⁶ brought further protection to the southern section of the town by means of a rampart (attested in written sources since 1543⁴⁷, partly preserved until

śm. *Małgorzaty*, [entry] [in:] *Architektura gotycka w Polsce*, ed. T. Mroczko, M. Arszczyński, *Katalog zabytków*, ed. A. Włodarek, Warszawa 1995, p. 167–168; L. Migrała, *Bazylika śm. Małgorzaty w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2000.

⁴² H. Jędrzejewska, "Sprawozdanie z prac konserwatorskich przy gotyckiej polichromii ściennej na filarze północnym w kościele św. Małgorzaty w Nowym Sączu", Warszawa 1978, typescript in Archiwum WKZ in Nowy Sącz; M. Kornecki, H. Malkiewiczówna, *Małopolska*, [in:] *Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce*, ed. A. Kozłowska-Kamzowa, Poznań 1984, pp. 29, 37.

⁴³ J. Długosz, *Liber beneficiorum*, vol. 3..., p. 544 ff; J. Fiałkowski, *Nowosądecka kolegiata*, part I: *Dzieje kapituły mniejszej (1448–1791)*, Warszawa 1958.

⁴⁴ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka ...*, pp. 220–223; T. Rodzińska, *Nowy Sącz, kanonia*, [entry] [in:] *Architektura gotycka w Polsce, Katalog zabytków ...*, p. 168.

⁴⁵ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 1, pp. 483–486.

⁴⁶ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, pp. 234–238.

⁴⁷ J. Sygański, *Historia Nowego Sącza od wstąpienia dynastii Wazów do pierwszego rozbioru Polski*, vol. 1–3, Kraków 1901–1902, vol. 1, pp. 10,

today), the superstructure of gates, several towers and a second line of walls introduced at the end of the Middle Ages. Presumably the castle was extended at the same time; the castellan of Sącz resided here already in the times of Władysław the Elbow-high⁴⁸. The residential part of the castle was leaning against the town wall with three towers. It probably contained a chapel, indirectly documented in 1467, when *vicarius castrensis* was mentioned.

The stone houses at the market square varied in form. From the floor plans of the cellars it can be seen that in the late Gothic period they represented several types, with two (as in 10 Rynek Street) and three building's structural axes, sometimes with stoops (as at 9 Rynek St.); the buildings were arranged with their gable end facing the front of the plot⁴⁹. The architecture of Nowy Sącz at the beginning of the 16th century was influenced by the Renaissance. It emanated not only from Cracow – perhaps to a greater extent from Bardejov, as a result of intensive trade contacts. The impact was mutual; in 1507, the aforementioned "magister Thomas carpentarius" participated in construction works on the town hall of Bardejov⁵⁰.

As in many towns of Lesser Poland, suburbs developed also in Nowy Sącz, with churches founded on their territory. Written sources do not specify the exact location of the hospital with the Church of the Holy Spirit⁵¹, the foundation of burgher Mikołaj Kieslink on the basis of a privilege granted by Casimir the Great in 1360, i.e. in the period of foundation of similar complexes in the suburbs of Kazimierz, Wieliczka, Bochnia. The hospital and church probably functioned in Przedmieście Mniejsze (Suburb Minor, Behind the Stone House), where the royal properties were situated. At the turn of the 14th and 15th centuries, thanks to Zydel Lang, a townsman from Sącz, the complex was moved into the town limits (the foundation was approved in 1400 by the Bishop of Cracow, Piotr Wysz⁵²), where it occupied the area of residential plots. In 1409, the church and hospital were handed over to the Norbertines⁵³; their endowment consisted of the above-mentioned villages established on one hundred lans, which Jan Bogacz received in 1299. This complex also replaced the residential plots. The church, destroyed by fires, was rebuilt in 1492 as a brick one-nave church with a three-sided closure on the eastern side. It has partially survived to the present day. Further development of Suburb Minor in the second half of the 15th century may have been related to the construction of a water supply system for the town (by virtue of a royal privilege of 1465)⁵⁴ and the now non-existent, wooden Church of the

219, vol. 2, p. 3, note 1; K. Golachowski, *Imwentarz archiwum miasta Nowego Sącza 1292–1772*, Nowy Sącz 1958, p. 243.

⁴⁸ A. Rutkowska-Plachcińska, *Sądeckczyzna...*, p. 132; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji...*, p. 144.

⁴⁹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, pp. 240–243.

⁵⁰ J. Ross, *Bardiów a początki renesansu w architekturze Muszyny i Nowego Sącza*, RS, vol. 13, 1972, pp. 421–428.

⁵¹ J. Rajman, *Szpital i klasztor św. Ducha w Nowym Sączu w późnym średniowieczu*, RS, vol. 20, 1992, pp. 41–66.

⁵² *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzn. Bernardyńskiego we Lwowie*, vol. 9, Lwów 1883, no. 9.

⁵³ B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, "Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne", vol. 8, 1964, p. 107; idem, *Opactwo norbertańskie w Nowym Sączu*, "Currenta", vol. 109, 1959, p. 87.

⁵⁴ The privilege was found by Szczesny Morawski; B. Wierzbicka, *Przywileje królewskie Nowego Sącza*, "Zeszyty Sądecko-Spiskie", vol. 10,

Holy Cross built between 1464 and 1466, founded by the clergy of the collegiate church⁵⁵ (marked on Mieg's map). Next to the church, by the pond in the old riverbed of Kamienica, there was a bleachery, described in the 17th century as "old", and a town brickyard (no longer in existence in 1647).

In Przedmieście Węgierskie (Hungarian Suburb, or Grand Suburb) – which, as mentioned, is a relic of the former bishop's village of Kamienica – there were two churches. The oldest, dedicated to St. Adalbert, associated with this medieval village, was wooden before 1466⁵⁶, probably architecturally typical for a church in Lesser Poland. In 1409, the Norbertines took possession of a second church in this suburb – that of St. Nicholas: a Gothic, brick, single-nave church, perhaps adapted by the building currently at use (see below). Next to it, there was a small complex of residential buildings, which belonged to the Norbertine Order; in the 17th century it had the status of a liberty (*jurydyka*). From 1490, another hospital with St. Valentine's Church (in the area of today's town garden) operated in Hungarian Suburb⁵⁷.

A small suburban complex grew up in the valley of the Kamienica river, near the mills, which (together with the millstream?) may have originated at the moment of the town foundation, since the charter granted the locatores-vogts the right to build such mills. The mill was mentioned in 1337 as the parish priest's property⁵⁸, whereas the location of mills is confirmed by the name of one of the gates – Młyńska or Mill, recorded since 1368⁵⁹. Another suburb was established on the bailey, in the area of the bridge over the Dunajec River, built thanks to the royal privilege from 1453⁶⁰. There, on the left bank of the river, the Church of St. Helena was built, referred to as "platea Sancti Helenae" in 1556⁶¹. Near Kamienica, on the border of the village of Zawada, there was a hamlet called Gorzków (an urban village?), described by Długosz as a *suburbium*, inhabited by three peasants; it was recorded on Mieg's map ("Koschkuw"). Between Hungarian Suburb and the Dunajec River, probably in the floodplain, there was another small suburb of a rural character: Podgórze (the name is recorded on the cadastral map). Perhaps Długosz's mention of *agrimontani* refers to this area⁶².

The number of inhabitants of Nowy Sącz was increasing: in the first half of the 14th century about 1.8 thousand people lived

2017, p. 43, note 3; see also F. Giedroyc, *Wodociągi i kanały miejskie*, "Przegląd Historyczny", vol. 8, 3, 1909, pp. 374–376.

⁵⁵ B. Kumor, *Archidiakoniat...*, p. 108; R. Ślusarek, *Kościół św. Krzyża na Przedmieściu Mniejszym w świetle wizytacji biskupich z XVI i XVII w.*, "Almanach Sądecki", vol. 21, 1–2, 78–79 (2012), pp. 7–21. Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (hereinafter as: AKM), ref. no. A.V. Cap. 35, pp. 256–258; AKM, ref. no. A.V. 5, pp. 183–184.

⁵⁶ AKM, ref. no. A.V. Cap. 35, pp. 251–253; B. Kumor, *Archidiakoniat...*, p. 103.

⁵⁷ AKM, ref. no. A.V. Cap. 35, p. 273; *ibidem*, ref. no. A.V. 5, pp. 199–207; J. Sygański, *Historia...*, vol. 3, pp. 162–163; A. Kumor, *Archidiakoniat...*, pp. 109–110.

⁵⁸ F. Kiryk, *Życie gospodarcze*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 1, pp. 142–143.

⁵⁹ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski...*, no. 298.

⁶⁰ F. Kiryk, *Życie gospodarcze...*, p. 160.

⁶¹ AKM, ref. no. A. V. Cap. 25, p. 287; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, p. 118.

⁶² J. Długosz, *Liber beneficiorum Dioecesis Cracoviensis*, publ. by A. Przeździecki, vol. 1, Kraków 1863, p. 547.

there⁶³. After the middle of the 15th century one can probably speak of an equilibrium between the German- and Polish-speaking burghers: emoluments for German and Polish preachers were recorded in 1453 and 1469 respectively⁶⁴. There were probably craft guilds already in the 14th century, although references to guilds of butchers, clothiers, shoemakers, blacksmiths and tailors date from the second half of the following century⁶⁵. In the 15th and 16th centuries, there were also goldsmiths, painters, woodcarvers, carpenters and bricklayers working in Nowy Sącz.

Development of the town in the modern period: the 16th – mid-17th century

In the 16th century, Nowy Sącz reached the apogee of its development, which was reflected in architectural transformations: the fortifications were modernised, the Renaissance town hall and tenement houses were erected. From the turn of the 16th and 17th centuries, signs of decline started to be visible: construction activity targeted mainly the castle and church complexes (but also the stone houses at the market square), whereas the bishop's mansion was falling into ruin, and further works on the decaying fortifications were basically limited to repairs.

The conflict between Poland and Turkey over Wallachia in 1552–1560 triggered the modernisation of the defence system. In 1555, Sigismund Augustus ordered the town to use the income from the bullion warehouse for this purpose. As a result, between 1555 and 1557, a key defensive structure – probably a bastille – was erected on the south side, in front of Węgierska (Hungarian) Gate; its design was prepared by town scribe Szymon Kozielski and the works were managed by mason Albert of Libusza⁶⁶.

The years 1562–1563 brought a complete transformation of the town hall during its reconstruction after the fire. The town hall was recorded as existing on the market square in 1523⁶⁷. It was probably designed by an Italian mason named Lodovico. Exposed foundations, written sources⁶⁸ and iconography allow us to imagine it as a two-storey building topped with an attic, with a low clock tower with a gallery for the trumpeter and external stairs⁶⁹. The structure was similar to the one observed in the town halls of Tarnów, Sandomierz and Kazimierz near Cracow.

Changes affected also the buildings of the townspeople: burghers' houses, often multi-storeyed at the market square, were probably crowned with attics, with arcades built over

⁶³ T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski w XIX w.*, Wrocław 1958, pp. 148, 199.

⁶⁴ J. Kracik, *Środowisko kościelne*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 1, p. 187.

⁶⁵ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji...*, pp. 146–149.

⁶⁶ Archiwum Narodowe w Krakowie (hereinafter as: ANK), ref. no. AD 149, pp. 1–17; J. Sygański, *Historia...*, vol. 1, p. 198; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, pp. 489, 491–493.

⁶⁷ J. Sygański, *Historia...*, vol. 3, p. 22; L. Migrała, *Ratusz w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2009, pp. 4–6.

⁶⁸ ANK, ref. no. AD 149, pp. 157–159, 177, 187, 189, 192, 233; J. Sygański, *Historia...*, vol. 3, pp. 22–26.

⁶⁹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, pp. 495–500, 502.

Gothic cellar doorways. Staircases placed at the side of the hallway between the bays, topped with lanterns (light wells) above the roof, used to be a characteristic element. Jerzy Tymowski, a merchant and councillor from Nowy Sącz, was one of those people who renovated the house: thanks to his efforts, in the early years of the 17th century, stone houses at 9 and 10 Rynek Street were transformed⁷⁰.

After the fire of 1611, the castle was extended in the Mannerist style thanks to Sebastian and Stanisław Lubomirski as Sącz starosts⁷¹. These changes are documented in written sources (descriptions from 1611 and 1627⁷²) and the 19th-century iconography⁷³. The preserved magnificent multi-storey house – in fact a town palace – at 11 Franciszkańska Street (after 1613) is attributed to Stanisław Lubomirski⁷⁴.

The works involved also religious buildings. The southern tower was added to the collegiate church around 1631⁷⁵. At the end of the 16th century, the stone Norbertine monastery was rebuilt (eastern wing and part of the northern wing)⁷⁶, and at the beginning of the next century the Gothic Church of the Holy Spirit was reconstructed. Chapels were built at the Franciscan church⁷⁷. In 1597, there was already a Chapel of the Transfiguration of the Lord, associated with the cult of the image of the Face of the Lord (*Veraicon*)⁷⁸ – it was a work in the Italian-Byzantine style from the 15th century. In 1622, Dobek of Łowczów Łowczowski, the heir to the neighbouring villages of Zabelcze and Wielopole, founded the Chapel of St. Bernardine as a tomb⁷⁹. This chapel may have replaced an older one, mentioned by the Franciscan visitor at the turn of the 16th/17th century⁸⁰. Before 1608, a wooden St. Helena's Church was built in Podzamcze (on the site of the older church mentioned above). It was then replaced by the present wooden church in 1686⁸¹. Before 1640, the wooden St. Valen-

⁷⁰ Ibidem, pp. 516–519; F. Leśniak, *Jerzy Tymowski (1559–1631), kupiec i rajca nowosądecki*, RS, vol. 30, 2002, pp. 23–41.

⁷¹ M. Marcinkowska, *Przyczynę do mecenatu Lubomirskich w Małopolsce w XVI–XVIII wieku*, RS, vol. 39, 2011, pp. 187–197.

⁷² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (hereinafter as: AGAD), XVIII, ref. no. 20, p. 83 ff.; ibidem, ref. no. 22, p. 183–185v; see also J. Sygański, *Historia...*, vol. 2, pp. 314–315, vol. 3, p. 3.

⁷³ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, pp. 505–506, 509 and il. 175–181.

⁷⁴ Ibidem, pp. 519–520; Z. Beiersdorf, “Dom przy ul. Franciszkańskiej w Nowym Sączu, dokumentacja historyczna”, Kraków 1964, typescript in Archiwum WKZ in Nowy Sącz.

⁷⁵ J. Sygański, *Historia...*, vol. 1, p. 57, vol. 3, p. 143.

⁷⁶ Ibidem, vol. 3, pp. 61–64; J. Preisner, *Jezuici w Nowym Sączu. Studia z historii jezuitów*, [in:] *Studia z historii jezuitów*, ed. S. Nawrocki, Kraków 1983, p. 8; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, pp. 511–513.

⁷⁷ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, pp. 513–515.

⁷⁸ AKM, ref. no. A.V. Cap. 9, p. 163; A. Mączka OFM Conv., *Szerzenie kultu cudownych obrazów w kościołach franciszkańskich – Przemienienie Pańskie w Nowym Sączu*, “Almanach Sądecki”, vol. 12, 2, 43 (2003), pp. 27–37.

⁷⁹ J. Sygański, *Historia...*, vol. 3, p. 38. The tombstone of Dobek Łowczowski, who died in 1628, comes from this unpreserved chapel.

⁸⁰ Archiwum Prowincji Franciszkanów w Warszawie, Quatro visitationis, ref. no. B–4.

⁸¹ H. Stamiński, *Poprawki i uzupełnienia prac historycznych o Sądeczyźnie*, RS, vol. 9, 1968, p. 389; AKM, ref. no. A.V. Cap. 25, p. 287.

tine's Church in Hungarian Suburb was replaced by another, also wooden⁸².

From the middle of the 16th century until the turn of the 16th and 17th centuries, the influence of the Reformation, especially of the Arians, was exceptionally strong in the Sącz region⁸³. Their proponent was Stanisław Mężyk, called Słabosz, starost of Nowy Sącz in 1567–1584, who in 1568 gave the castle chapel to Stanisław Farnowski, a ditheist. Thanks to Mężyk's efforts, an Arian congregation with a school was established in Przedmieście Za Kamienicą (Suburb “Behind the Kamienica River”), which was closed down around 1607.

Mills, sawmills and fulling mills, some of which of medieval origins, continued to develop along the millstreams of the Kamienica River; in the area of today's Fabryczna Street there was a mill belonging to the Franciscan monastery. In this area there were probably also forging mills and foundries, which determined the importance of the town as a centre of metal production⁸⁴.

At that time the number of inhabitants of Nowy Sącz – including the suburbs – reached 3.5–4 thousand, of which about 1.5 thousand lived in the town centre. The vast majority of the population was already Polish; sermons in German were probably discontinued by the 1560s⁸⁵.

Town's decline: the second half of the 17th century – 1770

As a result of the Swedish Deluge of 1655–1657 and the Great Northern War of the early 18th century⁸⁶, the phenomenon of “voids”, characteristic of Polish cities at the time, was growing rapidly: properties in the centre and suburbs were abandoned and not developed by the impoverished burghers. After the invasion of 1659, out of 224 properties recorded in the censuses, as many as 85 were empty, and in the following years this number increased⁸⁷. The problem was to some extent mitigated by the Jewish settlement, supported by the Lubomirski family (the starosts of Nowy Sącz), which developed in the most ruined part of the town, between the northern block at the market square – the street running there (a section of today's Franciszkańska Street) was called Mała Żydowska (Little Jewish Street) – and the starost's castle. The centre was today's Kazimierza Wielkiego Street – then known as Wielka Żydowska (the Great Jewish Street).

⁸² B. Kumor, *Archidiakoniat...*, p. 109; J. Sygański, *Historia...*, vol. 3, p. 163 ff.

⁸³ J. Tazbir, *Arianizm na ziemi sądeckiej*, RS, vol. 8, 1967, pp. 311–334; J. Kracik, *Kontrreformacja i katolicka reforma*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 1, pp. 411–435; J. Krakowski, *Oświata i szkolnictwo*, [in:] ibidem, pp. 472–479.

⁸⁴ F. Kiryck, *Rozwój urbanizacji...*, pp. 147–148; A. Żaboklicka, *Hamry nowosądeckie*, “Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, vol. 12, 1964, pp. 3–17.

⁸⁵ F. Leśniak, *Mieszkańcy*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 1, pp. 403–404.

⁸⁶ T. Opas, *Zniszczenia wojenne i klęski elementarne*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 1, pp. 553–562; T. Nowak, *Nowy Sącz i Sądeczyzna w latach potopu szwedzkiego (1655–1657)*, RS, vol. 13, 1972, pp. 19–39.

⁸⁷ J. Sygański, *Historia...*, vol. 1, pp. 129, 130, 139, 164.

Jews were seeking the right to settle in Nowy Sącz – with varying degrees of success – from the time the Swedes were driven out, throughout the second half of the 17th century; final approval was given by King August II in 1699. Information about the settlement of Jews for the development of “voids” occurred earlier in the documents of King Michael Korybut Wiśniowiecki (1673) and King John III Sobieski (1682)⁸⁸. In place of the residential plots, which have disappeared, chaotic wooden buildings emerged with narrow passages acting as links between particular houses and the main streets⁸⁹. Such a situation – similar to the *Oppidum Iudaeorum* periphery in Cracow’s Kazimierz district – was recorded in the cadastral map of 1846 (table 1.1). If the analogy with the Jewish Town in Kazimierz is to be drawn, it is possible that some of the houses may have been storeyed. An important element of the Jewish quarter in Nowy Sącz was the brick synagogue; the building permit was issued by starost Jerzy Paweł Lubomirski in 1699, and the construction was probably completed in 1746⁹⁰. The result was a building of the nine-bay type, common in the Baroque Jewish architecture in Poland, with a central area framed by pillars supporting the vault and flanking the bimah. The interior – destroyed during the Holocaust – is known from iconography, including a drawing by Stanisław Wyspiański from 1889. The wooden synagogue, which is mentioned in 1657 and was destroyed by fire in 1769, may have had earlier origins⁹¹. On the eastern side, on the slope of the town hill, under the defensive wall, a Jewish cemetery was established, visible on the town map from 1783 (table 1.5).

The reconstruction of Nowy Sącz after the war damage had a limited scope: it included mainly church complexes. In 1663–1672, a new Chapel of the Transfiguration of Christ was erected at the Franciscan church owing to the funds of Konstanty and Domicela Lubomirski⁹². The three-part building, which probably adapted (in the central section?) an earlier chapel, combined the functions of a sanctuary for the cult of the Holy Face of Jesus and the founders’ mausoleum. The Franciscan church was rebuilt after the fire of 1753⁹³. The second quarter and middle of the 18th century saw work on the Norbertine complex, including the construction of the Way of the Cross around the

church cemetery and the addition of a superstructure to the tower at the northwest corner of the Church of the Holy Spirit. The place of the former burgher plots on the northern side was taken by the monastery farm complex at the beginning of the 18th century – a typical situation for declining Polish towns⁹⁴. Even before the Swedish invasion, the construction of a church and monastery for the Poor Clares of Stary Sącz was planned and started on the site of the ruined medieval bishop’s mansion. In 1732, the Poor Clares passed the area to the Piarists, who built a Baroque church with a monastery the following year⁹⁵. This structure is legible on the 1818 reconstruction project (see below) and on the 1804 town map (table 1.6; the garden between the church and the monastery is visible here) and on the cadastral map from 1846 (table 1.1). Works carried out on the neglected St. Margaret’s Collegiate Church (in 1671 and 1673, the collegiate chapter stated that the church *ruinam minetur*) were at first rather modest. Between 1749 and about 1753, the Gothic vaults of the two-nave body were demolished; instead a ceiling supported by the preserved pillars was introduced. Francesco Placidi, a prominent architect active in Cracow (and at that time also in Stary Sącz at the church of Poor Clares), supervised this work as an expert. All destroyed churches in the suburbs were rebuilt⁹⁷. Church of St. Nicholas (today Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary) in Hungarian Suburb, described as “new” in 1725, was reconstructed after the fire of 1742⁹⁸. St. Helena’s Church was rebuilt as a wooden church in 1686, thanks to the efforts of the Abbess of Poor Clares of Stary Sącz⁹⁹, and St. Valentine’s Church was rebuilt with the help of the provost of the Sącz collegiate church in 1678¹⁰⁰.

Urbanistic and architectural transformation under Austrian rule: 1770 – the mid-19th century

In 1770 – two years before the first partition of Poland – Austria, under the pretext of the need to introduce the cordon sanitaire in the face of the plague, invoking at the same time the alleged rights of Hungary to Sącz Land and Podhale, seized the southern edge of Lesser Poland. Nowy Sącz became part of the Austrian state and was later incorporated into its new province, Galicia, with its capital in Lviv¹⁰¹. The former royal

⁸⁸ Ibidem, pp. 162 ff, 167.

⁸⁹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i sztuka baroku*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 1, pp. 672–674, 679; M. Piechotka, K. Piechotka, *Oppidum Iudaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004.

⁹⁰ J. Sygański, *Historia...*, vol. 1, pp. 170–171, vol. 3, p. 139 and note 2; A. B. Krupiński, *Dawna synagoga nowosądecka*, Nowy Sącz 1985; E. Długoszowa, *Synagoga w Nowym Sączu – spotkanie z zabytkiem i żydowską przeszłością miasta*, RS, vol. 28, 2000, pp. 61–71; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i sztuka baroku...*, pp. 694–695; M. Piechotka, K. Piechotka, *Bramy Nieba. Bożnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019.

⁹¹ Archiwum Prowincji Franciszkanów w Krakowie (hereinafter as: APFKr.), *Brevis descriptio* (write-off), pp. 77–85.

⁹² J. Sygański, *Historia...*, vol. 3, pp. 46–47; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i sztuka baroku...*, pp. 681, 685; R. Ślusarek, *Kaplica Lubomirskich w Nowym Sączu. Historia i architektura*, RS, vol. 41, 2013, p. 245–252; L. Migrąła, *Kościół i klasztor...*, s. 21.

⁹³ APF Kr., *Brevis descriptio*, pp. 77–85; Migrąła, *Kościół i klasztor...*, s. 21.

⁹⁴ J. Sygański, *Historia...*, vol. 3, pp. 58, 66, 75; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i sztuka baroku...*, pp. 687–688.

⁹⁵ J. Sygański, *Historia...*, vol. 3, p. 151; B. Kumor, *Archidiakonat...*, pp. 107–108; Biblioteka Jagiellońska (hereinafter as: BJ), *Sumariusz dokumentów dot. kolonii uniwersyteckich*, ref. no. Rkps 5510/III, k. 2; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i sztuka baroku...*, pp. 688, 690–691.

⁹⁶ J. Sygański, *Historia...*, vol. 3, p. 138; S. Świszczowski, *Materiały...*, pp. 12–14; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i sztuka baroku...*, pp. 691–692.

⁹⁷ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i sztuka baroku...*, p. 693.

⁹⁸ J. Sygański, *Historia...*, vol. 3, p. 161; B. Kumor, *Archidiakonat...*, p. 106.

⁹⁹ H. Stamiński, *Poprawki...*, p. 389.

¹⁰⁰ ANK, ref. no. AD 154, p. 189.

¹⁰¹ W. Bazielich, *Historie starsądeckie*, Kraków 1965, pp. 136, 145–146; A. Wasiak, *Nowy Sącz wobec konfederacji barskiej*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 1, p. 724.

property and royal town (castle, agricultural endowment, mills) were transformed into imperial chamber goods. The town's coat of arms was changed: the original image of St. Margaret was replaced by a knight. Initially (1770–1772) Nowy Sącz was part of Wieliczka Kreis (district)¹⁰². From 1782, Nowy Sącz district was in operation, covering the territory of the following counties: Nowy Sącz, Nowy Targ, Limanowa and Gorlice¹⁰³. Moreover, Nowy Sącz was considered as the capital of a new diocese, created from the then-Austrian part of the former Diocese of Cracow; eventually, in 1826, it was Tarnów that became the seat of the diocese¹⁰⁴, with Nowy Sącz coming under its jurisdiction (this state of affairs has persisted to the present day). At the end of the 18th century (1791), the Austrian authorities deprived the parish church of Nowy Sącz of its collegiate status.

The post-partition period paradoxically brought an overcoming of the town's regression¹⁰⁵. Among the investments of that period, we should mention the regulated road and street network, the completion and filling in of the urban space with new brick buildings, the liquidation of monastery complexes, the establishment of colonies for German-speaking settlers, and finally the erection of the modern defensive system. The urban transformation of the town centre was essentially based on the spatial layout of the chartered town; its geometrical arrangement corresponded to the rationalist urban planning principles of the time.

Castle of Nowy Sącz was confiscated by the Austrian army to serve as barracks for the local garrison and as a military bakery. The dismantling of a large part of the medieval town walls followed the opinion of the town engineer in 1786 about their poor technical condition. Demolition work was completed in 1804¹⁰⁶. In the area of the southern section of the fortifications today's Wałowa and Szwedzka Streets developed; already in 1771, a "Swedish" chapel was erected there, connected with a local legend about Swedish soldiers buried in this place¹⁰⁷. The already mentioned first military topographic map of Galicia (Mieg's map, 1779–1783) records the field fortifications that surrounded the town centre¹⁰⁸. These seem to be analogous to the fortifications of Wieliczka, which at the time covered a much larger area¹⁰⁹. At the time when the cadastral map was drawn up

(1846), these fortifications no longer existed, but their remains were still legible. The defence system probably consisted of two perimeters: an inner one (running parallel to the line of removed medieval fortifications, on their outer side) and an outer one, surrounding the town along a much wider oval. As in the Middle Ages, particular emphasis was placed on the southern front (along the outer edge of the medieval moat), reinforced with three redoubts. The outer defensive works consisted of unconnected redoubts and sections of ramparts with tenaille, which locked the entrance roads to the town. In Hungarian Suburb by the road to Stary Sącz a military hospital for the Nowy Sącz garrison was located at today's 63 Jagiellońska Street, with the second floor built in 1927/1928, after adaptation for the King Bolesław Chrobry Second State Grammar School¹¹⁰.

The second-order ring road from Tarnów to Hungary, completed probably in the 1880s, after Mieg's map was drawn up, strongly influenced the development of the town and its suburbs¹¹¹. The sections of this road drawn in a straight line – in accordance with rationalistic planning principles – are today's Tarnowska Street (on the northern side) and the section of Jagiellońska Street and św. Kunegunda Street (on the southern side). The initial section of Jagiellońska Street (then Drzewna Street) was incorporated into the original urban layout, corresponding to the course of the street leading south from the southeastern corner of the market square. The reference to the original arrangement consisted in the elimination of a street running out of the middle of the southern frontage of the market square, re-established within the "voids" and recorded on Mieg's map. The new route attracted buildings: apart from the military hospital there was an inn named Bernaszówka (82 Jagiellońska Street) and suburban mansions, built among others for Austrian officials. Probably at about the same time, a road parallel to the aforementioned section of today's Jagiellońska Street, i.e. the present Jana Długosza Street, was laid out, also as a straight line. Kazimierza Wielkiego (former Żydowska), ks. Piotra Skargi (Szpitalna) and Dunajewskiego (Furmańska) Streets were widened and straightened. The entrance to the town from the west was regulated: a road was laid out along a straight line which today is Krakowska Street and (roughly) Wodna Street, which involved the construction of a bridge over the Dunajec. Probably around 1830, as part of the "Carpathian" route, an entrance to the town was built from the east, with a bridge over the Kamienica – this was the road to Załubińcze, today's Lwowska Street. This route concentrated dispersed buildings in the suburb, which was called Piekło (Hell) because of the popular name of a local inn (this name was registered on a cadastral map from 1846). (table 1.1).

A characteristic effect of the settlement patent issued by Emperor Joseph II in 1781 were colonies established mainly for German-speaking settlers throughout the Austrian partition

¹⁰² M. Kurzeja-Świątek, *Przyczynek do XIX-wiecznej historii Nowego Sącza*, "Almanach Sądecki" 21, 1–2 (78–79) (2012), p. 32.

¹⁰³ A. Artymiak, *Z przeszłości Nowego Sącza 1772–1822*, Nowy Sącz 1930, p. 7; M. Adamczyk, U. Perkowska, *Stosunki ustrojowe*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 2, p. 27.

¹⁰⁴ A. Świszczowski, *Materiały...*, p. 35 and passim; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka, architektura i sztuka*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 2, p. 156.

¹⁰⁵ L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, RS, vol. 41, 2013, p. 75–108.

¹⁰⁶ J. Sygański, *Historia...*, vol. 2, p. 16.

¹⁰⁷ Ibidem, vol. 3, p. 154; A. W. Melczarek, *Kaplica "szwedzka" w Nowym Sączu*, RS, vol. 22, 1994, pp. 123–129.

¹⁰⁸ Z. Beiersdorf, *Austriackie fortyfikacje Nowego Sącza w XVIII w.*, "Fortyfikacje", vol. 2, 1995, pp. 107–110; B. Krasnowolski, *Studie über österreichische Architektur, Städtebau und Raumplanung in Galizien in den Jahren 1772–1815*, [in:] *Aus der Geschichte Österreichs in Mitteleuropa*, Book 4: *Kunstgeschichte*, ed. A. Glaser, Z. Kowalska, J. Byczkowski, J. Gadomski, S. Grodziski, Wien 2003, p. 153.

¹⁰⁹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Austriackie umocnienia Wieliczki z lat 1777–1779*, "Teki Komisji Urbanistyki i Architektury PAN Oddz. w Krakowie", vol. 19, 1985, pp. 231–239.

¹¹⁰ R. Gessing, *Zarys dziejów II Państwowego Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego w Nowym Sączu*, RS, vol. 13, 1972, p. 114.

¹¹¹ K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII do XIX wieku na tle stosunków gospodarczych*, RS, vol. 5, 1962, p. 211. The section between Nowy Sącz and Stary Sącz was in operation in 1703, when the buildings of Kamieniec on the Poprad River were built, cf. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Stary Sącz, zarys historii rozwoju przestrzennego*, Kraków 1985, p. 62.

(Galicia) in royal and monastic lands taken over by the state¹¹². In the closest vicinity of Nowy Sącz (within its current borders) such a colony was established in 1785 in Dąbrówka, on the land confiscated from the estate of the Norbertines of Nowy Sącz. Initially, it was intended for Jews (it was then called New Jerusalem), but eventually German colonists settled there, which in 1788 was reflected in the name Deutsch Dąbrówka¹¹³. Its main axis was today's Grunwaldzka Street. Plots with houses and farm buildings were laid out perpendicularly to it, and they were enclosed on each side by roads – today's Zielona and Zawiszy Czarnego Street¹¹⁴.

At a similar time, former Hungarian Suburb, where in the 1780s land was bought by German immigrants, was regulated; in 1808 houses of fifty-one German colonists were recorded there¹¹⁵. The layout of this colony had already been largely obliterated (perhaps never fully delineated?) by the middle of the 19th century. Taking the 1846 cadastral map as a basis for a hypothetical reconstruction, we may assume that this large colony consisted of two sets of residential plots: a smaller one with one line of buildings on the north side of Grodzka Street, and a larger one, with two lines of buildings situated on either side of the main axis of the estate, i.e. today's Długosza Street, delineated parallel to the "Hungarian" tract (today's Jagiellońska Street). Its eastern line, bounded at the back by a road (also plotted in a straight line) corresponding to the present Jan Matejki Street, is still legible today, while the western line has been mostly absorbed by the later urban park (see below). The third colony within the current town boundaries was Laufendorf (1786) in Biegonice, a village taken away from the Poor Clares of Stary Sącz monastery. A complex of several houses at Elektrodowa and Towarowa Streets as well as the site of the former Protestant church have been preserved there¹¹⁶. A fourth colony, Hundsdorf, was created in 1786 at the border of Nowy Sącz, next to the manor in Chelmiec, which was also confiscated from the Poor Clares of Stary Sącz¹¹⁷.

Architectural transformations have changed the image of Nowy Sącz. It was described as an orderly and carefully developed town already in 1809 by Austrian official and traveller Samuel Bredetzky¹¹⁸. Polish researcher Żegota Pauli in 1830

¹¹² H. Lepucki, *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790*, Lwów 1938; A. Artymiak, *Z dziejów osadników niemieckich w Sądecczyźnie*, "Sprawozdanie Dyrekcji II Gimnazjum w Nowym Sączu", Nowy Sącz 1928; J. Enders, *Die deutsche Siedlungen in Galizien*, "Eckhartsschriften" 75 (Wien, 1980); B. Krasnowolski, *Studie...*, pp. 138–142; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Budownictwo, architektura i sztuka...*, pp. 144–148. The early publication should be treated as a primary source: S. Bredetzky, *Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa nebst eine kurze Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien in alphabetischer Ordnung*, Wien 1812.

¹¹³ H. Lepucki, *Działalność...*, p. 134; J. Sygański, *Historia...*, vol. 3, p. 46; W. Wałag, *Dąbrówka Niemiecka 1785–1944*, "Almanach Sądecki", vol. 26, 3–4, 100–101, 2017, s. 23–50

¹¹⁴ Houses in 33, 35, 37, 39, 41, 45 and 47 Grunwaldzka Street.

¹¹⁵ A. Artymiak, *Z dziejów...*, p. 9; J. Sygański, *Historia...*, vol. 3, p. 46.

¹¹⁶ 36, 38, 46, 48 Elektrodowa Street and 26, 28, 30, 32, 34, 36, 38 Towarowa Street.

¹¹⁷ Today, the area at the junction of Marcinkowicka and Magazynowa Street.

¹¹⁸ S. Bredetzky, *Reisebemerkungen über Ungarn und Galizien*, Vol. 2, Wien 1809, pp. 248–254.

noted: "Nowy Sącz can be counted among the largest, if not the largest town in Galicia"¹¹⁹. In the centre of the town only brick buildings (apart from outbuildings) were allowed to be erected in accordance with fire safety rules, although isolated wooden houses, probably as a legacy of the era of destruction, still existed in the middle of the 19th century even near the market square. Compact buildings of medieval and modern origin have been subject to thorough rebuilding and renovation, with the introduction of Baroque-Classical and Classical forms. In the suburbs, as in other Galician towns at the time, e.g. in Tarnów, a Classical manor house became a characteristic building. With its single-storey form, high roof and often columned portico, it was reminiscent of the country houses of the nobility.

Public buildings were erected, although the needs of the Austrian authorities in this respect were largely satisfied by the rebuilding of the castle¹²⁰ (it was rebuilt according to a cost estimate drawn up in 1784 by the official builder, Loebzöltern, after the western part fell into the Dunajec as a result of a flood in 1813, converted into barracks in 1838, then into a prison) and confiscated monastery buildings. In 1834, the Renaissance town hall underwent reconstruction in the Classical style. A military post was placed in the town hall and a guardhouse in the added column portico. The hospital building was erected in 1827¹²¹ on the site of today's "school" church; the building of the municipal mess was constructed at a similar time at 18 Jagiellońska Street (today thoroughly rebuilt). The original forms of both these buildings are known from views of 1878¹²².

The effects of the anti-monastic policy of the Austrian authorities were clearly visible. Already in 1785, the authorities took over the Franciscan complex, moving the monks to Stary Sącz (from where they were expelled after less than half a century). In 1789, almost entire Gothic church was demolished. One of the retained buildings was the Baroque chapel of the Transfiguration, which in 1801–1803, together with the monastery buildings, was adapted to the needs of the Protestant community founded at that time (1803), catering for German-speaking migrants¹²³; the former chapel has retained its function as an Protestant church to the present day. The Piarist monastery, which was dissolved by an imperial decree in 1786, underwent rebuilding in 1818 as a grammar school and finally, in 1855, as a prison, which is still there today; the church was demolished¹²⁴. The former Premonstratensian complex has survived, despite

¹¹⁹ BJ, ref. no. 5378/II, Ż. Pauli, "Notatki dotyczące Beskidów, Pienin, Tatr, Spisza, Karpat wschodnich i Węgier", vol. 1, p. 12 (typescript).

¹²⁰ J. Sygański, *Nowy Sącz, jego dzieje i pamiątki dziejowe*, Nowy Sącz 1927, pp. 53–54; I. Kwieciński, *Zamek królewski w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1927, p. 30.

¹²¹ S. Korusiewicz, *Dawny szpital w Nowym Sączu*, "Almanach Sądecki" 23, 1–2 (86–87) (2014), pp. 139–151.

¹²² M. Majka, *Album widoków Nowego Sącza w zbiorach Muzeum w Nowym Sączu*, "Materiały i Sprawozdania Konserwatorskie Województwa Krakowskiego" 1970, p. 220, item 5 and il. 251, p. 222, item 9 and il. 255.

¹²³ A. Artymiak, *Z dziejów...*, p. 10; B. Kumor, *Archidiakoniat...*, p. 107; L. Migrała, *Kościół i klasztor...*, p. 21.

¹²⁴ J. Sygański, *Historia...*, vol. 3, p. 154; idem, *Nowy Sącz...*, p. 58; T. Słowikowski, *Fragmety z przeszłości pierwszego państwowego liceum i gimnazjum im. Jana Długosza w Nowym Sączu w XIX wieku*, RS, vol. 1, 1939, p. 107, 122.

the dissolution of the abbey in 1784. In 1831, the Jesuits, who had been expelled from the Russian partition, were settled there; their arrival brought about the expansion of the monastery, with the addition of a house in today's Piotra Skargi Street. In 1855, some of the monastery buildings were adapted for a middle school¹²⁵.

The abolition of monasteries and religious congregations was accompanied by support for parish churches. In Nowy Sącz, this was reflected in the thorough reconstruction of St. Margaret's Church (1807–1822). At that time, the two-nave division of the body was removed in favour of a spacious interior. The facades were completely transformed. The effects of these measures lasted until the 1950s–1970s. The considerable scope of work was probably connected with the above-mentioned intention to establish a bishopric in Nowy Sącz.

From the 1780s, small churches in the suburbs – St. Adalbert, St. Valentine, St. Cross – were liquidated. The latter was used as a powder magazine during the Napoleonic wars and was demolished around 1830¹²⁶. The Church of St. Nicholas has been preserved, and in the course of the extension of 1844 it acquired its present late-Classical form. From the end of the 18th century, the church had a cemetery. The location of the cemetery outside the town centre – with the simultaneous liquidation of the medieval cemetery at the former collegiate church – was in line with the sanitary policy of the Austrian authorities¹²⁷.

Mills were still operating on the Kamienna River millstreams and new ones were being built. At the end of the 18th century, there was a sawmill operating in the area of the intersection of today's Królowej Jadwigi and Klasztorna Streets, and in the first half of the 19th century, a mill was built next to it. In 1843, the Jesuits from Nowy Sącz constructed a mill¹²⁸, preserved – after reconstructions and extensions in the second half of the century – until today. The water to the millstream connected to this and two other mills marked on the cadastral plan of 1846 was directed by a weir, obliquely crossing the riverbed above the bridge called “Na Piekło” (“On Hell”).

The number of inhabitants of Nowy Sącz was systematically increasing and their ethnic composition was also changing¹²⁹. In the 1770s, the town counted more than 2.2 thousand inhabitants; the majority – about 80% – were Poles of the Roman Catholic faith, and about 19% were Jews. On the threshold

¹²⁵ J. Sygański, *Obraz łaskami stynący Matki Boskiej Pocieszenia i kościół OO. Jezuitów w Nowym Sączu*, Kraków 1901; S. Załuski, *Jezuici w Polsce*, vol. II, part 2, Lwów 1906, p. 697; J. Preisner, *Jezuici...*, pp. 3, 10, 28–35. The appearance of the gymnasium building is known from a drawing of 1868; B. Kumor, *Opactwo...*, s. 90; M. Majka, *Album...*, p. 227, item 17, il. 264.

¹²⁶ J. Sygański, *Historia...*, vol. 3, pp. 34, 160; B. Kumor, *Archid- iakonat...*, p. 106; BJ, ref. no. 5378/II, Z. Pauli, “Notatki...”, vol. 1, p. 67v.

¹²⁷ J. Sygański, *Historia...*, vol. 2, p. 96; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka, architektura i sztuka...*, p. 159.

¹²⁸ Its original appearance is known from an 1868 drawing; M. Majka, *Album...*, pp. 221–222, item 8 and il. 254; B. Potoniec, *Młyn wodny Zgromadzenia oo. Jezuitów w Nowym Sączu, 1843–1999*, RS, vol. 28, 2000, pp. 81–97.

¹²⁹ M. Adamczyk, U. Perkowska, *Mieszkańcy*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 2, pp. 67–82.

of the self-government era (Autonomy of Galicia), in the years 1857–1867, the number of inhabitants increased to 7.5–8.1 thousand; Jews already made up more than 30% of the population. With the development of the colony and the influx of officials from Austria-Hungary, a German-speaking population arrived, as well as Czechs and Hungarians. Protestants – mainly German-speaking – lived mainly in colonies outside the town; in Nowy Sącz alone their number until the 1830s probably did not exceed 200, which constituted less than 4.5% of the then 4.5 thousand population.

Urbanistic and architectural transformation of the town in the era of the Autonomy of Galicia (1866–1918)

The reform of the Austrian state, as a result of which Galicia gained autonomy and municipalities in the whole province gained self-government, influenced positively the fundamental urbanistic and architectural transformations, characteristic for Galician towns, including Nowy Sącz. In 1866, the local government was established (municipal council – magistrate headed by the mayor)¹³⁰. Earlier, in 1850, the state administration was reorganised, replacing the Kreis system with county offices. Nowy Sącz became a county city, included in the Act of 1889 among thirty large cities in Galicia¹³¹. During the period of Autonomy, there was a significant increase in the number of inhabitants: from 9.3 thousand (1869) to almost 25 thousand (1914). The vast majority were Poles (of the Roman Catholic faith). On the eve of World War I, there were 8 thousand Jews (31.8%), 367 Protestants (mainly German-speaking; less than 1.5%) and 296 Greek Catholics (1.2%)¹³².

The character of the development was determined by resolutions of the city council¹³³. A resolution from 1870 divided the space of Nowy Sącz into three zones. According to its provisions, in the central zone, corresponding essentially to the medieval town, “all buildings are to be of hard material”; in the next zone, comprising essentially historical suburbs, “residential buildings must be of brick”; and in the outer zone no such restrictions applied. In 1890, it was decided that the new streets would be twelve metres wide (which allowed them to be shaped

¹³⁰ J. Buda, *Ustrój miasta Nowego Sącza w latach 1866–1918*, RS, vol. 18, 1987, pp. 83–115; A. Dąbrowska, *Organizacja i funkcjonowanie Rady Miejskiej Nowego Sącza w l. 1866–1918*, RS, vol. 36, 2008, pp. 83–112; L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie autonomii galicyjskiej*, “Zeszyty Sądecko-Spiskie”, vol. 8, 2014, pp. 57–83.

¹³¹ “Dziennik Ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim” 24 (1889), p. 81.

¹³² J. Dybiec, *Mieszkańcy*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 2, pp. 303–317.

¹³³ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Przekształcenia urbanistyczne, architektura i sztuka*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 2, pp. 495–497, 500–503; B. Krasnowolski, *Z badań nad urbanistyką i architekturą Nowego Sącza w okresie autonomii galicyjskiej*, [in:] *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej. Materiały z sesji, Jasło 23–24 kwietnia 1999*, ed. Z. Beiersdorf, A. Lasowski, Jasło 2001, pp. 153–155.

as avenues)¹³⁴. In 1893, the first iron road bridge over the Dunajec was built.

The city fire of 1894 had a significant impact on urbanistic regulation and the formation of brick buildings. During the period of reconstruction, Lviv engineer Marcin Maślanka developed a geodetic survey¹³⁵; it was used to delineate roads, regulate streets, install sewage systems, lay pavements. An important urban novelty in the Old Town was Trzeciego Maja Square (May 3rd)¹³⁶, laid out between 1898 and 1903 on the site of some disused plots delineated during the foundation of the town. In fact, it was only as a result of reconstruction after the fire that the last single-storey houses, sketched by Stanisław Wyspiański back in 1889, disappeared from the market square¹³⁷. In 1903, after a five-year effort (since 1898), the area of Nowy Sącz was extended by the incorporation of Zakamienica (called Piekło) and Zalubińcze¹³⁸, whereas the following year, the city's central zone was considerably extended. The new district was connected to the medieval town by reinforced concrete bridges over the Kamienica: in 1904, by means of the extension of Tarnowska Street, whereas in 2019–2021 – Lwowska Street. In 1904, the construction of the municipal water supply system was commenced under the direction of the outstanding water engineering specialist, Roman Kajetan Ingarden of Cracow. The water intake in Świniarsk and the water reservoir in Gołębkiwice were designed by Kazimierz Górski, an engineer. At the same time, the city's sewage system was being built according to a design by engineer Fryderyk Pordes; the water and sewage system was put into operation between 1910 and 1911¹³⁹. Almost at the same time, between 1911 and 1912, the building of the municipal power station on the Żeglarka stream was built, designed by Cracovian architect Jerzy Struszkiewicz. It produced alternating current (three-phase) from a diesel dynamo. A similar technique, new in Galicia at the time, was only used at power stations in Lviv and Cracow¹⁴⁰.

The connection of Nowy Sącz to the railway network contributed to the development of the city. The so-called Tarnów–Leluchów railway line, on the route from Tarnów to Budapest, completed in 1876, ran along the edge of the city¹⁴¹. Already three years earlier, the municipality of Nowy Sącz had committed itself to co-fund the construction of a “road from Grodzki to the railway station” located in the fields of Hungarian Sub-

¹³⁴ ANK, Oddział w Nowym Sączu (hereinafter as: ONS), Uchwały Rady Miejskiej, ref. no. MNS 233, pp. 547–555, 706.

¹³⁵ M. Maślanka, *Projekt regulacji i kanalizacji miasta Nowego Sącza*, “Czasopismo Techniczne” 15 (Lwów 1897).

¹³⁶ ANK, ONS, Uchwały Rady Miejskiej, ref. no. MNS 238, p. 314–315, 467, i ref. no. MNS 239, p. 283.

¹³⁷ P. i T. Łopatkiewiczowie, *Szkiceownik Stanisława Wyspiańskiego z naukowo-artystycznej nycieczki w Sądeckie, Gorlickie i Grybowski z roku 1889 z zbiorów Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 2018.

¹³⁸ ANK, ONS, Uchwały Rady Miejskiej, ref. no. MNS 238, p. 20, 49, and ref. no. MNS 239, p. 280.

¹³⁹ J. Dybiec, *Skarbowość i budownictwo komunalne*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*..., vol. 2, pp. 229–232.

¹⁴⁰ J. Długosz, *Profesor Gabryjel Sokolnicki i jego opisanie elekrowni miejskiej w Nowym Sączu (1913)*, RS, vol. 32, 2014, pp. 204–208.

¹⁴¹ L. Wierzbicki, *Rozwój sieci kolei żelaznych w Galicji od roku 1847 włącznie do roku 1890*, Lwów 1907; A. Śledź, *Dzieje budowy linii kolejowej Tarnów–Leluchów 1873–1874*, “Almanach Sądecki” 27 (1999).

urb¹⁴². The implementation of this investment – the 1875–1876 construction of the railway station and the road leading to it – set the course for further expansion of the city. The course of this road, formerly a dirt track adapted for this purpose, is echoed by present Stefan Batory Avenue and Wolności (Liberty) Avenue, which in the 20th century became one of the city's most important arteries. In 1884, another line of the Podkarpacie Transversal Railway was built through Nowy Sącz. It played an important role in the state defence strategy¹⁴³; the Nowy Sącz Miasto station was built on it.

Thanks to the connection of the two lines, Nowy Sącz became an important transport hub, with a steam locomotive depot and railway repair workshops. These workshops belonged to the most important industrial plants in Galicia. They were built in the years 1876–1886 thanks to Sącz inhabitant, Karol Kwolewski¹⁴⁴. A new social and professional group which emerged in the city was railway workers. They inhabited a modern housing estate built for them, the so-called railway colony¹⁴⁵. The project of the colony was drawn up in Vienna in 1891 and carried out from the following year until the outbreak of the First World War; the works were supervised by Juliusz Miszke, a builder from Sącz¹⁴⁶. The plan of the colony was based on a regular chequer layout, with standardised plots, detached brick houses and farm buildings¹⁴⁷. Already in the first year of construction, thirty-seven of the one hundred planned houses were completed. In 1901, the city council passed a resolution to connect the railway colony with Świętej Kunegundy Street. The development of the colony (later known as the Old Colony) continued during the First World War; along with the construction of more houses in 1917, a medical clinic and a bathhouse were added¹⁴⁸. The repetitive houses provided modest dwellings: two in single-storey “twins” (the dominant type) and four in two-storey “fours”¹⁴⁹. In the years 1896–1897,

¹⁴² ANK, ONS, Uchwały Rady Miejskiej, ref. no. MNS 233, pp. 371, 474, 563, 584. The original appearance of the station is shown in a drawing from 1868; M. Majka, *Album*..., p. 225, item 14, il. 261.

¹⁴³ Route led from Żywiec through Sucha, Chabówka, Nowy Sącz, Jasło, Zagórz to Eastern Galicia, cf. L. Wierzbicki, *Rozwój sieci*...; R. Stankiewicz, F. Wiczorek, *C.K. Kolej transversalna (K.K. Galizische Transversalbahn)*, Rybnik 2009.

¹⁴⁴ Z., R. Romańscy, *Z przeszłości kolejnictwa w Nowym Sączu*, RS, vols. 15–16, 1975–1975, pp. 449–450; L. Zakrzewski, *Dzieje Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego w Nowym Sączu*, “Almanach Sądecki”, vol. 32, 2000; idem, *130-lecie CK Warsztatów Kolejowych w Nowym Sączu*, “Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji RP o/Kraków”, vol. 76 (130), 1986; idem, *Dzieje nowosądeckiej parowozowni do roku 1848*, “Almanach Sądecki”, vol. 10, 4 (37), 2001, pp. 11–13.

¹⁴⁵ ANK, ONS, ref. no. MNS 272, *Kolonia Kolejowa w Nowym Sączu*, akta budowy (1891–1912); Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Przekształcenia urbanistyczne*..., pp. 505–506, 508–510 and il. 90–93b (archiwalne plany i projekty); B. Krasnowolski, *Z badań*..., p. 156; W. Śliwiński, *Kolonia kolejowa w Nowym Sączu – zabytkowe osiedle robotnicze z końca XIX wieku*, [in:] *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich*..., pp. 285–304.

¹⁴⁶ Z., R. Romańscy, *Z przeszłości kolejnictwa*..., p. 452.

¹⁴⁷ W. Śliwiński, *Kolonia kolejowa*..., p. 285.

¹⁴⁸ Z., R. Romańscy, *Z przeszłości kolejnictwa*..., p. 452.

¹⁴⁹ W. Śliwiński, *Kolonia kolejowa*..., pp. 286–289; projects reproduced from Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Przekształcenia urbanistyczne*..., pp. 498–499, il. 92a–93b.

the railway school was built there (extended as a result of a resolution of the city council in 1898)¹⁵⁰. In 1897–1898, the “railway” church was built near the colony (designed by architect Teodor Talowski)¹⁵¹; initially, given the predominantly social democratic orientation of trade unionists of the railway workshops in Nowy Sącz, no such investment had been envisaged. From 1907 onwards, the cultural and the social life of the community of railway workers was focused on the Worker’s House, designed in 1906 by Lvov architect Jan Stobiecki. It housed a theatre hall and the headquarters of the Echo choir¹⁵², as well as a co-operative shop called the consummatorium, and from 1913 – “Teatr Światlny” cinema¹⁵³.

The versatility of Nowy Sącz architecture¹⁵⁴ after 1894 almost equalled the main Galician cities of Cracow and Lviv. The historic centre of the city and the areas directly adjacent to it were dominated by tenement houses, one- or rarely two-storey buildings, which gave Nowy Sącz its “big-city” character¹⁵⁵. Single-storey houses with gardens and villas were built in the suburbs. An interesting villa housing estate has been built in Wólki. The image of the city resulted from the investment boom, but the involvement of architects from Cracow and Lviv (Teodor Talowski, Karol Knaus, Teodor Hoffmann, Jerzy Struszkiewicz, Wincenty Rawski jr, Jan Stobiecki) should also be appreciated. They were accompanied by the local community of architects and builders, with the leading representative, Zenon Adam Remi (1873–1924)¹⁵⁶, who became a city planner (from 1903) after Karol Schmiedehausen, Stanisław Eljasz-Radzikowski and Jan Peroś. This graduate of the Imperial and Royal State Industrial School in Lviv started his professional career in Cracow. In his numerous projects (24 public buildings and 30 residential houses), he presented an easily recognisable and original style, alluding to a picturesque Historicism. Particularly noteworthy are the architectural accents he introduced. Distinctive is the ensemble of two Art Nouveau tenement houses flanking the exit of Lwowska Street by the bridge over the Kamienica River (1919–1921); the foreground is formed by a small Chapel of St. John of Nepomuk, whereas the background – by the massive

structure of the former collegiate church. A similar effect was achieved at the intersection of Pijarska and Piastowska Streets, with a pair of tenement houses on opposite corners.

A new landmark was the city hall, built in the middle of the market square in 1895–1897, as designed by the city architect of the time, Jan Peroś, after a design by famous Viennese architect Julian Niedzielski had been rejected¹⁵⁷. The former Węgierska Street, renamed to Jagiellońska in 1884, became a representative arterial road. At the turn of the 19th and 20th centuries, numerous magnificent public buildings were constructed in this street – the seat of the Advance Money Fund (No. 8, architect Zenon Adam Remi, 1906–1907), the women’s department school (No. 32, engineer Julian Miszke, 1894–1897), the seat of the starosty office (No. 33, architect Jan Peroś, 1905–1907), the Municipal Savings Bank (No. 26, architect Karol Knaus, 1892–1893), the Treasury Directorate (No. 52, architect Wincenty Rawski jr, 1899), a branch of the Austro-Hungarian Bank (No. 56, architect Teodor Hoffmann, 1911–1912), the “Imperial” hotel (No. 14, architect Stanisław Eljasz, 1895). Equally impressive were the neighbouring tenement houses: No. 3 (architects Julian Niedzielski, 1895), No. 5 and 22 (architect J. Peroś, 1894–1895, 1908), No. 7, 11, 12, 17, 19, 27, 48 (architect Z. A. Remi, 1897–1912), No. 16 (architect Szczesny Zaremba, c. 1891), No. 30 (architect Józef Wojtyga, 1911–1912). The seat of the “Sokół” Gymnastic Society and the men’s department school (architect J. Peroś, 1894–1898) were built on Długosza Street (engineer Witold Żebracki, 1892; extension by architect J. Wojtyga, from 1913)¹⁵⁸. The seat of the District Court was located on Pijarska Street (Wiktor Budzyński and Marian Litwa, 1899–1903)¹⁵⁹, new hospital – on Młyńska Street (architects Adolf Kamieniobrodzki from Lviv, 1904–1908), whereas new military barracks – at 1. Pułku Strzelców Podhalańskich Street (1901–1906). The most important buildings of this period include the new Art Nouveau railway station (1909, interior decorated with paintings by Edmund Cieczkiewicz in 1911)¹⁶⁰.

Sacral ensembles became the new landmarks of the city. The magnificent ensemble of the White Monastery of the Immaculate Convent, which was built on the initiative of Mother Marcelina Darowska in 1894–1897, was the work of the Cra-

¹⁵⁰ ANK, ONS, ref. no. MNS 238, pp. 104, 116.

¹⁵¹ T. Talowski, *Projekta kościołów*, Kraków 1897, tabl. 20, 21, 22; for a reproduction of the project see also: “Architekt”, vol. 1, 7 (Kraków 1901), p. 117. See Z. Beiersdorf, *Kościół Teodora M. Talowskiego w diecezji tarnowskiej*, “Currenda” 10–12 (1986), pp. 5–6, il. 1–6; L. Migrała, L. Zakrzewski, *Kościół kolejowy i parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2007.

¹⁵² M. Szczygiel, *Robotnicze Towarzystwo Śpiewacze “Echo” 1907–1971 w Domu Robotniczym ul. Zygmuntowska 17*, RS, vol. 17, 1982, p. 274.

¹⁵³ ANK, ONS, ref. no. NK 2718; Z., R. Romańscy, *Z przeszłości kolejnictwa...*, p. 453. Efforts to build the House had been ongoing from 1895, as reported in the “Sądeczanin” magazine 17 (1 IX 1902), p. 7.

¹⁵⁴ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Przekształcenia urbanistyczne...*, pp. 526–566; B. Krasnowolski, *Z badań...*, pp. 158–164; E. Ross-Pazdyk, *Architektura Nowego Sącza w latach 1894–1914*, “Almanach Sądecki”, vol. 15, 1–2, 2006, p. 26.

¹⁵⁵ Cf. information from the mayor: L. Lipiński, *Sprawozdanie z zarządu miasta Nowego Sącza za czas od 13 listopada 1894 po koniec roku 1899*, Nowy Sącz 1900, p. 5.

¹⁵⁶ Nature of works: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Przekształcenia urbanistyczne...*, pp. 552–559.

¹⁵⁷ Ibidem, p. 5. The construction of the city hall was led by Karol Knaus from Cracow. This project was criticised by the Nowy Sącz press, which accused the municipal authorities of mismanagement and rejection of Niedzielski’s plan; “Mieszczanin”, no. 7, 1895, p. 104, no. 11, p. 162, no. 13, p. 199, no. 15, p. 229. L. Migrała, *Ratusz...*, pp. 20–35.

¹⁵⁸ *TG Sokół w Nowym Sączu*, [in:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu dwudziestej piątej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego “Sokół” we Lwowie*, Lwów 1892, pp. 113–116; K. Golachowski, *TG “Sokół” w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1938; Z. Beiersdorf, *Sokolnie w krajobrazie kulturowym i architektonicznym Galicji*, [in:] *Rozwój przestrzenny...*, p. 364; M. Kurzeja-Świątek, *Przyczynek...*, pp. 75–78.

¹⁵⁹ R. Tabaczewski, *Powstanie i organizacja c.k. Sądu Obwodowego w Nowym Sączu w l. 1855–1914*, RS, vol. 45, 2017, p. 103.

¹⁶⁰ L. Zakrzewski, *Edmund Cieczkiewicz – malarz Beskidów*, “Almanach Muszyński”, vol. 2, 2003, pp. 303–318; J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2007 r.*, RS, vol. 36, 2008, s. 414; J. Stasiak, *Edmund Cieczkiewicz, dekoracja dworców kolejowych w Nowym Sączu i Tarnowie*, “Almanach Sądecki”, vol. 23, 3–4, 2014, pp. 8–13.

covian architect Karol Knaus (project from 1891)¹⁶¹. Soon afterwards, Teodor Talowski, in addition to the “railway” church mentioned above, also designed the “school” Church of St. Casimir (1899)¹⁶², built between 1908 and 1912¹⁶³.

The architecture of the religious buildings of the growing Jewish community was also changing¹⁶⁴. The Baroque synagogue, destroyed by fire in 1894, underwent reconstruction involving the introduction of oriental elements so typical of the synagogue architecture of the time, referring to the centuries-old heritage of Judaism. The former cemetery on the slope of the city escarpment was replaced by a new one, established before 1869 in the northern foreground of the city, behind the mouth of the Kamienica to the Dunajec¹⁶⁵. The ohel of Tzadik Chaim Halberstam (died 1876), the founder of the Hasidic Sanz dynasty, remains one of the oldest buildings of the city. At the turn of the 19th and 20th centuries, a small bet-ha-midrash Bais-Nusn (Natan’s House) was built at the back of the property in 12 Jagiellońska Street¹⁶⁶.

The Greek Catholics held a church dedicated to St. Nicholas, located on Błogosławionej Kunegundy Street. Built in 1911 in accordance with the project of Zenon Adam Remi, this Orthodox church is known only from iconography (it was destroyed in 1945); its body with a magnificent dome and details referred to the Byzantine architectural forms¹⁶⁷.

The industry in Nowy Sącz developed, among others, in the areas where mills used to be built on the millstreams of the Kamienica River. Józef Rossmann’s Metal Products Factory, founded in 1889, was one of the most significant factories. The one-storey industrial hall (c. 1906) has been preserved in Fabryczna Street, with the owner’s villa standing next to it (arch. Zenon Adam Remi, 1912–1914)¹⁶⁸. The largest industrial project was the already mentioned railway workshops, built between 1886 and 1895¹⁶⁹.

The development of urban greenery was impressive¹⁷⁰. The first public park was the Rifle Garden, established between 1873 and 1876 by the efforts of the Rifle and Garden Society on the meadows on the left bank of the Kamienica River; this undertaking aimed at protecting the area against the river erosion. The

pavilions and the pond of the former municipal brewery were integrated into the landscape composition¹⁷¹. As a result of the construction of the Monastery of the Sisters of the Immaculate Conception on the site, between 1901 and 1904, the garden was moved to the so-called “Wólki” in the southwestern part of the city, where it was linked to the earlier “Wenecja” villa¹⁷²; a remnant of that Garden is today’s southern part of the Strzelecki Park (Rifle Park) on Ogrodowa Street (after World War II called Wojska Polskiego Park). The urban garden, laid out on the basis of a resolution passed by the city council in 1884, accentuated the axis formed by Stefan Batory Avenue¹⁷³. As a consequence, a significant part of the former “Josephinist” colony in Hungarian Suburb was destroyed. The composition of the garden, which originally covered its northern part, extended in 1905 and 1906¹⁷⁴, was partly scenic in character (this can be seen, for example, on the 1895 site map¹⁷⁵), partly geometric. From 1898, when – as in many Galician towns and cities – a monument to Adam Mickiewicz (designed by Stanisław Wójcik¹⁷⁶) commemorated the centenary of the poet’s birth, the garden was also called Mickiewicz Park. Another park, the so-called Kowalski’s Jordanówka, was created thanks to a resolution of the city council in 1891 and the initiative of teacher Antoni Wierusz Kowalski¹⁷⁷. Situated on the Dunajec, in the area of today’s pitch of “Dunajec” Sports Club, it referred to the idea of educating young people through sport, advocated in Cracow by Dr Henryk Jordan. In 1902, the area was handed over to the “Sokół” Gymnastic Society, which followed similar principles¹⁷⁸. A small green park complex was created at the railway station (Railway Park). It was recorded on maps from the end of the 19th century and its relics have survived to this day. In 1882, thanks to the efforts of the city authorities, a pine forest was planted by the Dunajec River. It quickly became a popular recreation resort at that time¹⁷⁹. In 1907, the Rowing Society was granted a concession to look after this park¹⁸⁰. In Hungarian Suburb (today near Wolności / Liberty Avenue) there was from 1912 a training ground of “Sokół” Gymnastic Society, which after the Second

¹⁷¹ ANK, ONS, ref. no. MNS 233, pp. 344, 351, 557, 561, 564, 565; ibidem, ref. no. MNS 235, vol. 2, p. 264 (references to pond cleaning); ibidem, ref. no. MNS 249 – Ogród Strzelecki (Rifle Garden).

¹⁷² ANK, ONS, ref. no. MNS 238, p. 489; ibidem, ref. no. MNS 249 – Ogród Strzelecki (Rifle Garden).

¹⁷³ ANK, ONS, ref. no. MNS 236, pp. 51–52; K. Dziwik, *Rozwój...*, p. 212.

¹⁷⁴ ANK, ONS, ref. no. MNS 239, p. 166; ibidem, ref. no. MNS 349 – Ogród Miejski (City Garden); W. Barbacki, *Sprawozdanie burmistrza miasta Nowego Sącza z urzędowania w ubiegłym sześciu latach od roku 1901 do roku 1906*, Nowy Sącz 1907, p. 43.

¹⁷⁵ The plan addressed the situation of the later Mickiewicz School and the unbuilt Starosty Hall edifice; ANK, ONS, ref. no. NK 1227.

¹⁷⁶ L. Migrała, *Ulica Jagiellońska...*, p. 71; I. Styczyńska, *Pomnik A. Mickiewicza w Nowym Sączu, część I i II*, “Almanach Sądecki”, vol. 7, 3–4 (25–26), 1998, vol. 8, 1–2 (26–27), 1999.

¹⁷⁷ ANK, ONS, ref. no. MNS 238, p. 282; ibidem, ref. no. MNS 349 – Jordanówka; M. Kurzeja-Świątek, *Sport i wychowanie patriotyczne dzieci i młodzieży w Nowym Sączu w okresie autonomii galicyjskiej*, RS, vol. 40, 2010, pp. 80–90.

¹⁷⁸ ANK, ONS, ref. no. MNS 239, pp. 188–189; ibidem, ref. no. MNS 349 – Jordanówka.

¹⁷⁹ ANK, ONS, ref. no. MNS 235, vol. 2, p. 219.

¹⁸⁰ ANK, ONS, ref. no. MNS 239, pp. 326–327.

¹⁶¹ ANK, ONS, ref. no. MNS 349; *Rocznik Diecezji Tarnowskiej na rok 1972*, Tarnów 1971, p. 355; L. Migrała, *Parafia i kościół Matki Boskiej Niepokalanej w Nowym Sączu do r. 2002*, RS, vol. 31, 2002, pp. 86–104.

¹⁶² “Czasopismo Techniczne” 19 (Lwów 1902).

¹⁶³ “Słowo Polskie” 437 (Lwów 1908), p. 9; L. Migrała, *Kościół i parafia śm. Kazimierza w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2003.

¹⁶⁴ E. Długosz, *Żydzi w Nowym Sączu. Trzy wieki w historii miasta*, Nowy Sącz 2000; K. Samsonowska, *Z dziejów chasydyzmu w Małopolsce*, RS, vol. 33, 2005, pp. 41–51.

¹⁶⁵ D. Kulig, *Cmentarz żydowski w Nowym Sączu*, RS 37 (2009), pp. 182–249.

¹⁶⁶ L. Migrała, *Ulica Jagiellońska w Nowym Sączu od końca XIX wieku do 1945 roku: mieszkańcy i zabudowa*, Nowy Sącz 2012, p. 33.

¹⁶⁷ I. Styczyńska, *Cerkiew greckokatolicka p.m. śm. Mikołaja w Nowym Sączu*, “Almanach Sądecki”, vol. 43, 2003, p. 6.

¹⁶⁸ ANK, ONS, ref. no. NK 383; *Przewodnik po Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1911, p. 13.

¹⁶⁹ Z., R. Romańscy, *Z przeszłości kolejnictwa...*, pp. 449–452.

¹⁷⁰ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Przekształcenia urbanistyczne...*, pp. 517–526; B. Krasnowolski, *Z badań...*, pp. 157–158.

World War was transferred to the Sports Association “Sandecja”, founded in 1910¹⁸¹.

The 1880s saw the creation of new cemeteries. In 1884–1889, the function of the cemetery at Church of St. Nicholas was taken over by the new municipal cemetery in Rejtana Street¹⁸². At the same time (1886–1888), a cemetery was also established in Gołąbkowice to serve the suburban villages located behind the Kamienica¹⁸³. It was the cemetery in Rejtana Street, however, which was of particular importance as it became one of the largest green areas in the city. Its regular layout, divided into burial plots, was completed in 1911 with a monument to the heroes of the November and January uprisings¹⁸⁴. In 1916–1917, a war cemetery No. 350 was established there, designed by German architect Gustav Ludwig¹⁸⁵, with a monument chiseled by sculptor Franz Mazura. A separate, smaller war cemetery No. 351 also designed by Mazura was established in Zabelcze. The war cemetery No. 349 was also demarcated on the cemetery by the Church of St. Roch in Dąbrówka Polska.

Following the growing interest in the history and monuments of the Sącz region, initiated by Józef Łepkowski¹⁸⁶ and continued by researchers in the second half of the 19th century¹⁸⁷, restoration of monuments went ahead¹⁸⁸: it included the castle, the neighbouring Kowalska (Blacksmith’s) Tower within the city walls, the Church of St. Margaret¹⁸⁹, the Church of the Holy Spirit¹⁹⁰, and the complex of former chapter houses¹⁹¹.

¹⁸¹ ANK ONS, ref. no. MNS 249, p. 316, cf. also W. Nadolski, *Wychowanie fizyczne i sport na Ziemi S[ą]deckiej w latach 1867–1918*, Nowy Sącz 2007; D. Weimer, *Złota księga Sandecji 1910–2010*, Nowy Sącz 2010.

¹⁸² ANK, ONS, ref. no. MNS 207; ibidem, ref. no. MNS 235, vol. 2, pp. 265–267; ibidem, ref. no. MNS 238, pp. 104, 380, 387; K. Dziwik, *Rozwój...*, p. 212.

¹⁸³ G. Olszewski, *Nowoczesne miasto przelomu wieków – Nowy Sącz w świetle uchwał Rady Miasta z lat 1867–1900*, RS, vol. 48, 2020, s. 97

¹⁸⁴ ANK, ONS, ref. no. MNS 249, p. 471.

¹⁸⁵ O. Duda, *Cmentarze I Wojny Światowej w Galicji Zachodniej 1914–1918*, Warszawa 1995, pp. 362–363; R. Frodyma, *Galicjskie cmentarze wojenne*, vol. 3: *Brzesko – Bochnia – Limanowa (Okregi VIII–XI)*, Pruszków 1998; B. Potoniec, P. Terebka, *Cmentarze wojenne na terenie miasta Nowy Sącz i powiatu nowosądeckiego*, [in:] *Nowy Sącz i Sądeckiżyna w czasie I wojny światowej*, ed. G. Olszewski, Nowy Sącz 2015, pp. 189–250.

¹⁸⁶ A. Tobiasz, *Archeologiczne podróże Józefa Łepkowskiego po Sądeckiżynie*, RS, vol. 33, 2005, pp. 207–224.

¹⁸⁷ Sz. Morawski, *Sądeckiżyna*, vol. 1, Kraków 1863, vol. 2, Kraków 1865; W. Łuszczkiewicz, *Sprawozdanie z nycieczki naukowej w okolice Sącza i Biecza*, “Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” 4 (1891), p. LXXVII ff; idem, *Architektura najdamniejszych kościołów franciszkańskich w Polsce. Przyczynek do historii gotyżizmu*, “Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, vol. 4, 1891, s. 169 ff; L. Białkowski, *Ziemia sandecka*, part V: *Dzierżawa (arenda)*, “Przegląd Historyczny”, vol. 12, 3, 1911, pp. 352–384; T. Łopatkiewicz, *Naukowo-artystyczna nycieczka w sądeckie z 1889 roku na tle żabytkoznawczej działalności Władysława Łuszczkiewicza i uczniów krakowskiej Szkoły Sztuk Pięknych*, Nowy Sącz 2008.

¹⁸⁸ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Przekształcenia urbanistyczne...*, pp. 566–570; B. Krasnowolski, *Z badań...*, pp. 164–166.

¹⁸⁹ S. Świszczowski, *Materiały...*, pp. 18, 78.

¹⁹⁰ J. Sygański, *Historia...*, vol. 3, p. 79; idem, *Nowy Sącz...*, pp. 83–84.

¹⁹¹ The documentation drawn up at the time by Zenon Remi is at the National Museum in Cracow.

The care of the monuments of art and history of Nowy Sącz and the Sącz region was provided by the Western Galicia Conservators Group, represented by Stanisław Tomkowicz, who also prepared the first inventories of the monuments¹⁹². The protection of the legacy was coupled with the demonstration of patriotic attitudes. National sentiments and tendencies, so characteristic of the Galician towns of the time of Autonomy, were also visible in the names of some streets and the construction of monuments: apart from the monument to Adam Mickiewicz, there was also a statue of Władysław Jagiello, designed by Wojciech Beltowski (a replica of the monument erected in Gródek Jagielloński), incorporated into the corner of the building of the Advance Money Fund in Jagiellońska Street¹⁹³; this is how the 500th anniversary of the Polish and Lithuanian victory over the Teutonic Order at Grunwald was commemorated.

The Galician phase of Nowy Sącz’s history ended with World War I. Despite the brief occupation by Russian troops in 1914¹⁹⁴ and the heavy fighting that took place in its area, the city was left unscathed, apart from the railway bridge on the Dunajec, which was damaged¹⁹⁵.

Spatial and architectural transformations in the Second Polish Republic: 1918–1939

In 1918, Nowy Sącz became part of the reborn Polish state as a district city in the Kraków Voivodeship. The conditions for its development in the interwar period were closely linked to the situation of Poland at the time. It was characterised by two main phases. Firstly (1918–1925/1930), while building the new state, an attempt was made to maintain civilisational and cultural continuity with the period preceding the First World War. The destruction and impoverishment caused by the war and the long struggle for borders and sovereignty (Silesian uprisings, Polish-Soviet war in 1920) made it a challenging task; ultimately, this phase was ended by the great world economic crisis of the late 1920s and early 1930s. The aim of the second phase (1935–1939) was to overcome the economic crisis by intensively modernising Poland, taking advantage of the development of industry and technology (including the construction of the sea port in Gdynia and the Central Industrial District – abbreviated in Polish as COP), state loans and modern banking (the National Economy Bank – BGK). A new way of management was also applied, based on the idea of regionalism as a method of stimulating and exploiting local opportunities of particular areas (regions) of Poland.

Considering the developmental phases of the interwar period thus outlined¹⁹⁶, it should be noted that in the first of these, Nowy Sącz continued the Galician tradition of a well-organised

¹⁹² Por. *Stanisława Tomkowicza Inwentarz żabytków powiatu sądeckiego*, publ. by P., T. Łopatkiewiczowie, vol. 2, Kraków 2007.

¹⁹³ L. Migrała, *Ulica Jagiellońska...*, p. 20.

¹⁹⁴ S. Pękas, *Rosjanie w Nowym Sączu w 1914 r.*, “Almanach Sądecki”, vol. 23, 3–4, 2014, pp. 14–19.

¹⁹⁵ L. Migrała, *Rok 1914 w Nowym Sączu*, RS, vol. 42, 2014, pp. 41–64; idem, *Rok 1914 w Nowym Sączu*, [in:] *Nowy Sącz i Sądeckiżyna w czasie I Wojny...*, pp. 3–32

¹⁹⁶ L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie międzywojennym*, RS, vol. 43, 2015, pp. 83–131.

city, as characterised by Zofia Nalkowska in her journalistic report: “the streets are clean, the houses – even the small ones – are neatly bricked [...], there is no industry here”¹⁹⁷. In 1923, the territory of the city was slightly enlarged by the incorporation of Dąbrówka Niemiecka (separated from Dąbrówka Polska, a village near Nowy Sącz)¹⁹⁸. The population of the city grew from over 26,000 (1921) to 34,000 on the eve of the Second World War. Ethnically, as in the Galician era, Poles of Roman Catholic faith predominated, whereas Jews made up about 30% of the population.

Spatial planning processes in the first phase of the interwar period were limited to the implementation of new buildings or small building complexes. Residential housing was a priority¹⁹⁹. It was typical for Nowy Sącz that the villas far outnumbered the few tenement houses. Two styles of villas were predominant: Historicist and Modernist “manor style”. Two working-class housing estates were built: the so-called New Railway Colony, with two-storey houses, adjacent to the railway workshops in the south, in the area of 29 Listopada and Wyspiańskiego Streets, and another one on Henryka Sienkiewicza Street. An intensive development of Zalubińcze, consisting mainly of villas and single-family houses, took place along the streets laid out here, including Jana Kochanowskiego Street. Numerous houses, surrounded by greenery, were built on plots of land along the newly delineated Zielona Street in Dąbrówka Niemiecka. The new architecture was largely the work of local builders, such as Walenty Cyło, Józef Wojtyga²⁰⁰ Zenon Marian Remi (son of Zenon Adam Remi), Zygmunt Ślaby, Józef Koula, Michał Jastrzębski. As far as the sacral architecture is concerned, the “railway” church was extended in 1930–1931 under the direction of arch. Szczepan Ślawiński. In 1937, its patron saint, St. Elisabeth, was replaced by the Patrocinium of the Sacred Heart of Jesus and the church was turned into a parish church²⁰¹. This was yet another reorganisation of the parish network in Nowy Sącz, involving the separation of the Parish Church of St. Roch in Dąbrówka Polska from its mother parish of St. Margaret. This occurred as a result of the aforementioned division of Dąbrówka, part of which – Dąbrówka Niemiecka – was incorporated into the city in 1923. The Parish Church of St. Margaret and the “school” Church of St. Casimir were decorated with paintings by Jan Bukowski²⁰². In addition, about twenty bet-ha-midrash operated in houses, tenements and outhouses; one of them occupied part of a one-storey building at the back of

¹⁹⁷ After *ibidem*, p. 103.

¹⁹⁸ W. Cyło, *Nowy Sącz w okresie ostatnich 50 lat (1895–1945)*, RS, vol. 2, 1949, pp. 186–187; A. Krakowska, J. Rajman, *Nowy Sącz i jego funkcje*, RS, vols. 15–16, 1974–1977, p. 48; M. Fortuna, *Życie gospodarcze*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 3, pp. 44–46.

¹⁹⁹ E. Ross-Pazdyk, *Przemiany stylowe architektury mieszkalnej Nowego Sącza w okresie międzywojennym*, RS, vol. 40, 2012, pp. 100–101.

²⁰⁰ M. Marcinkowska, *Józef Wojtyga – budowniczy, żołnierz Legionów i Polskiego Państwa Podziemnego*, “Almanach Sądecki”, vol. 26, 3–4, 2017, pp. 51–58.

²⁰¹ Z. Beiersdorf, *Kościół Teodora M. Talowskiego...*, p. 5; L. Migrała, L. Zakrzewski, *Kościół kolejony...*

²⁰² I. Kamińska-Buchenweld, *O dekoracji malarskiej dwóch kościołów w Nowym Sączu*, RS, vol. 39, 2011, pp. 73–127; Z. Baran, *Osiem panneau-decoratif Jana Bukowskiego dla kościoła p.n. św. Małgorzaty w Nowym Sączu*, “Almanach Sądecki”, vol. 21, 3–4, 2012, p. 12.

the property at 50 Jagiellońska Street. The area of the Jewish cemetery was expanded in 1926²⁰³. Industrial development was represented by the railway workshops which were extended in the first half of the 1920s²⁰⁴, and the Ford car assembly plant, opened between 1925 and 1935 at 51–53 Jagiellońska Street²⁰⁵.

In 1920, after the Polish-Soviet war, the tomb of the Unknown Soldier was erected in Adam Mickiewicz City Park at the foot of the poet’s monument²⁰⁶.

The end of 1927 saw the establishment of the Committee for the Development of Nowy Sącz. In 1930, the work on the zoning plan started, but it was not finalised until the outbreak of the war. At first, the work was supervised by one of the most outstanding Polish city planners, architect Ignacy Drexler, professor of the Lviv Technical University. Later, the Committee was headed by a graduate of the same university, Walenty Cyło (1920–1923 urban architect), followed by Szczepan Ślawiński (1927–1929) and Edmund Sawnor (1929–1939)²⁰⁷. The effects of the Committee’s work did not become apparent until the second half of the 1930s, after the economic crisis had been overcome. It was then that the concept of forming a new city centre was adopted, which was to develop (in accordance with earlier tradition) towards the south. In 1935, the construction of President Mościcki Avenue (now Wolności / Liberty Avenue) began, delineated as an extension of Stefan Batory Street, reaching the city park – Planty. Thus, the decision of the city council, which was enacted back in 1905, was implemented²⁰⁸. At the same time, an axis was initiated for the future new Centrum district, which was created on this site after the Second World War. Architect Zbigniew Wzorek, a native of Nowy Sącz and later a professor at the Cracow University of Technology, took part in designing the avenue²⁰⁹. The new arterial road was planned as a representative axis connecting the railway station with the historic centre of the city. New streets, such as Szczęsnego Morawskiego and Stefana Żółkiewskiego, were laid out perpendicular to it.

From 1935, new tenement houses and villas began to emerge in the city centre. On President Mościcki Avenue (now Wolności / Liberty Avenue), the modernist Bronisław Pieracki Shooting House (designed 1935–1936; opened 1937), a work by Warsaw architect Jerzy Woysbun, was built²¹⁰. At 44 Grodzka Street, architect Zenon Remi jr constructed the School of Commerce (designed 1933; opening 1935)²¹¹. The modernist villa of Leon Stern at 24 Żółkiewskiego Street was built by architect Henryk Sternberg from Łódź. More traditional villas developed on the outskirts of the city, e.g. on Bl. Kunegundy and Tatrzańska Streets.

²⁰³ *Sefer Sanc / The Book on the Jewish Community of Nowy Sącz*, ed. R. Mahler, Tel Aviv 1970; E. Długosz, *Żydzi...*

²⁰⁴ M. Fortuna, *Życie gospodarcze...*, p. 55.

²⁰⁵ L. Migrała, *Ulica Jagiellońska...*, p. 92.

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 71.

²⁰⁷ W. Cyło, *Nowy Sącz...*, pp. 216–217; *idem*, *O plan regulacyjny Nowego Sącza*, “Kurier Podhalański”, vol. 1, 1928; J. Nowak, *Mgr inż. Walenty Cyło*, RS, vol. 19, 1988–1990, pp. 273.

²⁰⁸ ANK, ONS, ref. no. MNS 239, pp. 181–182.

²⁰⁹ W. Cyło, *Nowy Sącz...*, p. 216.

²¹⁰ ANK, ONS, ref. no. NP 301–310; Cyło, *Nowy Sącz...*, p. 194.

²¹¹ W. Cyło, *Nowy Sącz...*, p. 190.

The city authorities undertook major infrastructure and urban engineering tasks with financial support from the National Economy Bank. Damages caused by floods in 1924 and 1934 led in 1936 to the construction of embankments along the Dunajec and Kamienica, which have not been completed until the Nazi occupation. In 1939, on the right bank of the Kamienica River – between bridges in the line of Lwowska and Tarnowska Streets – a fortified boulevard was built (designed by engineer Władysław Pietruszewski). Streets were paved, the water supply system was expanded (doubling its capacity²¹²) and the capacity of the municipal power station was increased²¹³. The city was expecting to be connected to the national electricity grid following the construction of a hydroelectric power station on the Dunajec River in 1935. The station, which was originally intended to be built in the region of Szczawnica-Jazowsko²¹⁴, was finally located in Rożnów. Its construction was undertaken as part of the great economic and investment programme of the Central Industrial District (COP), which, on account of its energy sources, was to reach out to the Sącz region²¹⁵.

As mentioned before, in the 1930s, the idea of regionalism played an important role in the development of Nowy Sącz. It sought to highlight the city's identity through environmental, historical, demographic and cultural factors. Promotion of the regional specificity was enhanced, among others, by the Mountain Feast organised in Nowy Sącz by the Union of Mountain Lands in 1938, and also by choosing the city to host an elite military unit – the 1st Regiment of Podhale Rifles²¹⁶. In 1939, a reputable regional magazine began to be published – “Rocznik Sądecki”²¹⁷. Important for strengthening the city's identity was the restoration in 1938 of the historical coat of arms with St. Margaret, instead of the Galician coat of arms with the knight²¹⁸. Restoration of monuments also progressed²¹⁹, involving in particular the restoration and partial reconstruction of the castle, initiated by a committee set up in 1926²²⁰. The castle was intended to become the seat of the Museum of the Sącz Region, established in 1938. The restoration works, supported by Mayor Władysław Barbacki, involved numerous representatives of the local community, including architects Remi, Cyło and Wojtyga, and well-known Cracow architects, Prof. Adolf Szyszko-Bohusz and mainly Zygmunt Gawlik.

²¹² L. Migrała, *100 lat sądeckich wodociągów*, Nowy Sącz 2012.

²¹³ W. Cyło, *Nowy Sącz...*, pp. 197–198, 215–216.

²¹⁴ G. Olszewski, *Hydroelektrownia Szczawnica-Jazowsko. (Dzieje niezrealizowanego projektu)*, RS, vol. 38, 2010, pp. 128–147.

²¹⁵ W. Somecki, *Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1938. Wstępna faza programu uprzemysłowienia Polski*, Wrocław 1998,

²¹⁶ Z. Mordawski, *Materiały do dziejów 1. Pułku Strzelców Podhalańskich w Nowym Sączu (1918–1939)*, RS, vol. 19, 1988–1990, pp. 91–149.

²¹⁷ F. Leśniak, “Rocznik Sądecki” jako regionalne czasopismo naukowe, RS, vol. 31, 2003, pp. 17–30.

²¹⁸ M. Gumowski, *Herb i pieczęcie...*, p. 71.

²¹⁹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka i architektura oraz plastyka*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 3, pp. 255–258.

²²⁰ B. Urbański, *Komitet Odbudowy Zamku Królewskiego w Nowym Sączu i jego dzieje w okresie międzywojennym*, “Almanach Sądecki”, vol. 17, 3–4, 2008, pp. 13–28.

The city during the Nazi occupation: 1939–1945

During World War II, Nowy Sącz fell within the borders of the General Government. The occupying forces not only introduced the German name for the city, Neu Sandec, but also tried to imbue it with a German character. They systematically destroyed the Polish culture, liquidated monuments testifying to the patriotism of its inhabitants, such as monuments to Adam Mickiewicz and Władysław Jagiello (the statue of the king was saved) and the Tomb of the Unknown Soldier (today reconstructed in the municipal cemetery).

The German administration²²¹ completed some projects begun before the war, including the floodbanks and the dam on the Dunajec River at Rożnów, where a hydroelectric power station producing electricity for Nowy Sącz was opened in 1942. In 1942, the area of the city was extended to include Falkowa, Gołabkowice, Chruślice, Roszkowice and part of Chelmiec (Helena). As a result – and especially as a result of the deportations of the Polish population from Greater Poland, Pomerania and Silesia carried out by the occupying authorities in 1939/1940 – the number of inhabitants (before the Holocaust) increased by about 10,000 people, to over 43,000, as displaced refugees flowed into Nowy Sącz.

Polish residents of Nowy Sącz and the region were subjected to persecution. There were labour camps in the city, e.g. in the area of the so-called railway garden (from the end of 1942 until autumn 1944)²²². The occupiers committed many executions on the streets and in isolated places (in the brickyard in Biegonice²²³, Rdziostów²²⁴, at the foot of the railway embankment by the bridge over the Dunajec River, on the road bridge over the Kamienica river). The house at 13 Czarnieckiego Street, the seat of the Gestapo, gained a grim reputation²²⁵.

The most severe losses were suffered by the Jews of Nowy Sącz. The Holocaust entailed the murder of 11,500 Jews from Nowy Sącz in Nazi death camps; over a thousand people died in Nowy Sącz²²⁶. Between 1941 and 1943, 18,000 Jews from Nowy Sącz and the surrounding areas – Stary Sącz, Grybów, Bobowa, Krynica – as well as those from other places further, were crowded into two separate ghettos, which operated from August 1941 to July 1942. One of them, surrounded by a three-metre

²²¹ J. Chrobaczyński, *Wojna obronna w 1939 roku i jej skutki: syndrom wrześnień*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 3, pp. 265–322; F. Grodkowski, *Okupacja hitlerowska w Nowym Sączu i w Sądeczyźnie w latach 1939–1945*, RS, vol. 6, 1965, pp. 45–145; M. Smoleń, *Kalendarium okupowanego powiatu nowosądeckiego (1 IX 1945 – 23 I 1945)*, RS, vol. 22, 1994, p. 305–342; L. Migrała, *Nowy Sącz w latach II wojny światowej*, RS, vol. 44, 2016, pp. 71–116.

²²² J. Kucia, *Obozy pracy na terenie byłego powiatu Nowy Sącz w okresie okupacji hitlerowskiej*, RS, vols. 15–16, 1974–1977, pp. 251, 253.

²²³ J. Kudelka, *Zbrodnia biegonicka 1939–1941*, Tarnów 2008; the site of the memorial-cemetery in Zakładników Street.

²²⁴ *Miejsce pamięci narodowej w Rdziostowie*, ed. K. Godek, Rdziostów 2013.

²²⁵ W. Bielawski, *Zbrodnie hitlerowskie w Sądeczyźnie*, RS, vol. 13, 1972, pp. 181–219.

²²⁶ A. Wiśniewski, *Martyrologia sądeckich Żydów w okresie 1939–1945. Okupacja w Sądeczyźnie*, Warszawa 1979; T. Duda, *Eksterminacja ludności żydowskiej Nowego Sącza w okresie II wojny Światowej*, RS, vol. 19, 1988–1990, pp. 209–249.

high wall, occupied the area delineated by Ks. Piotra Skargi, Piarska and Bożnicza Streets, which had been inhabited by the Jewish population for centuries. The second ghetto was established in the area of the former Przedmieście Za Kamienicą, at that time known as Piekło (Hell), which was the area of today's Kraszewskiego, Lwowska, Barska, Hallera and Zdrojowa Streets). A synagogue stood there at 21 Lwowska Street (currently the library premises) and a Jewish hospital at 44 Kraszewskiego Street. After the brutal pacification, in which most of the victims were deported to the Belzec death camp, the buildings of the inner-city ghetto were ruined; the synagogue was destroyed and profaned. Executions often took place in the profaned Jewish cemetery; matzevots were used to build pavements. Next to the cemetery the occupants arranged a market.

An explosion of ammunition at the beginning of 1945 destroyed the castle and its museum as well as the surrounding buildings²²⁷. As a result of the warfare of the time, three bridges collapsed (only the bridge over the Kamienica along Lwowska Street survived).

Urban development during the Polish People's Republic: 1945–1989

After the Second World War, the Polish legal order from before the occupation was restored. Nowy Sącz once again became a district city in the Kraków Voivodeship. The administrative structures of the Polish state evolved and in 1951 the city gained the status of a city district. Then, as a result of the national administration reform of 1975, which abolished districts and introduced a new division into provinces (voivodeships), Nowy Sącz province was created; the city became its capital. This state of affairs lasted until 1996, when as a result of another reform, districts were restored and Nowy Sącz, again as a city with district rights, found itself in the Lesser Poland Voivodeship.

Nowy Sącz, devastated by the occupation and war, had 22.6 thousand inhabitants in 1945, i.e. 37% fewer than at the end of the interwar period. This was the result of both the Holocaust and migration to the so-called Western Territories. Over time, the population increased steadily to 37,400 in 1965 and 75,000 in 1988²²⁸. The size of the urban territory has also changed. In the post-war period, the outlying villages of Chruslice (1951) and Falkowa (1969) were excluded from the urban limits (2425 ha). Later on, the tendencies were reversed: in 1973 parts of Biegonice, Dabrowka and Zawada were incorporated into Nowy Sącz, along with the remaining parts of these villages (in 1977), followed again Chruslice and Falkowa, as well as fragments of several other suburban villages: Wielopole, Zabelcze, Naściszowa, Piątkowa, Jamnica, Poręba Mała, Świniarska and Chelmiec. The effect of these changes was an enlargement of the city's area to 5,706 ha, which has remained the same until today (2022)²²⁹.

²²⁷ L. Migrała, *Wysadzenie zamku w Nowym Sączu w świetle relacji Witolda Mbyńca*, "Almanach Sądecki", vols. 1–2, 50–51, 2005, pp. 119–121.

²²⁸ J. Rajman, *Przemiany ludnościowe i rozwój życia gospodarczego*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 3, p. 465.

²²⁹ L. Migrała, *Historia Nowego Sącza*, Nowy Sącz 2017, pp. 334–335.

Along with the change of status of Nowy Sącz, the concepts relating to the city and its spatial development changed²³⁰. After the war, the intention to develop a zoning plan for the city was revived²³¹. The preparation of materials for this task was undertaken in the years 1946–1948 by architect Zbigniew Wzorek. After the war, he returned to Nowy Sącz and continued his work on pre-war President Mościcki Avenue (whose name was changed to Wolności /Liberty Avenue under the new political conditions). A new city centre district was to be created between the Old Town to the north and the industrial, warehousing and railway areas to the south. The project also included the construction of a National Remembrance Monument, dedicated to the victims of Second World War. The monument was located in the vicinity of the old cemetery by Church of St. Nicholas. Earlier, in 1945, a mausoleum of Soviet soldiers was established on Wolności Avenue (moved in 2015 to the municipal cemetery²³²).

However, the most urgent task was to remove the wartime damage; the city lost almost two hundred buildings²³³. Post-war reconstruction works were managed by the Municipal Reconstruction Bureau under the supervision of the Municipal Reconstruction Committee²³⁴. Based on the plan of reconstruction of the "Castle district", prepared by Józef Wojtyga and Stanisław Ciechanowski, a complex of detached two-storey houses surrounded by greenery was built in 1950 on the site of the ruined Jewish quarter. Earlier, in the years 1947–1948, bridges over the Dunajec River (Krakowska Street) and over the Kamienica River (Tarnowska Street) were rebuilt.

The first general zoning plan of Nowy Sącz was prepared in 1950–1953 in the Voivodeship Urban Planning Studio in Cracow (the assumptions were drawn up by S. Ciechanowski). For the purposes of this plan, the "Preliminary historical study of Nowy Sącz" was prepared, in which for the first time preservationist guidelines were set out, recognising Nowy Sącz as the monument requiring protection, which would involve the elimination of transit traffic through the Old Town district²³⁵. The plan envisaged population growth to 70,000 by 1970 and industrial development (Railway Repair Plant, Fruit Processing Plant). It was assumed that the population of the historic centre would stabilise, with development areas concentrated – in line with pre-war trends and the Central District concept – in the southern part of the city. The plan was developed amidst the liquidation of the municipal government and private enterprises, which were nationalised. Among others, in 1950 the Municipal Repairs and Construction Company (MPRB) was established, and in 1951, the Municipal Utilities Company (comprising the

²³⁰ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka, architektura i plastyka*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. 3, pp. 898–923.

²³¹ The basis was the nationwide decree of 2 April 1916, "Dziennik Ustaw" 16/1916, item 109; cf. W. Cyło, *Nowy Sącz...*, p. 217.

²³² A. Szczepanek, B. Urbański, *Ekshumacja szczątków żołnierzy Armii Czerwonej z mogiły zbiorowej przy alei Wolności w Nowym Sączu*, RS, vol. 44, 2016, pp. 309–321.

²³³ W. Cyło, *Nowy Sącz...*, p. 195.

²³⁴ L. Migrała, *Historia...*, p. 335.

²³⁵ H. Pieńkowska, T. Eljasiewicz, Cz. Martyniak, Z. Pajdak, Z. Remi, "Wstępne studium historyczne miasta Nowy Sącz", typescript, Kraków–Nowy Sącz 1952–1953.

Water Supply and Sewage Company, the Municipal Electricity Company and the Polish Bus Service base)²³⁶. A symbol of the new times was the removal of the historic coat of arms with St. Margaret. In 1954, the importance of Wolności Avenue as the new city centre was emphasised by placing the sculpture of “Pietà Sądecka” (by Janina Reichert-Toth, Friedrich Toth) in the Monument of National Remembrance²³⁷.

In 1957–1959, the second general zoning plan was created: “Perspective and stage plan of Nowy Sącz for the years 1960–1965” (by Janina Knaus-Grygorowicz from the Regional Urban Planning Studio in Cracow), approved in 1959. It referred to the concept of the plan from 1950–1953 and was further developed in detailed plans which were prepared in the “Miastoprojekt” in Cracow and its subsidiary in Nowy Sącz, operating from 1959 under the direction of Andrzej Benedyktowicz and later Lech Skirzyński. The guiding idea of the general zoning plan was to develop separately the individual belts of the city; a new section of buildings was to use the area of Załubińcze, separated from the centre not only by the Kamienica river, but also by the greenery on the riverbank which was to be turned into a recreational and sports area. At the same time, appreciating the landscape values of Nowy Sącz, the plan assumed the protection of the panorama of the city from the east, from Zabelcka Mountain (from the Tarnów road), and from the west, from the winding roads to Limanowa and Cracow²³⁸. The panoramas were to be enriched by restoring height accents (helmets on the towers of the Sącz monuments)²³⁹.

The arrangements of the zoning plan were implemented under special conditions provided by the so-called Sącz Experiment, initiated in 1958 (shortly after the October 1957, the political liberalisation of the state-wide politics) and formally concluded in 1975, but practically lasting only until 1964²⁴⁰. The experiment involved the introduction of a form of management that was unique in Poland at that time, which enabled the district and city of Nowy Sącz – as the only area in the People’s Republic – to be exempt from the rules of a centrally planned economy in favour of economic independence. It was to be based on the exploitation and development of local spa, holiday and tourist capacities, the stimulation of local industry and crafts and the development of fruit and vegetable processing²⁴¹. Undoubtedly, the Sącz experiment echoed the pre-war concept of regionalism. Although “Perspective and stage plan of Nowy

²³⁶ L. Migrała, *Miejskie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej w Nowym Sączu w latach 1951–1977*, RS, vol. 45, 2017, p. 145.

²³⁷ K. Grodziska, *Zapomniana rzeźbiarka Janina Reichert-Toth (1895–1986) i jej twórczość*, Kraków 2009, pp. 175–179.

²³⁸ The attractiveness of these views was already recognised in the 19th c., cf. A. Tobiasz, *Sposoby ujęć Nowego Sącza w relacjach dziennikarstwa wiecznych podróżników*, RS, vol. 45, 2017, pp. 209–230.

²³⁹ W. Szczygiel, *Sądecy architekci*, RS, vol. 21, 1993, pp. 204, 216.

²⁴⁰ Resolution of the Government no. 15/58 of 9 V 1958 “w sprawie rozwoju gospodarczego powiatu nowosądeckiego i miasta Nowy Sącz oraz rozszerzenia uprawnień terenowych organów władzy państwowej na tym terenie”.

²⁴¹ J. Pieczkowski, *Niektóre aspekty sądeckiego “eksperymentu”*, RS, vol. 14, 1973, pp. 587–636; idem, *W sprawie “eksperymentu sądeckiego”*, part I, RS, vol. 23, 1995, pp. 167–191, part II, RS, vol. 24, 1996, p.186–202; idem, *Na gruzach marzeń*, RS, vol. 25, 1997, p.169–178; idem, *20 lat w nowosądeckim ratuszu (1955–1975)*, RS, vol. 26, 1998, pp. 167–181.

Sącz for the years 1960–1965” envisaged that the development of the city and region would be based on the use of the natural resources, already in 1960 a decision was taken to establish the Sącz Electro-Carbon Works (SZEW) in Biegonice, in the immediate vicinity of the city²⁴², whose activity (which began in 1965) has degraded environmental qualities.

The plan also included the modernisation of transportation routes, which resulted in limiting transit traffic in the city centre and moving the bus station from Rynek Street to Dąbrowskiego Square (as it stands today). Such a solution was recommended as early as in 1958 by a resolution of the Municipal National Council, taken on the initiative of Walenty Cyła²⁴³.

In 1962, the Municipal Urban Planning Team was established, which – together with Prof. Zbigniew Wzorek²⁴⁴ – drew up zoning plans for the new Centrum district and several housing estates. The city did not avoid the construction of large tower block housing estates, typical of the urbanisation of the Soviet era in Central and Eastern Europe. The construction of the first such estate, for the Łany cooperative in the Centrum district, between today’s Żółkiewskiego, Limanowskiego, Reja and Grota-Roweckiego Streets, began in 1959 (fourteen tower blocks and three point-blocks, all designed for 4,000 residents). In the same phase, Stefan Batory Avenue was formed as a two-lane arterial road embraced by trees and frontages of detached blocks of flats; at the end of the eastern frontage the Railway Station Housing Estate was built (1960–1965) with the splendid Orbis Beskid hotel (designed by “Miastoprojekt”, 1963–1967). In the Wólki district, Strzelecki / Rifle Park (then called Wojska Polskiego Park) was redesigned, and an amphitheatre was built there (designed by Andrzej Benedyktowicz, 1961–1963)²⁴⁵.

In 1965 another, third “Local general zoning plan of Nowy Sącz for the period up to 1980” was created, also prepared in the Cracow’s Voivodship Urban Planning Studio (architects Grażyna and Leszek Kaczmarek). It retained the concept of developing the city between the Kamienica River and the Łubinka Stream, in the area of Załubińcze and Gołąbkowice, where already in the late 1960s and early 1970s there had been plans to develop a series of blocks of flats, separated from the older centre by the Kamienica River and a wide strip of the riverside greenery for sports and recreation (i.a. Tysiąclecia / Millennium Park²⁴⁶, new pitch of “Sandecja” Sports Club in J. Kilińskiego Street, on the left bank of the river). The following housing estates were established at that time: Kochanowskiego (from 1967, in Załubińcze, between Lwowska, Paderewskiego, Żywiecka and Kraszewskiego Streets), Barskie I (from 1968, in the area of Gołąbkowice), Barskie IIA and IIB (in Na Rurach Street, 1970–1971), West-erplatte (between Załubińcze and Gołąbkowice, from 1971), and the housing estate in the area of Naściszowska Street. The Centrum district was also developed, with the Millennium Hous-

²⁴² Cz. Herod, B. Wiernek, *Niektóre problemy załogi Sądeckich Zakładów Elektrod Węglowych*, RS, vol. 10, 1969–1970, p. 17.

²⁴³ Resolution no. 18/IV/58 MRN w Nowym Sączu “w sprawie porządkowania miasta”.

²⁴⁴ Szczygiel, *Sądecy architekci...*, p. 213.

²⁴⁵ J. Pieczkowski, *20 lat w nowosądeckim ratuszu...*, s. 168.

²⁴⁶ Millennium Park was established by virtue of the resolution of the City Council of Nowy Sącz of 15 October 1961.

ing Estate built in 1967–1977 (between Nawojowska, Rejtana, Królowej Jadwigi and Klasztorna Streets). Wojciech Szczygiel, an architect and urban planner working on behalf of the Regional Directorate of Municipal Investments, was involved in the design of these housing estates²⁴⁷. The housing estates, as well as the public buildings (including the office of the “Samopomoc Chlopska” cooperative in Wolności/ Liberty Avenue, the “Beskid” hotel, and the PKO bank building in Długosza Street), were erected until the end of the 1970s using large panel system by the Municipal Building Corporation in Nowy Sącz. This local housing industry had its base on Zielona Street.

In 1965–1967, the market square was renovated and given a surface of stone slabs, imitating the then fashionable pattern of Cracow’s Market Square, renovated at the same time. The plans for the market square were drawn up by Zenon Trzupek from the local “Miastoprojekt” and W. Szczygiel.

Based on the 1965 plan, the relieving of the city centre of transit traffic was continued in the 1970s. An important undertaking in this respect was the construction of a ring road along the Kamienica River (1973), formed by the Narwik Boulevard and Jana Kilińskiego Street. The plan set out the direction for the modernisation of the transportation system in this area, assuming that this bypass would be linked by a system of roundabouts to the cross streets across the bridges over the Kamienica as a link between the Old Town and the new district of block housing estates in Załubińcze. The concept from 1965 envisaged three such roundabouts whose construction took place successively. The first of these, located at the junction of Narwik Boulevard and J. Kilińskiego Street, was linked to Krańcowa Street and the bridge over the Kamienica River (1974). The next, “Solidarności” / Solidarity roundabout, located at the end of Kilińskiego Street and linked to the “Tysiąclecia” / Millennium bridge in the course of Beliny-Prażmowskiego Street, was constructed in the 1990s (cf. below). The third roundabout, located at the foot of the castle, connected with the bridge over the Kamienica river (in ul. Tarnowska) and the bridge over the Dunajec River (in ul. Legionów) was not completed until 2019. (see below)

Further growth of the city, including the consolidation of its industrial functions, was connected with the creation of Nowy Sącz Voivodship in 1975 as part of the administrative transformation of the state²⁴⁸. In the same year, the urban planning office of the Voivodeship Spatial Planning Office in Nowy Sącz drew up a draft of the “Local general zoning plan for 1975–1990”²⁴⁹; its main author was Wojciech Szczygiel from Nowy Sącz, who worked with Professor Zbigniew Wzorek from the Cracow University of Technology as a consultant. This project was adopted in 1977 by the Municipal National Council and the actual deci-

²⁴⁷ W. Szczygiel, *Sądecki architekci...*, p. 218; Z. A. Remi, *Wspomnienie o Śp. Wojciechu Szczygile (1932–2002)*, “Almanach Sądecki”, vol. 1–2, 2004, p. 43–44; J. Leśniak, *Wojciech Szczygiel (1932–2002)*, RS, vol. 32, 2004, p. 493.

²⁴⁸ J. Leśniak, *Nowy Sącz jako stolica województwa nowosądeckiego. Próba bilansu (1975–1998)*, RS, vol. 44, 2017, p. 145.

²⁴⁹ W. Szczygiel, *Miasto Nowy Sącz – Miejscony Plan Zagospodarowania Przestrzennego na okres 1975–1990*, Woj. Biuro Planowania Przestrzennego, Architektury i Nadzoru Budowanego w Nowym Sączu, Nowy Sącz 1977–1979.

sion-maker – the Executive of the Municipal Committee of the Polish United Workers’ Party. It concerned the city within its present boundaries, extended in February 1977 to include the neighbouring villages of Zabelcze, Chruślice, Falkowa, Zawada, Poręba, Biegonice and fragments of Świniarsk, Chelmiec, Wielopole, Naściszowa, Piątkowa, Jamnica and Dąbrówka²⁵⁰. As a result, the city’s administrative boundaries converged on the Poprad River with the boundaries of Stary Sącz, which became the housing base for Nowy Sącz. The original intentions of the planners, which emphasised cultural and landscape values, were ultimately marginalised.

Between 1976 and 1977, the population of Nowy Sącz increased from 48.6 to 59.5 thousand people. In 1990, the city was to have 100,000 inhabitants, and this growth was to provide a workforce for the expanding industry. The industry was to develop primarily in the southern part of the city (from Biegonice to Gorzków), but also in the northern and western parts (part of Świniarsk, Chelmiec, Helen). The Sącz Car Repair Works was established at 144 Węgierska Street (1979). New private enterprises also started their activity: “Koral” (1979; production of ice-cream in a facility taken over in 1994 from the “Igloopol” company, previously occupied by the former municipal slaughterhouse, in the suburbs near the Nowy Sącz castle), “Konspol” (1982; poultry products), “Optimus” (1988; computer hardware), “Wiśniewski” (1989; gates and fences). They emerged as an attempt to overcome the economic crisis of the 1980s and in the atmosphere created in Poland by the rise of Solidarity in August 1980. In 1980–1986, the Fire Station was extended (designed by Stefan Szewczyk²⁵¹), located at the so-called Maślana Targowica (3 Kościuszki St.); it was equipped with a watchtower, which became a local landmark in the city’s panorama visible from the east. Modernisation also involved the railway: in 1986 electric traction replaced steam. A symbol of change was the restoration in 1989 of the city’s pre-war coat of arms with the patron saint²⁵².

The assumed rate of development required an increase in housing construction. According to the plan, this was to be achieved by building new housing estates with multi-storey blocks of flats. As a result, as early as 1977, the construction of such a housing estate began in Gołąbkowice (Barskie IIA). By the end of the 1980s, several more were built: Barskie IIB, Wojska Polskiego, Gorzków I and Gorzków II. They changed the architectural and urban landscape of the city. In the 1980s, a trend emerged to abandon the construction of “scattered” blocks of flats, including those made of large panels, in favour of building up street interiors using traditional technologies. One example is a small housing estate in Gorzków, in the area of Konstancy Klemens Gucwa Street, designed by Jerzy Osowiński (Voivodeship Design Office in Nowy Sącz) in 1983 and put into use five years later. Individualised architectural forms were earlier employed in single-family housing, e.g. in the complex in the area of Wólki, as well as in some public utility buildings, e.g. the already mentioned office of the “Samopomoc Chlopska”

²⁵⁰ A. Krakowska, J. Rajman, *Nowy Sącz...*, p. 49.

²⁵¹ W. Szczygiel, *Sądecki architekci...*, p. 215.

²⁵² W. Drelicharz, Z. Piech, *Znaki miasta Nowego Sącza*, RS, vol. 46, 2018, p. 185, 196–198.

cooperative on Wolności/ Liberty Avenue (later occupied by the Provincial Committee of the Polish United Workers' Party), the PKO Bank building at 16 Długosza Street, the ZUS office building at 77 Sienkiewicza Street, the Panorama Restaurant and Hotel, which also houses the Tourist Services Offices in Romanowskiego Street.

The confrontation of the Communist totalitarian state with the Church prevented the construction of new churches for a long time. Still in 1949, it was possible to divide the Sącz church organisation into two deaneries: Nowy Sącz Północ and Nowy Sącz Południe. To meet the religious needs of the growing population, a new parish was established at the Church of the Holy Spirit in 1950. The October 1956 political breakthrough in Poland made it possible to build churches on a very limited scale. In this early period, only one church was built in Nowy Sącz – the Church of Our Lady of Sorrows in Zawada, designed by Tadeusz Brzoza of Zakopane, with work commencing in 1957 and continuing until 1981. New parishes were established at existing churches: in 1964 at St. Casimir's Church (so far a rector's church), in 1967 at the White Immaculate Convent, in 1980 at St. Helena's Church. Building investments only took place after the "Solidarity" uprising of 1980. Churches were built for the new parishes: Church of Our Lady of the Immaculate Conception in the Millenium estate in the Kamienica valley (designed by Leszek Filar and his team, 1982–1992), Church of the Holy Cross in the Helena district behind the Dunajec (designed by Zenon Trzupiek, 1984), Church of the Holy Trinity in Dąbrówka Polska (designed by Paweł Dygoń, 1988) and Church of Our Lady of Częstochowa in Zabelcze (designed by Paweł Dygoń, 1989). In 1983, the Calvary of Nowy Sącz was established – a large sacral and landscape complex in Leśna Street in the Chruślice housing estate. The network of cemeteries has also expanded: new municipal cemeteries were established in Biegonice, in Węgierska Street (1994) and in Dąbrówka Polska, in Ruczaj Street (2000).

Thanks to the efforts of the provincial conservator in Cracow – Hanna Pieńkowska – and the local city authorities, the monuments of Nowy Sącz were effectively protected during the difficult Communist era²⁵³. Immediately after the war, the ruined remains of the castle were saved from destruction, including the Blacksmiths' Tower (designed by Stefan Świszczowski from Cracow). The former St. Margaret's Collegiate Church has been extensively restored. The work was carried out in two stages: 1955–1969 – conservation of the facade and restoration of the differentiated height of the towers in the facade (designed by arch. Stefan Świszczowski); 1969–1973 – covering the interior with a modern shell vault, suggesting the original two-nave spatial arrangement (designed by arch. Józef T. Gawłowski of the Silesian University of Technology in Gliwice).

The adjacent complex of former chapter houses was adapted to accommodate the District Museum (1960–1966, designed by Józef Ptak, Preservation of Monuments Workshop in Cracow). In the years 1962–1966, the post-Franciscan complex was

²⁵³ H. Pieńkowska, *Ochrona zabytków i rozwój Muzeum Ziemi Sądeckiej w okresie XXV-lecia Polski Ludowej*, RS, vols. 10–11, 1969–1970, p. 5–14; eadem, *Prace konserwatorskie na terenie województwa krakowskiego w latach 1958–1968*, part I: *Zabytki architektury*, "Ochrona Zabytków", vol. 24, 1, 1971, pp. 61–76.

reconstructed and the helmet crowning the tower was restored (Janusz Smólski, Preservation of Monuments Workshop in Cracow); as a result, an important accent in the city's skyline was restored. The synagogue, destroyed by the Nazis, was adapted for museum purposes in 1971–1982. The Jewish cemetery, recovered by the religious community in 1948, was reconstructed: a fence was erected with tombstones shattered by the occupier (this motif, called the Wailing Wall, recurs in Jewish cemeteries after the Holocaust), Chaim Halberstam's ohel was rebuilt (1946–1947), the mortal remains of the Jews from Stary Sącz and Limanowa – victims of Nazi execution – were buried here, and one and a half thousand matzevot used for paving roads were recovered and relocated here.

The creation of the Nowy Sącz Ethnographic Park on the border of Gołąbkowice and Falkowa was a major success. The general programme principles were outlined by H. Pieńkowska. Work on this programme has been ongoing from 1962 in the Municipal Urban Planning Complex and the District Museum; the programme was detailed by Tadeusz Szczepanek, Director of the Museum, and the design was developed by Wojciech Szczygiel. The opening of the Ethnographic Park – as a branch of the Museum – took place in 1975²⁵⁴.

City planning and architectural transformations in the Third Polish Republic: 1990–2020

Nowy Sącz currently has a population of 84,000. Administratively, it is divided into twenty-five auxiliary units (housing estates), which correspond to the historical settlement units: Old Town with suburbs, 20th-century housing estates and former villages incorporated into the city.

The spatial development of Nowy Sącz in the recent period is closely connected with the political and social breakthrough initiated in Poland by the elections of 1989, which led to the return of democracy and restoration of free market economy. By virtue of the Local Self-Government Act passed in 1990²⁵⁵, the city gained subjectivity and was able to adopt a new development strategy. Even before the liquidation of the Nowy Sącz Voivodeship, the latest "General plan of spatial development for the city of Nowy Sącz" was drawn up in 1996 by the City Planning Office under the direction of Maria Modzelewska of Nowy Sącz²⁵⁶. It presupposed the shaping of spatial order in a situation of dynamic development of the capital of the voivodeship, protection of the landscape by excluding development of the slopes of the hills surrounding the city, preservation of the Old Town complex and modernisation of roads (especially exit streets) while limiting transportation transit. The implementation of the last task started with the construction of the route over the Łubinka River on the northern side of Nowy Sącz, used as a shortcut of the National Road No. 75 between Tarnów and Krynica bypassing the city centre. Its first section was Witosa Street, starting from the intersection with

²⁵⁴ W. Szczygiel, *Koncepcja urbanistyczna Sądeckiego Parku Etnograficznego w Gołąbkowicach-Falkowej*, RS, vols. 14–16, 1974–1977, pp. 493–524.

²⁵⁵ Resolution of 8 III 1990 "o samorządzie terytorialnym", Dziennik Ustaw no. 16 (1990), item 96.

²⁵⁶ J. Leśniak, *Nowy Sącz...*, p. 186.

Tarnowska Street. In 1994 the end section of this route (Beliny-Prażmowskiego Street) was built between Lwowska Street and the “Solidarności” roundabout at the Millenium housing estate. This section crosses the Kamienica river using the new “700 years of Nowy Sącz” Bridge. In 2002–2006, the route over the Łubinka was completed with the construction of the central section (Pieczkowskiego Street). At the same time, the bridge over the Kamienica River on Tarnowska Street was replaced by a new structure, which is still in place today.

The city administrators passed a programme entitled “Nowy Sącz – health and greenery” in 1996²⁵⁷. The programme included the following tasks to be carried out in subsequent years: the construction of a sewage treatment plant for the whole city in Wielopole (1996–2002/2006²⁵⁸), establishment of a municipal landfill in Zabelcze-Przetakówka (1998–2007²⁵⁹), construction of an indoor swimming pool and sports hall at 34 Nadbrzeżna Street (2002²⁶⁰), revitalisation of the Dunajec Rifle Park as a place of leisure and recreation (after 2014²⁶¹), renovation and modernisation of street and pavement surfaces (since 2007).

A manifestation of the growing importance of Nowy Sącz are the higher education institutions operating here, replacing the previous branches of Cracow universities. In 1991, the non-public Sącz-Podhale Business School was established. Two years later it was transformed into the National Louis University – Higher School of Business, highly ranked among Polish universities. In 1998, the State Higher Vocational School in Nowy Sącz was established²⁶².

The local government decided on changes in the management of urban infrastructure. The Building Combine in Zielona Street was liquidated; its facilities were taken over in 1993 by the aforementioned Higher School of Business. The Nowy Sącz Public Utilities Company ceased to exist, partially replaced in 1996 by the Municipal Heat Supply Company due to the development of the heating network²⁶³.

Poland’s accession to the European Union in 2004 gave a new impulse to Nowy Sącz’s development. The city gained access to European funds through the so-called voivodeship contracts. Nowy Sącz was included in the Regional Operational Programme for the Małopolska Region, which is part of the National Cohesion Strategy.

²⁵⁷ M. Smoleń, *Nowy Sącz w 1996 r.*, RS, vol. 25, 1997, p. 260.

²⁵⁸ *Ibidem*, p. 328. The construction of the sewage treatment plant was part of a major expansion of the water and sewage network covering Nowy Sącz and the nearby municipalities: Stary Sącz, Nawojowa and Kamionka Wielka, funded by the European Union, which lasted until 2015. Cf. L. Migrała, *Historia...*, p. 423.

²⁵⁹ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2007 r.*, RS, vol. 36, 2008, p. 567; as a result, “wild” rubbish dumps on the green riverbanks of the Dunajec and Kamienica were eliminated.

²⁶⁰ Both buildings were designed by Marek Smaga from Nowy Sącz, cf. M. Smoleń, *Nowy Sącz w 2002 r.*, RS, vol. 31, 2003, p. 275.

²⁶¹ The project for the revitalisation of Strzelecki Park and Sącz Venice was developed by the Anna Malek Architectural Laboratory from Ruda Śląska and the Revitalisation Project Centre in Katowice, following a 2014 tender, cf. J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2014 r.*, RS, vol. 43, 2015, p. 497.

²⁶² M. Zaclona, *10 lat Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Nowym Sączu 1998–2008*, Nowy Sącz 2008.

²⁶³ M. Smoleń, *Nowy Sącz w 1996 r.*, p. 265.

In 2007, the urban layout of the Old Town in Nowy Sącz was entered into the register of monuments²⁶⁴. The preservation conditions that must be taken into account in the spatial development plans prepared in accordance with the 2003 Act have been clearly defined²⁶⁵. Legal protection of historical monuments was introduced already in “Study of the conditions and directions of spatial development of Nowy Sącz”, which was passed in 2008 (and amended in 2011 and 2017²⁶⁶). The recommendations of the “Study of the conditions” are consistent with several other plans: “Concept of the spatial development of the country until 2030”, “Strategy of the development of the Lesser Poland Voivodeship for 2011–2020”, “Plan of the spatial development of the Lesser Poland Voivodeship” and “Strategy of the development of City of Nowy Sącz 2020+”²⁶⁷.

“Study of conditions” played an important role in shaping the spatial layout of the city. Assuming the maintenance and development of Nowy Sącz at the bottom of the Sącz Basin (leaving the slopes of the surrounding hills undeveloped), the need to improve the communication system in the city and its surroundings was indicated. Surrounding Nowy Sącz with two ring roads will supposedly protect the city against transit traffic. The ring roads were to be built as a result of construction or reconstruction of national roads and city streets. This task, still unfinished, is being implemented in stages.

Outer ring road goes through city outskirts. The first stage of its construction is the so-called northern ring road, which was built in 2014–2015 as a westward extension of the route over the Łubinka. The extension of this road starts from the new roundabout named after John Paul II (at the intersection of Tarnowska and Witosza Streets), runs through the flyover and the bridge over the Dunajec River²⁶⁸, and leads up to the western ring road (also opened in 2015²⁶⁹) running along the Dunajec River valley and connecting with National Road No. 28. The function of the eastern ring road is performed by Józef Piłsudski Avenue in the valley of the Kamienica River, which was modernised in 2007–2011. The southern ring road, i.e. the new connection of Józef Piłsudski Avenue with Węgierska Street and so-called Węgierska-Bis Street with a bridge over the Poprad River, leading to Stary Sącz, awaits completion.

The inner, smaller ring of roads is designed around the city centre, involving existing and planned streets. This system is formed by the current Narvik Boulevard and Kilińskiego Street over the Kamienica from the east, and Kazimierza Wielkiego Street leading through the northwestern part of the Old Town (its function is to eventually be taken over by the planned street

²⁶⁴ *Ibidem*, p. 556; a decision of the Voivodeship Monument Conservator in Cracow: no. OzKr/NS/KM+BS /4141– A/07 of 31 I 2007, KS A–72/M.

²⁶⁵ Act of 27 III 2003 “o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym”, *Dziennik Ustaw* no. 80 (2003), item 717.

²⁶⁶ Study of the conditions and directions of spatial development of Nowy Sącz enacted by the Act of 2008: Uchwała No. XXX/385/2008 of 9 IX 2008 (as amended in 2011 and 2017).

²⁶⁷ Strategy of the development of City of Nowy Sącz 2020+ enacted by the Act of 2015: Uchwała No. XIX/209/2015 of the City Council of Nowy Sącz of 15 XII 2015.

²⁶⁸ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2015 r.*, RS, vol. 44, 2016, p. 433.

²⁶⁹ *Ibidem*, s. 451.

along the Old Town scarp in the valley of the Dunajec River). Their connection from the north (at the confluence of the rivers) creates a communication node at the foot of the castle, simultaneously connected with Tarnowska Street (with the bridge over the Kamienica River) and Legionów Street (with the Piłsudski Bridge over the Dunajec River). The construction of the roundabout at this location and the construction of the new bridge over the Dunajec (named after Józef Piłsudski) took place in 2017–2019²⁷⁰. The southern section of the ring road bypasses the Urban Park, as an extension of Mickiewicza Street towards the roundabout at the junction of Narvik Avenue and Kilińskiego Street. The effect of freeing the historical town centre from traffic has already been achieved by changing the market section of Jagiellońska Street into a pedestrian passage of the *woonerf* type.

The recommendations of the “Study of conditions” became the basis for the “Revitalisation Programme of the Old Town of Nowy Sącz for the years 2009–2013”, adopted by the Municipal Council in 2009²⁷¹, demonstrating the need to renovate forty streets and twenty-eight historic buildings. The programme was supported by the European Fund, which co-financed the redevelopment of fifteen Old Town streets between 2007 and 2013 (including Jagiellońska, Szwedzka and Wałowa Streets)²⁷², as well as the renovation of the road surface and pavements in the market square (2007²⁷³). The functional and planning solutions indicated in the “Study of conditions” have been developed in the “Local zoning plan of Nowy Sącz – 29 Śródmieście” of 2015, with amendments in 2020²⁷⁴.

In the most recent phase of the history of Nowy Sącz, the building movement has been significantly revived. As in many Polish cities, large supermarkets started to emerge: the first of these was “Real” (later “Auchan”) on the outskirts of Nowy Sącz in Gorzków (1999). Among the numerous (about 30) objects of this type, distinguished by their architectural splendour are the shopping mall “Sandecja” on Węgierska Street (opened in 2009; designed by the Design Agency A4 Marek Smaga and Partners from Nowy Sącz), the shopping mall “Gołąbkowice” on Lwowska Street (opened in 2011), the shopping, service and entertainment centre “Trzy Korony” at 80 Lwowska Street (built in 2011–2013, opened in 2013; designed by Marek Gachowski, ARCUS Design and Consulting Office in Gliwice).

Among the new public buildings, outstanding is the Technology Park – Multimedia City – MMC Brainville in Myśliwska Street in Zabelcze (2010) and the new District Court building on Grunwaldzka Street (2017–2018)²⁷⁵; both buildings were

²⁷⁰ J. Leśniak, S. Sikora, *Nowy Sącz w 2017 r.*, RS, vol. 46, 2018, pp. 401, 433.

²⁷¹ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2009 r.*, RS, vol. 38, 2010, p. 575.

²⁷² Cf. the plaque placed in the pavement at the junction of these streets.

²⁷³ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2007 r.* ..., p. 534.

²⁷⁴ Local zoning plan of Nowy Sącz – 29. Śródmieście. Resolution No. XVI/147/2015 of the City Council of Nowy Sącz of 15 IX 2015, Dziennik Urzędowy Woj. Małopolskiego, październik 2015, item 5651; Resolution No. XXXII/347/2020 of 28 VII 2020 “ws. zmiany Miejscowego Planu zagospodarowania przestrzennego Nowy Sącz – 29. Śródmieście z 15 IX 2015”, Dziennik Urzędowy Woj. Małopolskiego, 12 VIII 2020, item 5190.

²⁷⁵ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2016 r.*, RS, vol. 45, 2017, p. 450; www.

designed by the architect Artur Jasiński from Cracow. In 2012 a new station of the State Fire Service was built in Nowy Sącz at 69 Witosa Street²⁷⁶. Also noteworthy is the general restoration of the railway station (2013–2014, designed by Ryszard Frankowicz, Architecture Agency “Centrum” in Cracow)²⁷⁷.

Buildings for cultural purposes have been undergoing profitable development. The “Sokół” building on Długosza Street has been modernised and extended, and adapted for the Lesser Poland Cultural Centre (2008; designed by Przemysław and Karol Loesch from Nowy Sącz)²⁷⁸ and the “Sokół” BWA Gallery of Contemporary Art (2009–2010; designed by Marek Kozień from Cracow)²⁷⁹. In 2010, the Galician Town was opened as a separate annex of the open-air museum in Nowy Sącz (designed by Zygmunt Lewczuk, Jacek Najbar and Zenon Bartosz Remi)²⁸⁰. In 2018, the historic bank building at 56 Jagiellońska Street was allocated to the District Museum in Nowy Sącz²⁸¹, as it had to vacate the synagogue, which was restored to cult services in 2015²⁸². The reconstruction of the castle in Nowy Sącz, whose project was submitted in 2009 (architects Konrad Kochowski, Daniel Urbański, archaeologist Bartłomiej Urbański) awaits further developments²⁸³.

Special attention has been given to the interiors of the city squares. In the market square, the city hall was renovated (1995), with the monument to Pope John Paul II (2002) and a fountain (2003) erected next to it by sculptor Czesław Dźwigaj from Cracow. Trzeciego Maja Square has been renovated and decorated with the monument to Stanisław Małachowski, one of the founders of the 3rd May Constitution and at the same time the last Old Polish governor of Sącz (2000; sculpted by Zbigniew Bec). There is also the plaque dedicated to the memory of the Jews of Nowy Sącz, commemorating the border of the ghetto. On the square in front of the railway station the monument to the Sącz Railwayman was placed (2009; sculpted by Paweł Witek and Adam Janczy)²⁸⁴. In Wolności/ Liberty Avenue, on the site of the mausoleum of Soviet soldiers, the equestrian statue of Marshal Józef Piłsudski was erected in 2018 (sculptor Stanisław Szwechowicz)²⁸⁵.

The development of the city also had a significant impact on the external manifestations of religious life. In 1992, on the seven-hundredth anniversary of its foundation, the most important

pl.wikipedia.org/wiki/Miasteczko_Multimedialne (access 1 grudnia 2021).

²⁷⁶ Construction included in city investment plan 2008–2013, cf. J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2008 r.*, RS, vol. 37, 2009, p. 538; www.archiwum.psp-nowy-sacz.pl/content.ontenet.php?body=page&name=historia_5 (access 1 grudnia 2021).

²⁷⁷ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2014 r.* ..., p. 498.

²⁷⁸ Idem, *Nowy Sącz w 2007 r.* ..., p. 477; M. Raińska, *20 lat Sądeckiej Sokolni. Przebudowa i modernizacja Sokolni Sądeckiej, budowa Galerii BWA*, Nowy Sącz 2014.

²⁷⁹ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2009 r.* ..., p. 588.

²⁸⁰ Idem, *Nowy Sącz w 2013 r.*, RS, vol. 42, 2014.

²⁸¹ J. Jakubowski, S. Adamczyk, *Nowy Sącz w 2018 r.*, RS, vol. 47, 2019, p. 276

²⁸² J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2015 r.* ..., p. 405.

²⁸³ Idem, *Nowy Sącz w 2009 r.* ..., pp. 590–591.

²⁸⁴ Ibidem, p. 588.

²⁸⁵ J. Jakubowski, S. Adamczyk, *Nowy Sącz w 2018 r.*, RS, vol. 47, 2019, p. 279.

church in Nowy Sącz – St. Margaret’s Church – was granted the rank of basilica minor by decree of Pope John Paul II, and in 1996, its rank of collegiate church was restored. Two new parishes were established in the city: in Żalubińcze, where the parish church (2014–2017; designed by Grzegorz and Wawrzyniec Ratajski from Tychy²⁸⁶) received the invocation of St. John Paul II as the first church in Poland after the Pope’s canonisation in 2014, and in Poręba Mała, where the parish church is under construction since 2017 (designed by Maciej Hronowski from Nowy Sącz²⁸⁷). The new Church of St. Anthony of Padua (filial church of the parish of St. Margaret, on the site of a chapel from the inter-war period) was built in 2005 in Falkowa at 105 Wieniawy Długoszowskiego Street.

During the systemic transformation in Poland, the industry of Nowy Sącz has developed favourably. The change of political and economic conditions resulted in the collapse of large state enterprises and the emergence of new ones, belonging to

---

²⁸⁶ J. Leśniak, *Nowy Sącz w 2017 r.*, RS, vol. 46, 2018, p. 458; <http://www.m.k.projekt.bielsko/contact/article> – Kościół p.w. św. Jana Pawła w Nowym Sączu (access 1 grudnia 2021).

²⁸⁷ Idem, *Nowy Sącz w 2014 r....*, pp. 453–454.

private investors²⁸⁸. The largest companies in Nowy Sącz include: joint-stock company “Newag”, which since 2003 has continued the tradition of the Railway Workshops²⁸⁹; a limited liability company “Carbon Group-Polska”, since 1995 continuing the tradition of the Sącz Electric and Coal Plants “SZEW”, operating in Biegonice in the years 1960–1991; “Fakro” – a company producing elements of building equipment, established in 1991 on Węgierska Street, in place of Sącz Car Repair Works; “Nowomag” – the Nowy Sącz Mining Products Factory, established on the basis of the Nowy Sącz Field Industrial Works founded in 1951; DAKO – roof window factory in Piłsudskiego Street.

Presently, Nowy Sącz, preserving its historical and landscape values, is the third largest city in the Lesser Poland region.

---

²⁸⁸ Idem, *Transformacja gospodarcza w Nowym Sączu w latach 1989–2010*, RS, vol. 38, 2010, pp. 205–247; M. Szmit, *Nowy Sącz: przykład udanych przemian gospodarczych i cywilizacyjnych*, “Rzeszowskie Studia Socjologiczne”, vol. 2, 2013, pp. 9–33.

²⁸⁹ J. Leśniak, S. Sikora, J. Widel, *130 lat tradycji. Od warsztatów do NEWAGU. Od Louis do Halnego*, Nowy Sącz 2006.

THE URBAN FORTIFICATIONS, THE CASTLE AND THE BISHOP'S COURT

1. Town fortifications

The fortifications of Nowy Sącz first aroused interest as early as the 19th century, when brief descriptions of them were published by Ź. Pauli, W. Łuszczkiewicz, S. Tomkowicz, and the authors of the Geographical Dictionary of the Kingdom of Poland¹. At the end of the nineteenth century and the beginning of the twentieth, the same topic was addressed by J. Sygański. Based on an analysis of modern written sources, he identified the location of the town gates and towers, at the same time crediting the construction of the walls to Casimir the Great². In the following years, this topic remained a side issue for researchers, who as a rule linked the creation of the fortifications to the last of the crowned Piasts³. After the war, booklet no. 10 of the Catalogue of Monuments of Art of Poland, published in 1951 and devoted to Nowy Sącz *powiat*, includes a list of the surviving parts of the fortifications⁴. A major breakthrough came with a monograph published by J. Widawski, who summed up the state of research at that time and made many valuable comments of his own on the course, structure, appearance and chronology of the city walls of Nowy Sącz. He was the first researcher to suggest that they may have been built at the end of the 13th and the beginning of the 14th century, right after the town's foundation, i.e. on the initiative of Wenceslaus II of Bohemia. The same researcher also suggested that the building work continued

¹ Ź. Pauli, *Wymyki z podróży po Galicyi w r. 1831*, "Rozmaitości" no. 50 of 12 December 1835, p. 402; W. Łuszczkiewicz, *Sprawozdanie z wy-cieczki naukowej w okolice Sącza i Bieczu*, "Sprawozdania do Badań Historii Sztuki w Polsce", vol. IV, 1891, pp. LXXVII–LXXVIII; *Stanisława Tomkowicza Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego*, ed. P. and T. Łopatkiewiczowie, part 1, Kraków 2007, pp. 110, 116, 118; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, ed. B. Chlebowski, W. Walewski, vol. X, Warszawa 1889, p. 355.

² J. Sygański, *Historia Nowego Sącza*, vol. I–III, Lwów 1901 (reprint, Nowy Sącz 2020).

³ Z. Kaczmarczyk, *Organizacja obrony kraju w czasach Kazimierza Wielkiego*, [in:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, vol. II, Kraków 1938, p. 333; I. Kwieciński, *Zamek królewski w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1927, p. 13; A. Rutkowska-Plachcińska, *Sądeczyzna w XIII i XV wieku. Przemiany gospodarcze i społeczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, p. 130.

⁴ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, vol. I, fasc. 10, *Powiat nowosądecki*, prep. A. Misiąg-Bocheńska (powiat nowosądecki), T. Dobrowolski (miasto Nowy Sącz), Warszawa 1951, p. 23.

over a longer period of time and was only completed under Casimir the Great⁵. More recent studies summarized the state of research and duplicated previous findings. Worthy of attention, however, are the analyses carried out by B. Krasnowolski and Z. Beiersdorf, who distinguished three phases in the functioning of the town walls in Nowy Sącz, dating their beginnings to the end of the 13th century⁶. The current state of knowledge about the fortifications in Nowy Sącz was recently recapitulated by P. Kocańda, who unambiguously dated their construction to the reign of Wenceslaus II of Bohemia⁷.

Only a few fragments of the old fortifications have survived up until the present day. In addition, the original material has been lost through numerous conservation efforts. The best-preserved section is located in the eastern part of the former defensive perimeter, in the presbytery garden, right behind the church of St. Margaret. This surviving fragment is 20 m long, roughly 5 m high (from the town side) and 1.4 m wide. At a height of 3.5 m, the structure juts outwards, supporting guard porch, and above it are crenellations with battlements. Św. Małgorzata Street (until 2018 known as Zakościelna), is a 40-meter section of the wall, reconstructed in 1918 and devoid of any original material. Another surviving fragment can be found in the south-west corner of the Old Town, on the side of the Dunajec, more specifically behind the walls of the penitentiary (former Piarist monastery) at 12 Szwedzka Street. This is a small section of the fortifications with its accompanying buttress. The next section of the walls lies at the northern end of the town next to the ruins of the castle. It comprises the reconstructed Blacksmiths Tower (in its Renaissance form) and a defensive wall, 8 metres in height and about 1.9 m thick. The section that begins at the Blacksmith's Tower runs north-west, where, radically rebuilt, it

⁵ J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku...*, pp. 303–317.

⁶ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, vol. I, ed. F. Kiryk, Warszawa-Kraków 1992, pp. 226–239; *idem*, *Sztuka renesansu i manieryzmu*, [in:] *ibidem*, pp. 489–495; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, part 2, Kraków 2004, pp. 154–161.

⁷ P. Kocańda, "Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291–1305) w Małopolsce na tle ziem polskich. Studium archeologiczno-historyczne", vol. I (pp. 312–317), vol. II (pp. 214–230), Rzeszów 2020, unpublished typescript stored in Institute of Archaeology, Rzeszów University.

functions as a perimeter around a property. We can assume that a number of other unspecified sections have also survived in the walls of certain buildings as well as underground in the form of foundations. The fortifications of Nowy Sącz have hitherto not been archaeologically explored. However, remaining fragments have been discovered during various earthworks. In 1961, when digging sewage infrastructure on Wałowa Street, the foundations of the town walls were uncovered over a distance of 90 m together with a square tower. At that time, the discoveries were documented, and the fragments were dismantled so that the earthworks could continue⁸. Selected fragments of these walls together with the foundations of the tower were rediscovered in 2013 during excavation work carried out in connection with the construction of the water supply network on Wałowa, along the section between Lwowska Street and Sobieski Street. The exposed tower was believed to be either the Furrier's Tower or another tower, of unknown name, which protected the town from the side of the road to Grybów and Biecz. During these works, previously unidentified sections of the fortifications were also discovered, located at plot no. 94 and along tenement buildings 10 and 11⁹. Until now, some parts of the defensive walls, located on a property on Wałowa Street, in the south-eastern section of the Old Town, have also survived up until the present.

Phase I (from 1292 up to the 15th c.)

Nowy Sącz was founded on a flat elevation, at the fork of the rivers Dunajec (flowing from the west) and the Kamienica (located to the east). The waterways merge north of the town. From the east, west and north, the hill is cut off by steep slopes that defined the boundaries of the town and its fortifications. Only to the south was this area devoid of natural obstacles. The hill reached its highest point on a promontory on its northern part, where the castle itself was situated. Nowy Sącz's strategic and defensive location was already being noted in the Middle Ages.

The construction of the town walls began shortly after the city's foundation in 1292 on the initiative of Wenceslaus II of Bohemia, who granted it extremely generous privileges and saw it as the main administrative and defensive centre beyond the Polish-Hungarian border. There are several arguments in favour of recognizing the Czech monarch as the founder of the fortifications. First of all, there exists one undated document in which the ruler exempted the townspeople from duties and tributes, provided that these funds were used to repair the walls - *muro-rum ambitus, ubi indiquerit reparatur*¹⁰. The act not only confirms the existence of the town's fortifications as early as the end of the 13th century, but also tells us that the townspeople were expected to repair them. Jan Długosz writes that Wenceslaus II constructed the walls towers in *Liber beneficiorum – quam iam*

*videmus et murorum turriumque ambitu*¹¹. This chronology is also indirectly confirmed by other written records. It can be assumed that the author of the "Rocznik Świętokrzyski" was referring to Nowy Sącz when he mentioned *et alias munitiones in Polonia*¹², apart from the fortifications of Cracow, as fortified works built on the initiative of the Czechs. This city is also missing from the lists of towns founded by Casimir the Great compiled by Jan of Czarnków and Jan Długosz, which according to some scholars indicates that its origins date from an earlier period¹³. This theory is also suggested by the political and social situation at that time as well as by an analysis of the structure of the oldest parts of the walls, which, to judge by the building technique used, resemble the Florian walls in Cracow and the first fortifications of Biecz¹⁴.

In their initial form, the fortifications consisted of a defensive perimeter, three gates, square towers, as well as embankments and moats. The original walls were built of broken sandstone, connected with lime mortar, while maintaining equalizing layers. Their height is difficult to determine. According to J. Sygański, it was about 12 cubits (i.e. 7.20 - 8 m), while in the best-preserved section today it reaches a height of 5.5 m. The defensive walls were equipped with a guards' walkway and battlement, the remains of which are nowadays visible in the eastern section. The defensive perimeter was adapted to the irregular form of the terrain layout and ran along the edge of the town's escarpment. The total length was over 1.700 m. There were three gates along the line of fortifications, two main gates located on the N-S axis, i.e. the Cracow Gate (*Porta Cracoviensis*, from the north) and the Hungarian Gate (*Porta Hungaricalis*, from the south, erected 1488), while the third, the Mill Gate (*Porta Molendinalis*, erected 1368) was located in the south-east section, at the exit of the road leading to Grybów and Biecz. The actual appearance of the gatehouses is unknown, but it should be assumed that they took the form of square towers, protruding in front of the wall line and slightly higher than them. Also, they would have featured a passage and a drawbridge, similar to the Florian Gate in Krakow. During this period, the first towers may also have been built, as was reported by Jan Długosz. However, their form remains unclear. Based on analogies with Cracow's (Pasamoników, Ciesielska) towers, it can be assumed that they were four-sided structures, equal in height to, or slightly higher than the defensive walls and open to the inside.

⁸ *Kronika*, RS, vol. 5, 1962, p. 307.

⁹ B. Musiał-Urbańska, B. Urbański, *Sprawozdanie z badań archeologicznych Nowy Sącz, ul. Wałowa, stan. nr 1*, Nowy Sącz 2013, unpublished typescript stored in archive in Voivodeship office for cultural property protection in Cracow (hereinafter as: WUOZ), delegation in Nowy Sącz.

¹⁰ *Regesta Diplomatica nec non epistolaria Bobemiae et Moraviae*, vol. II, publ. J. Emler, Praga 1882, no 2398.

¹¹ *Joannis Długoszy senioris canonici cracoviensis Liber beneficiorum Dioecesis Cracoviensis*, vol. III, publ. by A. Przeździecki, Kraków 1864, p. 467.

¹² *Rocznik świętokrzyski*, publ. by G. Rutkowska-Plachcińska, [in:] *Monumenta Poloniae Historica* (hereinafter as: MPH), Series Nova, vol. XII, Kraków 1996, p. 56.

¹³ See: *Kronika Jana z Czarnkowa*, publ. by J. Szlachetowski, [in:] MPH, vol. II, publ. A. Bielowski, Lwów 1872, p. 625–627; *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, vol. 9, trans. J. Mrukówna, Warszawa 2009, pp. 440–443.

¹⁴ Cf.: P. Kocańda, *Fortyfikacje*, [in:] *Atlas historyczny miast polskich*, ed. R. Czaja, vol. V: *Małopolska*, ed. Z. Noga, fasc. 7: *Biecz*, ed. Z. Noga, Toruń–Kraków 2021, pp. 17–18; W. Niewalda, K. Radawski, E. Zaitz, *Mury Floriańskie i Barbakan*, Kraków 1999, pp. 3–7; J. Widawski, op. cit., pp. 90–100, 192–226. See architecture analysis in: P. Kocańda, *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291–1305)...*, vol. I, pp. 300–331.

However, the town fortifications were not built in one chronological phase. The construction work began during the reign of Wenceslaus II and was continued by his successors. Originally, only three curtains were erected, north, east and west, while from the south the town was devoid of brick fortifications, but the area was cut off by a deep moat and embankment¹⁵. Evidence for this can be found in a document of Władysław the Elbow-high from 1331, when, after the town fire, the ruler issued grants to the townspeople of Nowy Sącz, including permission to collect wood from forests near Rytro, which was intended for the repair of fortifications. The phrase *blancos* appears here, which should be understood as wood and earth fortifications¹⁶. The work on the fortifications continued in the second half of the 14th century. In 1368, Casimir the Great allowed the townspeople to widen the Mill Gate¹⁷. By the end of the 14th century, the entire defensive perimeter was probably already complete. However, the condition of the fortifications was unsatisfactory, as in 1405 Władysław Jagiello had already freed the merchants of Sącz from the obligation to pay duty in Czchów, on the condition that the money saved would be used to repair the towers, walls and moats¹⁸. In the following years, there were frequent references to the town walls (e.g. in a topographical context; in 1409, in connection with the foundation of the Premonstratensian monastery, the *intra muros civitates nostrae Nova Sandecz* was given; in 1412 there is mention of an *extra muros* garden)¹⁹.

*Phase II (from the beginning of the 16th century
up to the end of 17th century)*

Starting from the beginning of the 16th century, the defensive perimeter was further strengthened, mainly by improving the existing fortifications and adapting them for the use of firearms. All the gates were extended upwards and assumed the form of high towers with extra floors and equipped with arrow slits. Similar modernization work was also carried out on the towers themselves, which received an additional floor (weapons stores were built into the vaulted ground floors, while the upper floors featured fire stations) and closed from the town side. According to 17th-century sources, they were furnished with sloping roofs covered with shingles or tiles and crowned with knobs adorned with flags or wooden figures²⁰. Sygański also states that the roofs of the towers had attics²¹. During this period, a fourth gate, known as the Grodzka Gate, was erected, which led from the town to the castle²². Further entry points were provided by

three gates mentioned in early modern sources, placed within the thick walls: Rose (Różana) from Hungarian Suburb, Hospital (Szpitalna) from the River Kamienica and Urban (Miejska) from the River Dunajec. During the modernization of the fortifications in the 16th–17th centuries, the top of the defensive walls was also altered, as the original battlement and guards' walkway were closed and covered with a shingled roof, a fact which was mentioned in 1543²³.

The work carried out in this second phase was not limited solely to modernization tasks, as new additions were also made. While, as was mentioned above, square towers should be included in the first phase, towers with a semi-circular shape and adapted to the use of firearms, were erected in more modern times. The most important defence project in this period was the construction of a fortalice in front of the Hungarian Gate. This investment was in response to the threat posed by the Turks and was part of a wider program aimed at strengthening cities in the southern part of the country. As part of this campaign, in 1555 King Sigismund Augustus allocated revenues from ore stocks in Nowy Sącz to finance the modernization of the fortifications²⁴. The fortification in front of the Hungarian Gate was built in the years 1555–1557. The town's registers contain very detailed information about this project, for example on the monies spent on numerous bricklayers and stonemasons. The new defensive works probably assumed the form of an elongated bastion flanking the gateway.

A central feature of the fortification works carried out at that time was the removal of the main defensive line from the town. In Nowy Sącz, this function was now to be performed by the second line of walls, moats and earth embankments. The construction of these elements probably began in the late Middle Ages. The earth embankments, the remains of which have survived to this day in the western and south-eastern parts of the Old Town, were confirmed by sources in 1405 and 1543²⁵. More references to them can be found in 17th-century sources. In a survey dating from 1615, we learn that the embankments built at great cost and which the border town very much needed, were being destroyed by the grazing of cattle and other animals, which was strictly forbidden. In 1639, the councillors asked King Władysław IV Vasa to allocate half of all tax revenues to the repair of the town walls and ditches. Major works aimed at strengthening the earth embankments were carried out in the 1750s in connection with the threat posed by Swedish and Transylvanian troops as well as in response to the news of the conquest of the castle in Czorsztyn by the army of Aleksander Kostka Napierski²⁶. The earth fortifications were probably repaired at this time, and the moats were deepened. The construction of the second line of walls began in the second half of the 15th century, but the first written records date from more recent times, when it was referred to as a 'fence', a 'low wall', a 'wall', or a 'small wall'. It certainly existed from the south side, where the line of the wall ran along the outer side of the embankment

¹⁵ See: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, pp. 230–231; J. Widawski, op. cit., p. 317.

¹⁶ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski...*, no 176.

¹⁷ *Ibidem*, no. 298.

¹⁸ *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (hereinafter as: AGZ), vol. IX, Lwów 1883, no. 14.

¹⁹ J. Sygański, *Historia...*, vol. III, pp. 50, 53, 173, 176.

²⁰ *Ibidem*, vol. II, pp. 4–5.

²¹ *Ibidem*. All defensive towers describes: J. Sygańskiego, *Historia...*, vol. II, pp. 1–19; J. Widawski, op. cit., p. 318.

²² J. Sygański, *Historia...*, vol. II, pp. 4–7; J. Widawski, op. cit., p. 314.

²³ J. Sygański, *Historia...*, vol. I, p. 215.

²⁴ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, pp. 491–493; J. Widawski, op. cit., pp. 310–311.

²⁵ AGZ, vol. IX, no. 14; J. Sygański, *Historia...*, vol. I, p. 10.

²⁶ J. Sygański, *Historia...*, vol. I, pp. 41, 80–81, 118, 218–219.

(it is still legible in the property divisions visible on the cadastral plan from 1846). The second one was located in the northern part of the town, at the castle and the Cracow Gate, below the town escarpment²⁷.

*Phase III (from the beginning of the 17th century
up until the end of the 19th century)*

The works related to the Swedish invasion and the subsequent reconstruction of the fortifications brought to an end the period of modernization of the town fortifications in Nowy Sącz. In the following years, efforts were made to keep them in proper condition, for example, in 1671, the *starost* allocated a tenon tax for the renovation of the walls²⁸.

In the 18th century, the fortifications of Nowy Sącz were already visibly damaged and neglected. Due to advances in the art of war, they also ceased to perform their basic function. They even slowly began to interfere with the spatial development of the town. In 1712, a fire partially destroyed the Hungarian Gate. Some of the towers were turned into apartments, while the walls were demolished and used as materials for other buildings. In the lists of the town hall from 1786 we can find information that the defensive wall from the side of the Dunajec was in such a bad condition that it was in danger of collapsing. After the Second Partition, the Austrian authorities began to systematically dismantle the fortifications along with three town gates and the fortress. The demolition works lasted until 1804, but the remaining parts of the fortifications, including the Pottery Tower, were still in place until 1824²⁹. Until the end of the 19th century, some of the earth elements – a moat and an embankment – were still in existence, and these were eventually levelled during the expansion of the city.

The final draft of the Mieg's map (i.e. the topographic map of Galicia, 1779–1782) features an outline of the modern earthen fortifications planned by the Austrians in the 1870s in the wake of their conflict with Prussia. These fortifications, which were meant to be of a field, makeshift nature, consisted of two defense perimeters, further reinforced with redoubts. Nevertheless, such investment was never realized³⁰.

2. The court of the bishops of Cracow

The non-existent court of Cracow bishops was located in the south-western part of the chartered town and was later called the *Biskupie* (nowadays this area is occupied by a prison). The origins of the residential building have not been explained so far, and no archaeological research has been carried out here. In the literature on the subject, the issue has been most extensively discussed by J. Sygański, B. Krasnowolski and Z. Beiersdorf, while P. Kocańda has provided the most recent recapitulation of the

²⁷ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka...*, pp. 235–236; J. Sygański, *Historia...*, vol. I, p. 2.

²⁸ J. Sygański, *Historia...*, vol. I, p. 164.

²⁹ Idem, *Historia...*, vol. II, p. 16.

³⁰ See: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka, architektura i sztuka*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, vol. II, ed. F. Kiryk, S. Plaza, Kraków 1993, pp. 144 (fig. 11), 148–153.

current state of research³¹. According to some researchers, the establishment's roots date back to the time before the town received its charter. Bishop Paweł of Przemanków supposedly began its construction after 1280. The court not only served a defensive and residential function, but above all functioned as the center of the estate's administration³². A more popular belief is that the construction of the residence took place after the town received its charter and was the initiative of Jan Muskata, a supporter of Wenceslaus II of Bohemia³³. There are more arguments in favour of the latter theory. The appearance of the medieval bishop's court is unknown.

We know a great deal about the later history of the building. In the early 16th century, it was expanded in the Gothic-Renaissance style. In 1507, Master Thomas *carpentarius de Novo Sandecz* worked on its reconstruction. In a letter to the town council of Bardejów, he boasted about his work *in curia Domini Episcopi in Sandecz*³⁴. This is the first mention of the bishop's court. The works were carried out in the years 1507–1515; unfortunately the renovated building burned down in 1522. Renovation work were carried out again under the episcopate of Piotr Tomicki, but it was not enough, because in the second half of the 16th century the residence was already falling into ruin. In the following years, attempts were made to save the dilapidated court, but to no avail. The bishop's inspection from 1608 indicates that the building was already in ruins and only the brick foundations and two vaulted cellars remained, as well as an impressive entrance gate with rich stonework details. Adjoining the residence were the town walls with two towers. All that stood on this site in the following years was a square with a garden called *Biskupie*, as was mentioned in 1652. The area was acquired by the Poor Clares, who started the construction of a new monastery here. Eventually, in 1732, the area was acquired by the Piarists, who brought a monastery and the church of St. Jan Kalasanty, which was in use until the dissolution of the order in 1786³⁵.

3. Royal castle

The royal castle in Nowy Sącz was located in the north-west part of the town, on a headland at the fork of the Dunajec and Kamienica rivers. Currently, only small, neglected ruins have survived, while the rest of the complex is occupied by the municipal park. The origins of the stronghold have not been adequately explained. The reason for this is the scarcity of written sources and the lack of any systematic archaeological research.

³¹ J. Sygański, *Historia...*, vol. III, pp. 28–30; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, pp. 484–487; P. Kocańda, *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291–1305)...*, vol. I, pp. 231–234.

³² L. Migrała, *Historia Nowego Sącza*, Nowy Sącz 2017, p. 26; A. Rutkowska-Plachcińska, op. cit., p. 128.

³³ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, vol. I, pp. 102–103; J. Sygański, *Historia...*, vol. III, pp. 28–30; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne...*, part. 2, pp. 154–157.

³⁴ J. Ross, *Bardiów a początki renesansu w architekturze Muszyny i Nowego Sącza*, RS, vol. 13, 1972, p. 426.

³⁵ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu...*, pp. 484–487; J. Sygański, *Historia...*, vol. III, pp. 28–30.

- course of the original town wall (end of the 13th– beginnings the 14th c.)
- town gates
- square towers (end of the 13th–15th c.)
- southern town walls section (14th–15th c.)
- semi-cylindrical towers (15th–16th c.)
- bishop's court area (end of the 13th–half of the 17th c.)
- hypothetical spatial layout of the castle in at the end of the 13th and the beginning of the 14th c.
- castle buildings (14th–16th c.)
- castle buildings (16th–18th c.)
- royal castle area
- fortification in front of the Hungarian Gate (1555–1557)
- second line of town walls (15th–17th c.)
- earthwork lub ramparts (15th–17th c.)
- town moats

**The urban fortifications of Nowy Sącz,
the castle and the bishop's court**

Prepared by Paweł Kocańda

However, it should be pointed out that a series of excavation works commenced in 2020, the goal of which is to identify the origins and spatial layout of the castle³⁶. Most researchers believe that the castle was built in the mid-14th century by Casimir the Great. Another group, in turn, contends that its history goes back to the time when the town received its charter. In the latter case, the foundation would have been made by Wenceslaus II at the end of the 13th century. Despite the lack of convincing arguments, the dating of the stronghold to the times of the

³⁶ See: B. Urbański, *Sprawozdanie archeologiczne: badania sondażowe na zamku królewskim w Nowym Sączu – sezon 2020 r.*, “Nowosądeckie Zeszyty Historyczne”, fasc. 2, 2021, pp. 5–60.

Czech episode seems very likely³⁷. However, Sącz castle does not appear in written sources until 1394, when we learn about the amount of salt used by the local crew³⁸. The appearance of the original foundations, due to the lack of sufficient research, are difficult to recreate. The castle was erected at the same time as the town walls. It was incorporated into their inner part and was probably separated from the city only by a rampart and a moat. Inside there may have been a cylindrical stone defensive

³⁷ A discussion on this subject has been presented by the author in: *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291–1305)*..., vol. I, pp. 253–256; vol. II, pp. 214–230.

³⁸ *Rachunki żupne bocheńskie z lat 1394-1421*, publ. J. Karwasińska, “Archiwum Komisji Historycznej”, series no. 2, 1939, vol. III, p. 137.

tower, identified as the great tower or the Noble's Rook known from descriptions from 1540 and 1617, located in the northern or eastern curtain, near the Cracow Gate³⁹. The remaining buildings were wooden structures serving residential and utility functions. However, the existence of a tenement type brick house cannot be ruled out.

As the years passed, Sącz castle increased in importance as an important royal residence. Casimir the Great, who often visited Nowy Sącz, embarked on a major expansion of the complex. The work probably continued in the second half of the 14th century, during the reigns of the Anjous and Władysław Jagiello. The first certified reference to its chapel dates to 1467. The stronghold, which took shape at that time, served as a royal lodge, hosting not only Polish rulers, but also foreign monarchs, including Emperor Sigismund of Luxembourg (in the years 1394, 1419 and 1424). According to tradition, the sons of Casimir IV Jagiellon, were also supposed to have lived in the castle under the care of Jan Długosz and Filip Buonaccorsi.

Modern sources provide much more information about the castle. In 1522, it was consumed by a fire. The rebuilding of the residence was undertaken by the royal starosts, Piotr from Felsztyn and Jan Pieniążek from Krużłowa⁴⁰. The first more detailed description dates from 1540, and tells us about the internal appearance and the layout of the rooms. At that time, the site already occupied a large area and was set apart from the town by a separate wall with a gate. Located in its vicinity was a stone well, next to which there were a new house and two cellars, used for food storage. In addition, there were other farm buildings in the courtyard (granaries, warehouses and stables, a kitchen, a drying room) and residential buildings (a room for a notary). Another survey carried out in 1569 informs us that the castle required extensive renovation work⁴¹. In the second half of the 16th century, the Nowy Sącz starosty was assigned to the

Lubomirski family. At that time, a major expansion of the castle was carried out, and it assumed the form of a magnate's residence. Unfortunately, in 1611, it was destroyed by a fire. Over the next few years, Stanisław and Sebastian Lubomirski managed to rebuild the castle, and their efforts are precisely documented by surveys carried out in 1616 and 1627. They inform that it was surrounded by a wall with a Grodzka Gate and a wicket from the town side. Inside, it consisted of a huge residential building, partially with a basement, and housed forty rooms. From the north side, the Noble Tower adjoined the castle. The inner buildings were complemented by farm buildings⁴².

18th century sources show the building as being partially deserted and in need of urgent repairs. A review conducted in 1768 shows the residence destroyed by yet another fire, with most of the interior fittings, floors and ceilings burnt, the walls covered with numerous cracks, and the windowpanes missing⁴³. After 1772, the castle and the starosty were handed to Józef Wielogłowski, from whom the Austrian government demanded that necessary renovation work be undertaken. Due to the fact that the castle's custodians were reluctant to carry out repairs, the partitioning authorities took this task upon themselves. However, their efforts also proved ineffective, since in 1793 it was recorded in the official protocol that the starost's castle was in danger of falling into total ruin. The final death blow came with the flood of 1813, as a result of which the western part of the castle collapsed. The remaining part of the stronghold was converted into barracks in 1838⁴⁴. Ten years later, the Austrian authorities sold the castle to the town, which at the time was still being used as a prison. In the following years, attempts were made to save the ruins, while in 1936 the collections of the Museum of the Sącz Region were placed here. On January 18, 1945, a German munitions depot completely exploded⁴⁵.

³⁹ P. Kocańda, *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291–1305)...*, vol. I, pp. 254–256, fig. 68; S. Kołodziejski, *Król Wacław II budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*, [in:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, ed. K. Stala, Kraków 2011, pp. 324–325.

⁴⁰ L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, p. 329; J. Kwieciński, op. cit., p. 15.

⁴¹ P. Wierzbicki, *Najstarsze źródła do zamku sądeckiego*, "Zeszyty Spisko-Sądeckie", vol. 10, 2017, pp. 45–48.

⁴² L. Migrała, *Zamek w Nowym Sączu w świetle relacji i badań historycznych*, RS, vol. 40, 2012, pp. 176–177; J. Sygański, *Historia...*, vol. II, pp. 314–315.

⁴³ J. Sygański, *Historia...*, vol. III, pp. 5–6, 226–228.

⁴⁴ I. Kwieciński, op. cit., pp. 31–33; J. Sygański, *Historia...*, vol. III, pp. 6–9.

⁴⁵ L. Migrała, *Zamek w Nowym Sączu w świetle relacji i badań historycznych...*, pp. 181–195.

WSKAZÓWKI BIBLIOGRAFICZNE | BIBLIOGRAPHY

- Architektura Nowego Sącza pierwszej dekady XXI wieku, I Edycja konkursu na najlepszy obiekt architektury w latach 2000–2012 w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2013.
- Architektura Nowego Sącza pierwszej dekady XXI wieku, II Edycja konkursu na najlepszy obiekt architektury w latach 2013–2017 w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2018.
- Artymiak A., *Z dziejów osadnictwa niemieckiego w Sądecczyźnie*, „Sprawozdania Dyrekcji Państwowego Gimnazjum II w Nowym Sączu”, Nowy Sącz 1928.
- Beiersdorf Z., *Austriackie fortyfikacje Nowego Sącza w XVIII w.*, „Fortyfikacje” II, 1995.
- , *Ikonomia miast województwa krakowskiego w krakowskich zbiorach graficznych*, „Materiały i Sprawozdania Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” (dalej MSKWK).
- Beiersdorf Z., Krasnowolski B., *Architektura Nowego Sącza od lokacji miasta (1292) do końca XIX wieku*, [w:] *Ikonomia Starożytności i Nowego Sącza*.
- , —, *Rozwój przestrzenny; Sztuka gotycka; Sztuka renesansu i manierizmu; Urbanistyka i sztuka baroku; Urbanistyka, architektura i sztuka*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t.1; *Budownictwo, architektura i sztuka; Przekształcenia urbanistyczne, architektura i sztuka*, ibidem, t. 2; *Urbanistyka i architektura oraz plastyka; Urbanistyka, architektura i plastyka*, ibidem, t. 3.
- , —, *Historia i rozwój przestrzenny*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. V: *Małopolska*, red. Z. Noga, z. 8: *Stary Sącz*, red. Z. Noga, Toruń–Kraków 2018.
- Buda J., *Ustrój miasta Nowego Sącza w latach 1866–1918*, „Rocznik Sądecki”, RS 18, 1987.
- Butscher W., *Kamienica nr 31 przy Rynku w Nowym Sączu*, RS 42 (2014).
- Cabalska M., *Pradzieje powiatu nowosądeckiego*, RS 10–11 (1969–1970).
- Cabała A., *Wyniki bieżących prac badawczych architektonicznych w kościele kolegiackim św. Małgorzaty w Nowym Sączu*, RS 9 (1968); RS 13 (1972).
- Cylo W., *Nowy Sącz w okresie ostatnich 50 lat (1895–1945)*, RS 2 (1949).
- Długoszowa E., *Synagoga w Nowym Sączu – spotkanie z zabytkiem i żydowską przeszłością miasta*, RS 28 (2000).
- Duda T., *Eksterminacja ludności żydowskiej Nowego Sącza w okresie II wojny światowej*, RS 19 (1988–1990).
- Drelicharz W., Piech Z., *Znaki miasta Nowego Sącza*, RS 46 (2018).
- Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I, red. F. Kiryk, Warszawa–Kraków 1992; t. II, red. F. Kiryk, S. Plaza, Kraków 1993; t. III, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków 1996.
- Dziwik K., *Sądecczyzna wczesnośredniowieczna (do końca XIII w.) w świetle źródeł i dotychczasowego stanu badań*, RS 3 (1957).
- , *Majętność ziemska Nowego Sącza w wiekach średnich*, RS 4 (1960).
- , *Z badań nad stosunkami własnościowymi w Sądecczyźnie*, Januszowa, Li-brantowa, Boguszcza, Kwieciszowa i Wolfowa, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, 4, 1960.
- , *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII do XIX w. na tle stosunków gospodarczych*, RS 5 (1962).
- , *Gródek biskupa Jana Muskaty w Kurowie nad Dunajcem*, RS 12 (1971).
- Fiałkowski J., *Nowosądecka kolegiata*, cz. I: *Dzieje kapituły mniejszej (1448–1791)*, Warszawa 1958.
- First G., *Badania archeologiczne na obszarze Ziemi Sądeckiej od początków zainteresowania pradziejami do profesjonalnych prac wykopaliskowych*, RS 34 (2006).
- Grodkowski F., *Okupacja hitlerowska w Nowym Sączu i w Sądecczyźnie w latach 1939–1945*, RS 6 (1965).
- Gumowski M., *Herb i pieczęcie Nowego Sącza*, RS 4 (1960).
- Ikonomia Starożytności i Nowego Sącza*, red. E. Ross-Pazdyk, B. Szafran, Nowy Sącz 2012.
- Kiryk F., *Rozwój urbanizacji Małopolski w XIII–XV w. wojenództwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków 1985.
- , *Sandejana w Państwowym Archiwum Powiatowym w Lenczy*, RS 24 (1996).
- , *Wacław II i Nowy Sącz*, RS 30 (2002).
- , *Miasta Ziemi Sądeckiej w XII–XV w.*, RS 35 (2007).
- Kolcz B., Drożdżik P., *Nowy Sącz na kartkach pocztowych*, Nowy Sącz 2014.
- , —, *Nowy Sącz – Jeśli zapomnę o nich... Cmentarz Komunalny w Nowym Sączu 1885–2014*, Nowy Sącz 2014.
- Kolodziejski S., *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca w świetle nowszych badań*, RS 20 (1992).
- Krakowska A., Rajman J., *Nowy Sącz i jego funkcje*, RS 15–16 (1974–1977).
- Krasnowolski B., *Z badań nad urbanistyką i architekturą Nowego Sącza w okresie autonomii galicyjskiej*, [w:] *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej*, red. Z. Beiersdorf, A. Laskowski, Jasło 2001.
- , *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Kraków 2004.
- , *Urbanizacja Małopolski na przełomie wieków XIII i XIV, pod rządami Leszka Czarnego, Przymysła II i Wacława II Czeskiego: kompozycje i programy układów lokacyjnych*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury PAN” 48, 2020.
- Krawczyk K., *Ludność miasta Nowego Sącza w okresie autonomicznym (l. 1866–1914)*, RS 14 (1973).
- Kumor B., *Opactwo norbertańskie w Nowym Sączu*, „Currenda” 109, 1959.
- , *Szpitalnictwo w Sądecczyźnie w okresie przedrozbiorowym*, RS 10 (1969), s. 224–225.
- Kwieciński I., *Zamek królewski w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1927.
- Kydryńska A., *Sześć widoków Sądecczyzny E. Kronbacha*, [w:] *Materiały i sprawozdania konserwatorskie województwa krakowskiego*, red. M. Kornecki, Kraków 1968.
- Leśniak F., *Jerzy Tymowski (1559–1631), kupiec i rajca nowosądecki*, RS 30 (2002).
- Leśniak J., Leśniak A., *Encyklopedia Sądecka*, Nowy Sącz 2000.
- , *Transformacja gospodarcza w Nowym Sączu w latach 1989–2010*, RS 38 (2010).
- , Sikora S., *Panorama sportu sądeckiego*, t. I–II, Nowy Sącz 2016.
- , *Nowy Sącz jako stolica województwa nowosądeckiego, próba bilansu (1975–1998)*, RS 45 (2017).
- , *Nowa Encyklopedia Sądecka*, Nowy Sącz 2017.
- Łopatkiewicz T., *Naukowo-artystyczna wycieczka w sądeckie z 1889 roku na tle zabytkoznawczej działalności Władysława Łuszczkiewicza i uczniów krakowskiej Szkoły Sztuk Pięknych*, Nowy Sącz 2008.
- Łuszczkiewicz W., *Architektura najdawniejszych kościołów franciszkańskich w Polsce. Przyczynek do historii gotycyzmu*, „Sprawozdania Komisji Historii Sztuki” IV, 1891.

- Majka M., *Album widoków Nowego Sącza w zbiorach Muzeum w Nowym Sączu*, Materiały i sprawozdania konserwatorskie województwa krakowskiego, Kraków 1968.
- Malkowska-Holcerowa T., *Ikonografia zamków obronnych województwa krakowskiego w krakowskich zbiorach graficznych*, Materiały i sprawozdania konserwatorskie województwa krakowskiego, Kraków 1968.
- Marcinkowska M., *Przyczynek do mecenatu Lubomirskich w Małopolsce w XVI–XVIII wieku*, RS 39 (2011).
- Maślanka M., *Projekt regulacji i kanalizacji miasta Nowego Sącza*, „Czasopismo Techniczne” XV, Lwów 1897.
- Migrala L., *Bazylika św. Małgorzaty w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2000.
- , *Kościół i parafia św. Kazimierza w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2003.
- , Zakrzewski L., *Kościół kolejowy i parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2007.
- , *Ratusz w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2009.
- , *Ulica Jagiellońska w Nowym Sączu do 1945 roku – mieszkańcy i zabudowa*, Nowy Sącz 2012.
- , *Zamek w Nowym Sączu w świetle relacji i badań historycznych*, RS 40 (2012).
- , *100 lat sądeckich wodociągów*, Nowy Sącz 2012.
- , *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, RS 41 (2013).
- , *Nowy Sącz w okresie międzywojennym*, RS 43 (2015).
- , *Rok 1914 w Nowym Sączu*, RS 42 (2014).
- , *Kamienie w Rynku w Nowym Sączu i ich mieszkańcy od końca XIX w do 1939 r.*, RS 43 (2015).
- , *Nowy Sącz w latach II wojny światowej*, RS 44 (2016).
- , *Historia Nowego Sącza*, Nowy Sącz 2017.
- Morawski Sz., *Sądectwo*, Kraków 1863.
- Nowak M., *W dwudziestolecie miasta Nowego Sącza*, RS 7 (1966).
- Nowak, M. J., *Z przeszłości łaziennictwa nowosądeckiego*, RS 19 (1988–1990).
- Nowak T., *Nowy Sącz i Sądeczyzna w latach potopu szwedzkiego (1655–1657)*, RS 13 (1972).
- Nowy Sącz i Sądeczyzna w czasie I Wojny Światowej*, praca zbiorowa pod red. G. Olszewskiego, Nowy Sącz 2015.
- Olszewski G., *Nowoczesne miasto na przełomie wieków – Nowy Sącz e świetle uchwał Rady Miasta z lat 1867–1900*, RS 48 (2020).
- Pencakowski P., *Gotyckie kościoły zakonu św. Franciszka w Starym i Nowym Sączu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 3, 1991, z. 2.
- Piechotka M., K. Piechotka K., *Bramy nieba: bożnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996.
- , —, *Oppidum Iudaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004.
- Pieczkowski J., *Niektóre aspekty sądeckiego „eksperymentu”*, RS 14 (1973).
- , *W sprawie „eksperymentu sądeckiego”*, cz. I, RS 23 (1995), cz. II, RS 24 (1996).
- , *Na gruzach marzeń*, RS 25 (1997).
- , *20 lat w nowosądeckim ratuszu (1955–1975)*, RS 26 (1998).
- Pieńkowska H., *Ochrona zabytków i rozwój Muzeum Ziemi Sądeckiej w okresie XXV-lecia Polski Ludowej*, RS 11 (1969–1970).
- Poleski J., *Archeologia o przeszłości Podegrodzicia*, [w:] *Podegrodzcie i gmina Podegrodzcie, zarys dziejów*, red. F. Kiryk, Kraków 2014.
- Potoniec B., *Młyn wodny Zgromadzenia oo. Jezuitów w Nowym Sączu, 1843–1999*, RS 28 (2000).
- Preisner J., *Jezuici w Nowym Sączu. Studia z historii jezuitów*, Kraków 1983.
- Rajman J., *Osadnictwo okolic Nowego Sącza i kształtowanie się strefy podmiejskiej (XIII–XV w.)*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I. —, *Szpital i klasztor Św. Ducha w Nowym Sączu w późnym średniowieczu*, RS 20 (1992).
- , *Najdawniejsze nazwy ulic w Nowym Sączu*, RS 20 (1992).
- , *Osadnictwo okolic Nowego Sącza i kształtowanie się strefy podmiejskiej (XIII–XV w.)*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1.
- Rodzińska T., *Nowy Sącz, kanonia*, [hasło w:] *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, Arsztyński M., *Katalog zabytków*, red. A. Włodarek, Warszawa 1995.
- Romańczy Z., R., *Z przeszłości kolejnictwa w Nowym Sączu*, RS 15–16 (1974–1977).
- Ross-Pazdyk E., *Przemiany stylowe architektury mieszkalnej Nowego Sącza w okresie międzywojennym*, RS 40 (2012).
- , *Urbanistyka i architektura Nowego Sącza w latach 1894–1939*, [w:] *Ikonografia Starego i Nowego Sącza*.
- Ross J., *Bardiów i początki renesansu w sztuce Muszyny i Nowego Sącza*, RS 13 (1972).
- Rutkowska-Plachcińska A., *Sądectwo XIII–XIV wieku, przemiany gospodarcze i społeczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961.
- Samsonowska K., *Z dziejów chasydyzmu w Małopolsce*, RS 33 (2005).
- Smoleń M., *Kalendarium okupowanego powiatu nowosądeckiego (1.IX.1945 – 23. I. 1945)*, RS 22 (1994).
- Stanisława Tomkowiça Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego*, wyd. P., T. Łopatkiewiczowie, t. 2, Kraków 2007.
- Sulecki, Sz., *Rekonstrukcja dokumentu lokacyjnego Nowego Sącza z 8 listopada 1292 r.*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie” 10 (2017).
- Sygański J., *Historia Nowego Sącza od wstąpienia dynastii Wazów do pierwszego rozbioru Polski*, t. I–III, Lwów 1901–1902.
- , *Obraz łaskami słynący Matki Boskiej Pocieszenia i kościół OO Jezuitów w Nowym Sączu*, Kraków 1901.
- , *Nowy Sącz, jego dzieje i pamiątki dziejowe. Szkic historyczny na pamiątkę sześćsetnej rocznicy założenia tego miasta*, Nowy Sącz 1892.
- , *Zabytki dziejów i sztuki w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1912.
- Szczygiel W., *Koncepcja urbanistyczna Sądeckiego Parku Etnograficznego w Gołębkiwicach-Falkowej*, RS 15–16 (1974–1977).
- Szczygiel W., *Sądectwo architektki*, RS 21 (1993).
- Ślusarek R., *Kościół Św. Krzyża na przedmieściu mniejszym w świetle wizytacji biskupich z XVI i XVII w.*, „Almanach Sądecki” 21, 2012, nr 1/2.
- Świszczowski S., *Materiały do dziejów kolegiaty św. Małgorzaty*, RS 3 (1957).
- Tazbir J., *Arianizm na ziemi sądeckiej*, RS 8 (1967).
- Wałag W., *Dąbrówka Niemiecka 1785–1944*, „Almanach Sądecki” 3–4 (100–101) (2017).
- , *Dąbrówka Niemiecka, zagadnienia społeczne i administracja od końca XVIII w.*, RS 47 (2019).
- , *Dąbrówka Niemiecka – Samorząd*, RS 48 (2020).
- Widawski J., *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początków XV w.*, Warszawa 1973.
- Wiśniewski A., *Martyrologia sądeckich Żydów w okresie 1939–1945. Okupacja w Sądeczyźnie*, Warszawa 1979.
- Włodarek A., *Nowy Sącz, kościół kolegiacki p.w. św. Małgorzaty*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce, Katalog zabytków*.
- Zaborowski A., *Niektóre widoki Nowego Sącza w grafice XIX wieku*, RS 8 (1967).
- Zakrzewski L., *Dzieje ZNTK w Nowym Sączu*, „Almanach Sądecki” 32 (2000).
- Żaboklicka A., *Hamry nowosądeckie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 12 (1964).
- Żaki A., *Nowo odkryte grodzisko w Kurowie, pow. Nowy Sącz*, „Acta Archaeologica Carpathica” 6 (1964).

OPISY REPRODUKCJI

Reprodukowane plany i mapy zostały opisane według następującego schematu: tytuł nadany współcześnie, rok wykonania lub wydania, tytuł oryginalny, autor, technika wykonania, wymiary (podstawa × wysokość w cm; w opisach widoków podano wymiary pola odbitki, natomiast w nawiasie wymiar całkowity), skala, orientacja, geneza i zawartość, miejsce przechowywania oryginału i źródło reprodukcji, a także informacje o publikacji planu.

1. PLANY I MAPY

1.1. Nowy Sącz, centrum. Plan katastralny, przerys 1846

Przeskalowany do 1:2500.

1.2. Nowy Sącz, centrum. Plan katastralny, 1846

STADT NEU SANDEC POLNISCH NOWY SACZ
IN GALIZIEN SANDECER KREIS, 1846

Litografia wielobarwna, papier, skala 1:2880 przeskalowany do 1:2500.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, MNS-H/3850 (kew 16390/1–10) – plan przekazany w 1991 r. przez Wydział Geodezji Kartografii i Gospodarki Gruntami przy Urzędzie Wojewódzkim w Nowym Sączu.

1.3. Nowy Sącz. Plan katastralny, 1846

STADT NEU SANDEC POLNISCH NOWY SACZ
IN GALIZIEN SANDECER KREIS, 1846

Litografia wielobarwna, papier, 10 arkuszy, skala 1:2880 przeskalowany do 1:25 000 i połączone sekcje.

Miasto w granicach ówczesnych. Plan posiada bardzo czytelny układ działek miejskich i przedmiejskich z zaznaczonymi granicami własności, każda działka ma własny numer. Zabudowa ze zróżnicowaniem na murowaną (kolor czerwony), drewnianą (żółty), zaznaczono także tereny zielone. Widoczne dwa przedmieścia, które do XVIII w. dominowały w układzie przestrzennym Nowego Sącza: na południu Węgierskie (inaczej Większe lub Wielkie) regularnie zabudowane, zaś na wschód od miasta, na prawym brzegu rzeki Kamienicy - Zakamienica (Mniejsze).

„I” Obejmuje północną część Nowego Sącza między Dunajcem a Kamienicą do Plant. Zaznaczono granice miasta, zabudowania, zieleń i działki. Widoczne są dwa mosty – na Kamienicy i Dunajcu. W miejscu obecnej ulicy Jagiellońskiej, wychodzącej z Rynku, znajduje się ulica Węgierska „Ungarische Gasse”. Obok granicy miasta napisy „CHEŁMIEC” i „ZALUBINCZE” – wsie sąsiadujące z Nowym Sączem.

„II” Obejmuje wschodnią część Nowego Sącza z dzielnicą „Za Kamienica” sąsiadującą z przylegającymi do granic miasta wsiami: „ZALUBIŃCZE”, „NASCISZOWA”, „GOLĄBKOWICE”. Na mapie zaznaczono drogę do Grybowa „nach Grybow”, potok Łubinka „Łubinka Bach”, pola, zieleń i kilka zabudowań.

„III” Obejmuje fragment zachodniej części miasta przylegającej do wsi „SWINIARSKO”. Granica zachodnia miasta biegnie wzdłuż jednej z odnóg Dunajca. Przy linii granicznej napis: „Praetensionslinie der Gemeinde Neu Sandec”. Od granicy miasta odbiega linia oznaczająca „Pretensions Linie der Gemeinde Swinarskie”. Na mapie zaznaczono rzeki: Dunajec „Dunajec Fluss” i Poprad „Poprad Fluss”, potok Dąbrówka „Dabrowka Bach”, tereny z zielenią.

„IV” Obejmuje „Węgierskie przedmieście”, „Podgórze”, „Łany”, „Młyny Hamry i Poddębie”. Zaznaczono: „St Nicolaus”, oznaczający kościół św. Mikołaja – obecnie nieistniejący. Na mapie zaznaczono ulice, zabudowania, tereny zielone, rzeki: Dunajec „Dunajec Fluss”, Poprad „Poprad Fluss”, Kamienicę „Kamienica Bach” i potoki: Młynówkę „Mühlbach” i Łącznik „Łażnik Bach”.

„V” Obejmuje wschodnią część miasta: „Paswisko wielkie” „Braeuhaus”, „Młyny Hamry i Poddębie”, sąsiadujące ze wsiami „GOLĄBKOWICE” i „FALKOWA”. Zaznaczono rzekę Kamienicę „Kamienica Bach” i jej dopływy – potoki: Młynówka „Mühlbach” i Łącznik „Łażnik Bach”, zabudowania oraz tereny z zielenią.

„VI” Obejmuje południowo-zachodnią część Nowego Sącza – dzielnicę „Podgórze” sąsiadującą ze wsią „SWINIARSKO” i „DĄBRÓWKA”. Zaznaczono fragmenty rzek: Dunajca „Dunajec Fluss” i Popradu „Poprad Fluss”, potoku Dąbrówka „Dąbrwka Bach” oraz zabudowania i obszary z zielenią.

„VII” Obejmuje fragment południowej części – dzielnicy „Łany” i „Podgorze” przylegające do sąsiedniej wsi „DĄBRÓWKA”. Zaznaczono drogę do Starego Sącza „von Alt Sandec”, obszary z zielenią, zabudowania, pola, bardzo mały fragment potoku Dąbrówka „Dąbrwka Bach” oraz linie: „Praetensionslinie der Gem. Swiniarsko” i „Paetensionslinie der Gemeinde Neu Sandec”.

„VIII” Obejmuje fragment południowej części miasta – dzielnicę „Gorzkow” i „Łany” przylegające od południa do wsi „ZAWADA” i od wschodu do wsi „FALKOWA”. Zaznaczono „Paswisko wielkie”, a przy granicy miasta z Falkową linię „Praetensionslinie der Gemeinde Falkowa”, rzekę Kamienicę „Kamienica Bach”, potok Łącznik „Łażnik

Bach”, drogi w kierunku Zawady „nach Zawada” i Muszyny „nach Muszina”, zabudowania, obszary z zielenią, pola.

„ad. VIII” Obejmuje fragment wschodniej części miasta z dzielnicą „Gorzkw” przylegającą od południa do wsi „ZAWADA” i od wschodu do wsi „JAMNICA” i „FALKOWA”. Zaznaczono fragment rzeki Kamienica „Kamienicae Bach” płynącej równoległe do granicy miasta.

„IX” Obejmuje fragment południowej części miasta – „Łany” przylegające do wsi „DĄBRÓWKA” i „ZAWADA”.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, MNS-H/3850 (kew 16 390/1–10) – plan przekazany w 1991 r. przez Wydział Geodezji Kartografii i Gospodarki Gruntami przy Urzędzie Wojewódzkim w Nowym Sączu.

Publ.: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, pod red. F. Kiryka, t. I, Kraków 1992, s. 100-101, il. 29 (2 arkusze); L. Migrała, *Nony Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie”, t. 7, s. 38 (1 arkusz); B. Wierzbicka, *Nony Sącz oraz podmiejskie przysiółki w XVII wieku w świetle księgi 29/110/108, z tzw. Akt Depozytaliów*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie”, t. 8, s. 121-122 (2 arkusze); L. Migrała, *Nony Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Rocznik Sądecki”, XLI, 2013, s. 94 (1 arkusz).

Beata Wierzbicka

1.4. Mapa topograficzna Galicji (tzw. mapa Miega), 1779–1783

Tytułu oryginału brak, Friedrich von Mieg; rysunek kolorowy na papierze podklejonym płótnem, wymiary: 64 × 42, skala 1:28 800, podziałki brak, orientacja północna.

Na mapie oznaczono ukształtowanie terenu i obiekty topograficzne (łąki i rzeki: Dunajec, Kamienicę i Łubinłę), zabudowę miasta (ratusz, zamek, mury miejskie, kościoły: parafialny św. Małgorzaty – farny i zespołów klasztornych Norbertanów, Franciszkanów i Pijarów) i okolicznych osad, sieć ulic i dróg, mosty i przepusty, obiekty sakralne, młyny i inne obiekty przemysłowe, folwarki, karczmy, krzyże przydrożne. Podpisano nazwami własnymi miejscowości, przysiółki i rzeki.

Oryg.: Staatsarchiv Wien, Kartensammlung, sygn. BIXa 390, sekcja 50.

Publ.: Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783, T. 2, cz. B, wyd. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2013; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka, architektura i sztuka*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, pod red. F. Kiryka i S. Płazy, t. II Kraków 1993, s. 144, il. 11 (fragment czarno-biały); S. Wróblewski, *Początki chrześcijaństwa w ziemi sądeckiej. Najdawniejsza sieć parafialna*, „Rocznik Sądecki”, t. XLVIII, 2019, s. 48 (fragment czarno-biały).

1.5. Plan Nowego Sącza z roku 1783

Autor: nieznan. Według Jana Sygańskiego plan przypuszczalnie został naszkicowany przez Filipa Moscheroscha von Wiesselheima, inżyniera cyrkularnego. W *Analektach sandeckich* zapisano, że plan zachował się pomiędzy zarzucenymi szpargałami miejskimi.

W kolejnych wersjach planu publikowanego w:

1. *Nony Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie” 7 (2012–2013), w nagłówku zapisano: *Najstarszy istniejący plan miasta Nowego Sącza z r. 1783. Wiernie odkopiony z oryginału napotkanego w starej księdze rachunków czy wydatków miejskich*; u dołu strony: *Kopiował (pantografował) 10/8 1900, Karol Hebenstresit*.

2. *Ratusz w Nowym Sączu*, w nagłówku zapisano: *Najstarszy istniejący plan miasta Nowego Sącza z r. 1783. Wiernie przerysowany i pomniejszony pantografem z oryginału napotkanego w starej księdze wydatków miejskich u miłośnika starożytności, kupca Pennara w Nowym Sączu. Oryginał ten przejął u ś.p. profesora gimnazji. Schwarzenberg-Czernego*.

Data powstania: 1783 r. Jest to najstarsze ze znanych źródeł kartograficznych dotyczących miasta.

Kopia, druk jednobarwny, wymiary 32,3 × 42,7 papier, orientacja północna. Schematyczny plan przedstawia w uproszczeniu rozmieszczenie dróg i sieci rzecznej oraz ukształtowanie terenu wokół miasta.

W *Analektach sandeckich* na stronie z planem zaznaczono 36 obiektów, które zostały opisane na kolejnych dwóch stronach publikacji, m.in.: rynek miasta, kościół kolegiacki, ratusz, zamek, zespoły klasztorne: Norbertanów, Franciszkanów i Pijarów, mury miejskie z basztami i bramami (Węgierską, Młyńską i Krakowską), okopisko żydowskie, most miejski na rzece Dunajec, przeprawy na Dunajcu, chaty przewoźników, dawne i ówczesne koryto Dunajca, karczmę klarysek starsądeckich należąca do Chelmea, karczmę starościńską, mostek zwany ławy na rzece Kamienica, Kościół Świętego Krzyża, ogrody, młyny (Dolny i Górny), drogi wychodzące z miasta do Zabelcza (dawna i ówczesna), Starego Sącza i Grybowa oraz własności niektórych gruntów na północ i na wschód od miasta, za rzeką Kamienicą oraz na zachód od miasta, za rzeką Dunajec.

Kopia planu z J. Sygański, *Analekta Sandeckie do XVI i XVII wieku*, Lwów 1905, plan s. 111, objaśnienia s. 112–113.

Dwie wersje w zbiorach Archiwum naukowego Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu, sygn.: Arch. 106/7 (bez objaśnień), Arch. 106/11 (z objaśnieniami planu).

Publ.: R. Kesslerling, *Neu Sandez und das Neu Sandezer Land*, Nowy Sącz 1941, s. 81; K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII–XIX w. na tle stosunków gospodarczych*, „Rocznik Sądecki”, 5, 1962, s. 221; L. Migrała, *Ratusz w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2009, s. 7; L. Migrała, *Nony Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie” 7 (2012–2013), s. 32 (plan) i 33 (legenda); R. Ślusarek, *Kościół Świętego Krzyża na przedmieściu Mniejszym w świetle wizytacji biskupich z XVI i XVII wieku*, „Almanach Sądecki”, R. XXI NR 1/2 (78/79), 2012 r., s. 13; L. Migrała, *Nony Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Rocznik Sądecki”, XLI, 2013, s. 80 (plan) i 81 (legenda); G. Olszewski, *Ziemia sądecka: monografia historyczna administracji lokalnej*, Nowy Sącz 2014, s. 346.

1.6. Mapa Król.[ewskiego] Wolnego Miasta Nowego Sącza wedle zdjęcia z roku 1804

Autor: w prawym dolnym rogu planu naniesiono inicjały J.D. i rok 1930.

Data powstania: 1804 r., kopia 1812 r., przerysy: 1930 i 1933 r.

Wymiary: 68,2 × 46 cm (ramka: 61 × 39,5 cm), druk jednobarwny, papier, 20 6/12 sążnia [wiedeńskiego] na 1 cal (1 sążeń = 1,8965 m), skala: 1:1476, orientacja północna. Przerys planu z 1804 r. autorstwa Filipa Antoniego Moscheroscha von Wiesselheim (inżyniera cyrkularnego), z kopii wykonanej przez J. Schwartza w 1812 r. (skala: 1:1476). Przerisy: pierwszy przypuszczalnie wykonano w 1930 r. (J.D.), drugi z 1933 r. autorstwa Bohdana Guerquina – znajduje się w zbiorach Katedry Historii Budowy Miast Politechniki Warszawskiej, sygn. ZAPU 1-130, (rkps, kalka, ołówek, wymiary: 47,1 × 62,6 cm, nazwy ulic w języku niemieckim).

Plan przedstawia regularny szachownicowy układ miasta w obrębie murów obronnych (na początku XIX w. zostały niemal całkowicie rozebrane) dostosowany do topografii terenu, bez przedmieść, z zaznaczoną linią skarpy i jej zasięgiem oraz równomierny układ wewnętrzny z czytelnym układem działek miejskich z zabudową ciągłą i powierzchnią wolną.

Zaznaczono: rzeki Dunajec i Kamienicę, fragmenty murów miejskich, niektóre baszty, rynek, ratusz, drogi wychodzące z miasta, ulice i ich nazwy w języku polskim (częściowo niezmiennione od czasów nowożytnych), place, ogrody, nieużytki, części niezabudowanych parceli, podziały własnościowe, zabudowę miejską, w tym wyszczególnione główne obiekty, m.in.: kościół farny św. Małgorzaty (orientacja na wschód), kościół św. Ducha z dawnym klasztorem Norbertanów, dawny kościół Pijarów z klasztorem, część zespołu klasztornego franciszkanów (po rozbiórce kościoła, wówczas zbor protestancki), zamek (w widłach Dunajca i Kamienicy oraz sąsiedztwie głównego traktu do Krakowa), synagoge.

Po lewej stronie planu naniesiono dawny herb miasta, a poniżej listę 17 obiektów zaznaczonych na planie.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, MNS-H/1530 (kew 7392).

Publ.: A. Liczbiński, B. Ufnalewski, *Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich (Katalog planów miast polskich w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej)*, Warszawa 1962, z. 6, s. 21, ilustracja poz. kat. 60 (publikacja z nazwami w języku niemieckim). Publikacje z nazwami w języku polskim, plan z podziałką podaną w sążniach austriackich i metrach: T. Tolwiński, *Urbanistyka. Budowa miasta w przeszłości*, t. 1, Warszawa 1939, s. 151; K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII–XIX w. na tle stosunków gospodarczych*, „Rocznik Sądecki”, V, 1962, s. 222; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, pod red. F. Kiryka, t. I, Kraków 1992, s. 98, il. 28; L. Migrała, *Nowy Sącz w średniowieczu*, *Zeszyty Sądecko-Spiskie*, t. 4, s. 33; L. Migrała, *Nowy Sącz w czasach nowożytnych*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie”, t. 6, s. 16; L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie”, t. 7, 2012–2013, s. 36; L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Rocznik Sądecki” XLI, 2013, s. 90.

1.7. Nowy Sącz, plan miasta, 1930

Plan Król.[ewskiego] Woln.[ego] Miasta Nowego Sącza, 1930; druk jednobarwny, papier, wymiary: ark. 95 × 62 cm (ramka: 72 × 51 cm), skala 1 : 10 000, orientacja północna. Zaznaczono zasięg dzielnic miasta: I Dąbrówka Niemiecka, Gorków, II Wólki, Tłoki, III Przetakówka, Podgórze, IV Załubincze, Grabowa, V Grodzkie. W lewym rogu, u dołu, zamieszczono dawny herb miasta, poniżej tytuł: Plan król. woln. miasta Nowego Sącza i legendę: budynki prywatne, publiczne, drogi państwowe, wojewódzkie, powiatowe, gminne, projektowane, granice gmin. Obok po prawej u dołu zamieszczono skorowidz 42 budynków publicznych: szkół, urzędów państwowych, kościołów, budynków miejskich, budynków użyteczności publicznej, budynków organizacji społecznych.

Oryg.: Biblioteka Narodowa, sygn.: ZZK 1 148, cyfrowa kopia udostępniona na portalu Polona: <https://polona.pl/item/plan-krol-woln-miasta-nowego-sacza,MzA2NjAyMTA/0/#info:meta data>

Publ.: *Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen: ein deutschpolnischer Katalog. Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce. Katalog niemiecko-polski*, hrsg. Antonius Jammers, bearb. Egon Klemp, Wiesbaden 2000, poz. 2374.

1.8. Plan miasta Nowego Sącza, 1937

Autor: przypuszczalnie F.[eliks] R.[apf], wymiary 30 × 33,5 cm, druk jednobarwny, papier, skala: 1 : 10 000, Nowy Sącz, 1937, orientacja północna.

Plan Nowego Sącza zamyka prostokątna ramka. Na tle siatki geograficznej przedstawiono działnice, drogi, rzeki i potoki, parki (Jordana i Strzelecki), Planty Miejskie, cmentarze, boiska sportowe, zabudowę (m.in. koszary, szpitale, hotele, kościoły, klasztory, szkoły, sąd, koszary wojskowe, Kolonia Kolejowa, dworzec kolejowy i warsztaty kolejowe) łącznie z ich nazwami własnymi. W lewym dolnym rogu tytuł: *Plan miasta Nowego Sącza*. Niżej podano dane statystyczne, geograficzne, meteorologiczne, odległości wycinków drogi pomiędzy ważniejszymi obiektami w mieście.

Poniżej podano miejsce i datę powstania planu: *Nowy Sącz 1937* oraz inicjały autora: Rys. F.R.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, MNS MNS-H/4338 (kew 18 176).

1.9. Nowy Sącz, plan zagospodarowania przestrzennego, 1965

Miejscowy Plan ogólny perspektywiczny zagospodarowania przestrzennego miasta Nowego Sącza

Opr.: Wojewódzka Pracownia Urbanistyczna w Krakowie – zespół: mgr inż. arch. G. Kaczmarska, mgr inż. arch. L. Kaczmarki, U. Siemiątkowska, współpraca: mgr inż. W. Jankowska, mgr inż. W. Szczygiel.

Wymiary: 100 × 220 cm, rysunek wielobarwny naniesiony na odbitkę ozalidową, wykonany na papierze, naklejony na karton, skala 1 : 5000.

Matryca w skali 1 : 5000 została wykonana przez Cz. Martyniaka. Część miasta z map w skali 1 : 10 000, pozostałe tereny z map katastralnych w skali 1 : 2880 przeskalowanych metodą fotograficzną do skali 1 : 5000. Warstwice uzupełniono z map topograficznych w skali 1 : 25 000.

Zatwierdzony uchwałą Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Krakowie nr 319/XXXI/65 z dnia 22 listopada 1965 r.

Oryg.: Wydział Architektury i Urbanistyki Urzędu Miasta Nowy Sącz.

1.10. Nowy Sącz, miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego, 1980

Miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego na perspektywę 1975–1990

Opr.: Wojewódzkie Biuro Planowania Przestrzennego Architektury i Nadzoru Budowlanego w Nowym Sączu – główny projektant: mgr inż. arch. W. Szczygiel, zespół projektowy: inż. E. Zelek, mgr inż. H. Górszczyk. Konsultacje: prof. Z. Wzorek (Politechnika Krakowska), prof. A. Szczygiel, inż. S. Dembicki.

Wymiary: 195–198 × 249–253,5 cm, rysunek ręczny jednobarwny na papierze, 4 arkusze, skala 1 : 5000.

Mapa sytuacyjno-wysokościowa 1 : 5000. Mapa sporządzona metodą pantografowania i kopiowania oraz na podstawie inwentaryzacji urbanistycznej w terenie z roku

1976–1977. Opracowana w oparciu o wykorzystanie mapy sytuacyjno-wysokościowej w skali: 1:10 000 miasta Nowego Sącza z roku 1976 Biura Planowania Przestrzennego w Nowym Sączu, mapy 1:5000 miasta Nowego Sącza z roku 1971 Miejskiego Zespołu Urbanistycznego PMRN w Nowym Sączu oraz w oparciu o mapy sekcyjne-sytuacyjne miasta Nowego Sącza w skali 1:1000 z roku 1965 Urzędu Miejskiego w Nowym Sączu.

Zatwierdzenie miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Nowego Sącza do roku 1990 oraz podstawowych kierunków rozwoju po roku 1990, uchwałą nr 92/XXI/80 Wojewódzkiej Rady Narodowej w Nowym Sączu z dnia 21 lutego 1980 r., ogłoszonym w Dzienniku Urzędowym Wojewódzkiej Rady Narodowej w Nowym Sączu Nr poz. 11 z dnia 14 kwietnia 1980 r.

Oryg.: Wydział Architektury i Urbanistyki Urzędu Miasta Nowy Sącz.

1.11. Nowy Sącz, plan zagospodarowania miasta, 1994

Plan zagospodarowania Miasta Nowego Sącza

Prezentowana mapa w wersji cyfrowej oddaje oryginalne nazewnictwo i część oryginalnej kolorystyki z *Planu Zagospodarowania Miasta Nowego Sącza* w skali: 1:10 000 (rysunek ręczny wielobarwny na papierze, podklejony płótnem) oraz planu *Miasto Nowy Sącz, Miejscony plan ogólny zagospodarowania przestrzennego, zmiana planu* w skali 1:3000 (rysunek ręczny wielobarwny na papierze, podklejony płótnem, 314,5 × 321,5 cm) wraz z dodanym planem „Śródmieście”.

Opr.: Wojewódzkie Biuro Planowania Przestrzennego w Nowym Sączu pod kierunkiem mgr inż. arch. Marii Modzelewskiej. Zespół generalnego projektanta: mgr inż. M. Biedroń, mgr inż. M. Golaszewska, mgr inż. H. Górszczyk, inż. K. Słaby, mgr J. Śliwińska, zespół projektantów: mgr inż. J. Buchta, mgr K. Frydrychowicz, mgr inż. W. Mrówka, mgr inż. A. Szewczyk.

Zatwierdzony uchwałą nr VI/54/94 Rady Miejskiej Nowego Sącza z dnia 29 listopada 1994 r.

Miejscony plan ogólny zagospodarowania przestrzennego „Śródmieście”

Opr.: Biuro Urbanistyczne arch. Marii Modzelewskiej – generalny projektant mgr inż. arch. M. Modzelewska, zespół projektowy: mgr inż. arch. M. Biedroń, mgr inż. H. Górszczyk, mgr inż. J. Buchta, mgr J. Śliwińska, mgr A. Szewczyk, inż. K. Słaby, opracowanie graficzne: tech. bud.: L. Zub, J. Król.

Rysunek ręczny wielobarwny na papierze, podklejony płótnem, wymiary: 160 × 199,5 cm, skala 1:2000.

Zatwierdzony uchwałą nr XLIV/400/94 Rady Miejskiej w Nowym Sączu z dnia 24 maja 1994 r.

Oryg.: Wydział Architektury i Urbanistyki Urzędu Miasta Nowy Sącz.

1.12. Nowy Sącz, plan współczesny

1.13. Nowy Sącz i okolice, 2022

Mapa topograficzna, skala 1:25 000.

Źródło: geoportal.gov.pl – usługa WMTS.

2. WIDOKI I PANORAMY

Widoki i panoramy zostały opisane według następującego schematu: tytuł nadany współcześnie i rok powstania, tytuł oryginalny, autor, technika wykonania, wymiary w cm (wysokość × szerokość), geneza i zawartość, miejsce przechowywania oryginału, źródło reprodukcji.

2.1. Widok Nowego Sącza od północnego zachodu, 1817

Nowy Sącz malował F. Vandruszka

tusz, piórko, akwarela/karton, 31,5 × 53,2 cm.

Sygnowany u dołu po prawej stronie „FVandruszka”; Na odwrociu kartka naklejona z napisem „Neu Sadez/ im Juny 1817.”

Pierwszy plan tworzą dwa drewniane mosty na rzece Kamienicy oraz droga do miasta na skarpie. Na wzniesionym terenie zwarta zabudowa miejska. Ponad przeważnie parterowymi domami ze spadzistymi dachami, wyrastają większe budynki przykryte łamanymi dachami. W panoramie miasta górują od lewej bryły: kolegiaty św. Małgorzaty z dwoma wysmukłymi wieżami, wyrównanymi podczas remontu w (1807–1822) i dawnego kościoła klasztornego norbertanów pw. Ducha Św., który został w 1831 r. przekazany zakonowi jezuitów. Dalej znajduje się wysoka kamienica Wójcikowskich z łamanym dachem, która została sprzedana jezuitom przez Dionizego Wójcikowskiego i włączona w dobudowane przez nich skrzydło klasztorne od strony zachodniej. Za nią wylania się wieża dawnego ratusza, zwieńczona cebulastym hełmem. W 1894 r. podczas wielkiego pożaru miasta budynek ratusza został zniszczony, a następnie rozebrany. W dalszej odległości częściowo widoczna synagoga z końca XVIII w., z wysokim, łamanym dachem oraz fragment zniszczonych murów obronnych z okrągłą Basztą Gancarską, rozebraną po 1820 r. U stóp baszty, na skarpie widać stary cmentarz żydowski z macewami, który funkcjonował do poł. XIX w. Po prawej stronie drogi do miasta kaplica Przemienienia Pańskiego z XVII w., z dzwonowatą kopułą zwieńczoną latarnią. Kaplica przylegała do gotyckiego kościoła Franciszkanów, rozebranego w 1789 r. W 1800 r. została sprzedana gminie ewangelickiej i od 1802 r. służy protestantom jako ich kościół. Na prawo od kaplicy, na wzgórzu, część murów obronnych miasta z dominującą Basztą Kowalską zwieńczoną renesansową attyką i zamkiem królewskim o zwartej bryle. Korpus zamku nakryty spadzistym dachem, z dwoma przyporami i wystającym ryzalitem. Jest on pozostałością dawnej Baszty Szlacheckiej. Nad brzegiem rzeki, pod skarpią widoczne zabudowania nieistniejącej gospody kameralnej i promu, przy których stoi żuraw.

Oryg.: Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK III-r.a.-11152.

Pub.: *Dzieje miasta Nowego Sącza*, pod red. F. Kiryka, t. 1, Warszawa–Kraków 1992, s. 101; *Stanisława Tomkowicza Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego. Z rękopisów Autora wydali i własnymi komentarzami opatrzyli Piotr i Tadeusz Lopatkiewiczowie*, t. 2, Kraków 2007, s. 490, il. 105; *Ikonaografia Starego i Nowego Sącza*, pod red. E. Ross-Pazdyk i B. Szafran, Nowy Sącz 2012, s. 99.

Barbara Szafran

2.2. Widok Nowego Sącza od północy z pasmem gór Nawojowej w tle, 1820

Erste Ansicht der k.k. Kreisstadt Neu Sandec in Galizien mit dem Nawojower Gebrige im Hintergrunde, rysował i litografował Emanuel Kronbach, litografia barwna/papier, 41,5 × 54 cm, Sygnatura pod ilustracją w lewym i prawym rogu w j. niemieckim i francuskim: „gezeichnet nach der Natur und lithographirt von Kronbach.”

Jeden z dwóch widoków Nowego Sącza opublikowanych w książce *Darstellung aus dem Königreiche Galizien insbesondere der Karpathe im Sandecer Kreise*. Nie są one jednak pozbawione nieścisłości i błędów. Panorama ukazuje północno-wschodnią część miasta. Na pierwszym planie u dołu wiejskie zabudowania i pastwiska na Przetakówce, które z prawej strony opływa potok Łubinka. Na drugim planie, po prawej – fragment miasta usytuowany na skarpie, u podnóża której płynie Kamienica. W jego panoramie dominuje kościół św. Małgorzaty, ukazany po przeprowadzonych w latach 1807–1822 pracach remontowych, których skutkiem było wyrównanie wysokości obu wież oraz likwidacja kaplic Nawiedzenia i Wniebowzięcia N.P. Marii w elewacji północnej. Obok kościoła ciągnie się wzdłuż skarpy mur obronny. Ponad nim wznoszą się liczne dachy domów, wśród których góruje jasna fasada ratusza z trójkątnym, schodkowym szczytem zakończonym wieżą. Jej wygląd znacznie odbiega od rzeczywistości i jest wizją artystyczną autora. W rzeczywistości bowiem sądecki ratusz zwieńczony był jeszcze w tym czasie renesansową attyką, usuniętą w 1834 r. w czasie dobudowy drugiego piętra. Na lewo od niego, w błędnym ujęciu perspektywicznym, przedstawiona została wieża ówczesnego kościoła norbertanów, która powinna znajdować się nie z lewej a z prawej strony. Lewa części litografii, za ławą na Kamienicy, ukazuje niską zabudowę przedmieścia Załubińcze. Pierwszy większy budynek od strony rzeki zidentyfikować można jako drewniany kościół św. Krzyża, zburzony ok. 1830 r. W głębi ryciny, przy lewej krawędzi, na niewielkim wzniesieniu ukazany jest dwór w Nawojowej.

Oryg.: Muzeum Tatrzańskie im. T. Chalubińskiego w Zakopanem, nr inw. 5375.

Publ.: A. Zborowski, *Niektóre widoki Nowego Sącza w grafice XIX w.*, „Rocznik Sądecki”, t. VIII, 1967, s. 405, il. 1; *Dzieje miasta Nowego Sącza*, pod red. F. Kiryka, t. I, Kraków 1992, s. 89, il. 23 (podpis pod zdjęciem został zamieniony z podpisem fotografii na sąsiedniej stronie książki); *Stanisława Tomkowicza Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego*, pod. red. P. i T. Łopatkiewiczów, T. II, Kraków 2007, s. 488, il. 103; R. Ślusarek, *Kościół św. Krzyża na przedmieściu mniejszym w świetle wizytacji biskupich z XVI i XVII w.*, „Almanach Sądecki” XXI, 2012, nr 1/2 (78/79), s. 14 (fragment); *Ikonoografia Starego i Nowego Sącza*, pod. red. E. Ross-Pazdyk i B. Szafran, Nowy Sącz 2012, s. 174.

Edyta Ross-Pazdyk

2.3. Panorama Nowego Sącza ze szczytami Tatr w tle, 1820

Zweite Ansicht k.k. Kreisstadt Neu Sandec in Galizien mit den Tatra Gebrigs Spitzen im Hintergrunde, rysował i litografował Emanuel Kronbach, litografia barwna/papier, 41,5 × 54 cm, Sygnatura pod ilustracją w lewym i prawym rogu w j. niemieckim i francuskim: „gezeichnet nach der Natur und lithographirt von Kronbach.”

Drugi z widoków miasta opublikowany w *Darstellung aus dem Königreiche Galizien insbesondere der Karpathe im Sandecer*

Kreise. Przedstawia północno-zachodnią część miasta, z płynącym po prawej stronie Dunajcem i wpadającą do niego Kamienicą. Z lewej strony droga do Krakowa, z mostem, na którego prawym brzegu okrągła budka do pobierania myta. Panorama miasta rozciąga się na skarpie. Zawiera szereg nieścisłości. Ponad niską zabudową wznosi się przy lewej krawędzi obrazu znacznie przeskalowany, podłużny budynek sądowy z czerwonym dachem. Na prawo od niego widać przesuniętą za bardzo w prawo i nieproporcjonalnie dużą kopułę kościoła ewangelickiego (dawnej kaplicy Przemienienia Pańskiego) oraz Basztę Kowalską z błędnie zaznaczonymi dwoma, a nie jednym oknem. Obok znajduje się skrzydło zamku, którego ryzalit, zwieńczony trójkątnym szczytem, jest pozostałością dawnej Baszty Szlacheckiej. Brzeg skarpy pod zamkiem nosi ślady osunięcia się ziemi w czasie powodzi w 1813 r., kiedy to runęła do Dunajca zachodnia część budowli. W czasie tej samej powodzi woda zerwała także most na Dunajcu, który do czasu powstania litografii nie został jeszcze odbudowany. Nad brzegiem rzeki, pod skarpą, budynki nieistniejącej już gospody kameralnej i promu.

Oryg.: Muzeum Tatrzańskie im. T. Chalubińskiego w Zakopanem, nr inw. 5375.

Publ.: A. Zborowski, *Niektóre widoki Nowego Sącza w grafice XIX w.*, „Rocznik Sądecki”, t. VIII, 1967, s. 405, il. 2; *Dzieje miasta Nowego Sącza*, pod red. F. Kiryka, t. I, Kraków 1992, s. 88, il. 22 (podpis pod zdjęciem został zamieniony z podpisem fotografii na sąsiedniej stronie książki); *Stanisława Tomkowicza Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego*, pod. red. P. i T. Łopatkiewiczów, T. II, Kraków 2007, s. 489, il. 104; *Ikonoografia Starego i Nowego Sącza*, pod. red. E. Ross-Pazdyk i B. Szafran, Nowy Sącz 2012, s. 175; R. Ślusarek, *Kaplica Lubomirskich w Nowym Sączu – historia i architektura*, „Rocznik Sądecki”, t. XLI, 2013, il. s. 246.

Edyta Ross-Pazdyk

2.4. Widok Nowego Sącza od północnego zachodu, 1. poł. XIX w.

NEU SANDECZ, Rudolf Alt (1812–1905)

Firma litograficzna Joseph Zahradniczek (1813–1844)

litografia barwna/papier, 18,5 × 24 cm.

Sygnatura w lewym dolnym rogu: R. Alt.del, pośrodku: K. k. ausfchl.: priv. Chromolithographie von Alois Leykum in Vien., w prawym dolnym rogu: Jos. Zahradniczek senior lith. Poniżej napis: NEU SANDECZ./(:Gallizien:).

Na pierwszym planie rozlewisko rzeki Kamienicy wpadającej do Dunajca oraz dwa mosty: drewniany o mocnej konstrukcji na Kamienicy, wzniesiony na nowo w 1822 r. oraz z kamiennymi przęsłami na Dunajcu, zbudowany w 1830 r. W widłach rzek na wzniesionym terenie widoczna zwarta zabudowa miejska. Ponad domami ze spadzistymi dachami górują od lewej strony: kolegiata św. Małgorzaty i kościół jezuitki Ducha Św. Po prawej stronie schematycznie przedstawiona wieża dawnego ratusza (rozebranego po pożarze w 1894), za nim w dalszej odległości widnieje kopuła kościoła ewangelickiego oraz przedstawiony dość wiernie rozległy pas murów obronnych z Basztą Kowalską i masywną bryłą zamku królewskiego.

Oryg.: Muzeum Narodowe w Krakowie nr inw. MNK III-ryc-27834.

Publ.: J. Edlen von Mehoffer, *Der Sandecer-Kreis im Königreich Galizien*, Wiedeń 1842; *Tomkowicza Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego. Z rękopisów Autora wydali i własnymi komentarzami opatrzyli Piotr*

i Tadeusz Łopatkiewiczowie, t. 2, Kraków 2007, s. 491, il. 106; *Dzieje Miasta Nowego Sącza*, pod red. F. Kiryka, t. 1, Warszawa-Kraków 1992, s. 91, il. 25; A. Zaborowski, *Niektóre widoki Nowego Sącza w grafice XIX wieku*, „Rocznik Sądecki”, t. VIII, 410, il. 6.; *Ikonoografia Starego i Nowego Sącza*, pod red. E. Ross-Pazdyk i B. Szafran, Nowy Sącz 2012, s. 178.

Barbara Szafran

2.5. Widok ogólny Nowego Sącza z góry Zabeleckiej, po 1864

Autor nieznany, tusz brązowy, lawowanie/papier, 25,5 × 32 cm, W prawym dolnym rogu napis ołówkiem: „Nowy Sącz / z góry”. Na szarym kartonie, na który został naklejony rysunek, pod jego lewym dolnym rogiem widnieje napis ołówkiem: „Nowy Sącz / z góry Zbylitowskiej”. Panorama Nowego Sącza od północy, z Góry Zabeleckiej, która błędnie została podpisana jako Góra Zbylitowska, znajdująca się pod Tarnowem. Na pierwszym planie u dołu droga prowadząca do Krakowa, czyli obecna ul. Tarnowska. W głębi, wśród schematycznie zaznaczonych drzew oraz niższej zabudowy, rozpoznać można od lewej: bryłę dwuwieżowego kościoła św. Małgorzaty, dach kościoła Jezuitów, poprzedzony niską wieżą oraz widoczny na prawo od drogi zespół zabudowań dawnego klasztoru Franciszkanów z wieżą zwieńczoną hełmem z wysoką iglicą, której obecność na rysunku pozwala zadatować go na okres po 1864 r. Na zamknięciu drogi prowadzącej do miasta niski budynek z zaznaczonymi trzema oknami. To zapewne synagoga stojąca przy trakcie krakowskim. Po prawej stronie rzeka Dunajec oraz most na nim.

Oryg.: Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, nr inw. 2172/II/8, 11744 (spuścizna po prof. Józefie Łepkowskim).

Publ.: *Ikonoografia Starego i Nowego Sącza*, pod. red. E. Ross-Pazdyk i B. Szafran, Nowy Sącz 2012, s. 125.

Edyta Ross-Pazdyk

2.6. Widok ogólny Nowego Sącza od zachodu, 1875

Nowy Sącz, malował Ludwik Łepkowski, czarny tusz, lawowanie / papier, 9 × 27,5 cm. W prawym dolnym rogu sygn.: *N. Sącz 1875 / LL*.

Na pierwszym planie rzeka Dunajec i fragment drewnianego mostu z lewej strony. Na drugim brzegu zabudowania miejskie. Od lewej widać wśród topoli dachy nieistniejących dziś domów przy wylocie mostu. Obok wznosi się podłużna bryła zamku z zaznaczoną po lewej stronie Basztą Kowalską. Na prawo budynki dawnej dzielnicy żydowskiej, z których wyrasta dach kościoła Jezuitów z wieżyczką na sygnaturkę oraz niewysoką wieżą, która została zniszczona przez pożar w 1894 r. W centralnej części dwie wieże kościoła św. Małgorzaty, a nieco na prawo hełm i iglica wieży dawnego ratusza. Dominantą widoku miasta jest wzniesiona w 1864 r., wysoka wieża przy byłym klasztorze franciszkańskim, zwieńczona neobarokowym hełmem. Obok niej kopuła kościoła ewangelickiego (dawna kaplica Przemienienia Pańskiego). W jej północnej elewacji trójkątny szczyt, będący fragmentem ściany prezbiterium dawnego, gotyckiego kościoła klasztorowego. Relikt ten został wyburzony w 1895 r. podczas prac renowacyjnych na terenie miasta po zniszczeniach spowodowanych przez pożar w 1894 r. Zabudowania wysunięte najbardziej na prawo to schematycznie narysowany dawny kompleks klasztoru pijarów, zamieniony w 1855 r. na więzienie.

Oryg.: Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, nr inw. 202/G/1 (spuścizna po prof. Józefie Łepkowskim).

Publ.: *Ikonoografia Starego i Nowego Sącza*, pod. red. E. Ross-Pazdyk i B. Szafran, Nowy Sącz 2012, s. 126.

Edyta Ross-Pazdyk

2.7. Widok Nowego Sącza od zachodu, 1878

Rysował piórkciem Piotr Spitzman Karwosiecki (działający w 2. poł. XIX w.), czarny tusz na kartonie; wymiary: 7,3 × 32,6 cm, z marginesem 11,3 × 36 cm.

Na marginesie dolnym napis: NOWY SĄCZ, Miasto królewskie założone przez Wacława Króla pols[iego] i cze-sk[iego] w roku 1294 (widok od zachodu od Wólek). Na środku marginesu górnego nr „1”.

Panorama miasta na nadrzecznej skarpcie. Z lewej strony w zespole budowli dominująca smukła wieża z barokowym zwieńczeniem oraz widoczna na jej tle niższa kopuła zakończona latarnią. W centrum kompleks zabudowań z basztą w ciągu murów obronnych. Z prawej strony, ponad dachami domów, widoczne dwie wieże kościelne, a dalej fragment wału ziemnego z kępą drzew. Skupiska drzew i krzewów widoczne także wzdłuż nadrzecznej skarpy na pierwszym planie. W panoramie miasta zaakcentowano kompleksy zespołów poklasztornych: z lewej strony wieża i kopuła kaplicy Przemienienia Pańskiego w zespole pofranciszkańskim, w centrum – zespół pijarski, adaptowany na sąd i więzienie. W ciągu murów przedstawiona jest nieistniejąca dziś Baszta Garncarska, a z prawej strony – zachodni fragment wału zabezpieczającego miasto od południa. Wieże kościoła pw. św. Małgorzaty ukazane zostały jako wieże równej wysokości. W podpisie pomyłona data lokacji miasta.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, nr inw. MNS/306/S.

Publ.: *Ikonoografia Starego i Nowego Sącza*, pod. red. E. Ross-Pazdyk i B. Szafran, Nowy Sącz 2012, s. 138; F. Kiryk, *Początki miasta [w:] „Dzieje miasta Nowego Sącza”*, t. I, red. F. Kiryk, Warszawa-Kraków 1992, s. 94–95; M. Majka, *Album widoków Nowego Sącza w zbiorach Muzeum w Nowym Sączu*, „Materiały i Sprawozdania konserwatorskie woj. krakowskiego”, 1970, s. 217, il. 256; M. Marciniowska, *Nowy Sącz – portret miasta*, [katalog wystawy], Nowy Sącz 2002, poz. 1, s. 21.

Maria Marciniowska

2.8. Widok Nowego Sącza od północnego zachodu, 1878–1880

Nowy Sącz, malował Napoleon Orda (1807–1883), akwarela, ołówek / papier, 22,7 × 28,7 cm. Brak sygnatury, pod akwarelą napisy ołówkiem, pośrodku: „Galicja”, po prawej: „Nowy Sącz” Pochodzi z „Teki różnych krajów” nr 43. Na pierwszym planie Dunajec. Po lewej stronie, nad brzegiem rzeki fragmenty niezachowanych, drewnianych budynków gospody kameralnej oraz promu, którego funkcję sugeruje płynąca po wodzie tratwa sterowana przez dwóch ludzi. Na skarpcie po lewej stronie czworoboczna Baszta Kowalska ujęta murami obronnymi i zwieńczona attyką. W ścianie północnej mieści się wysokie okno, natomiast artystyczną wizją malarza są dodatkowe, małe okienka umieszczone pod attyką, których nie ma na innych przedstawieniach baszty, pochodzących z podobnego okresu. W błędnej perspektywie przedstawiona została biała bryła zachodniego skrzydła zamku, jakby częściowo schowana za murem obronnym. Widoczny na osi elewacji ryzalit zwieńczony trójkątnym szczytem jest pozostałością dawnej

Baszty Szlacheckiej. W głębi widać zabudowania klasztoru Franciszkanów, za którymi wznosi się wieża wybudowana w 1864 r., a dalej kopuła kościoła ewangelickiego (dawna kaplica Przemienienia Pańskiego). Ostatni widoczny na obrazie budynek to prawdopodobnie dawny klasztor pijarów, w którym obecnie mieści się zakład karny.

Oryg.: Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK III-r.a.-4558.

Publ.: A. Zborowski, *Niektóre widoki Nowego Sącza w grafice XIX w.*, „Rocznik Sądecki”, t. VIII, 1967, s. 415, il. 10; T. Malkowska-Holcerowa, *Ikonografia zamków obronnych województwa krakowskiego w krakowskich zbiorach graficznych*, [w:] „Materiały i sprawozdania konserwatorskie województwa Krakowskiego”, Kraków 1970, s. 52, poz. 12, il. 53; *Dzieje miasta Nowego Sącza*, pod red. F. Kiryka, t. I, Kraków 1992, s. 93, il. 26; *Stanisława Tomkowicza Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego*, pod red. P. i T. Łopatkiewiczów, T. II, Kraków 2007, s. 492, il. 107; *Ikonografia Starego i Nowego Sącza*, pod red. E. Ross-Pazdyk i B. Szafran, Nowy Sącz 2012, s. 101; L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770-1867)*, „Rocznik Sądecki”, t. XLI, 2013, il. s. 77; L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770-1867)*, „Zeszyty sądecko-spiskie”, 2012-2013, t. 7, s. 37;

2.9. Ratusz i strażnica wojskowa w Nowym Sączu, 1878

Rysował piórkiem Piotr Spitzman Karwosiecki, czarny tusz na kartonie; wymiary: 7,2 × 13,5 cm, z marginesem 11,2 × 18 cm. Na marginesie dolnym napis: RATUSZ I STRAŻNICA WOJSKOWA, na środku marginesu górnego: nr „2.” Na odwrocie napis ołówkiem: Teatr Ettingere.

Rysunek przedstawia nieistniejący ratusz nowosądecki, który spłonął w 1894 r. Wybudowany w pierwotnym kształcie w XV w., przeszedł kilka przeobrażeń architektonicznych. Przede wszystkim nadbudowane zostało drugie piętro, a od wschodu, od frontu pojawił się barokowy szczyt z zegarem i wieżyczką oraz taras na kolumnkach.

Dwupiętrowy budynek nakryty łamanym dachem, z trójkątnym szczytem o wolutowych krawędziach we wschodniej, frontowej polaci i z umieszczoną za nim małą wieżyczką z latarnią, baniastym hełmem i iglicą, zwieńczoną dwiema kulami; w szczycie pod wieżyczką widoczny jest zegar. Od wschodu znajduje się też taras z parawanową ścianką balkonową, wsparty na sześciu smukłych kolumnkach. Centralnie nad wejściem parawanową ściankę wieńczy dwugłowy orzeł austro-węgierski, a pod nim, na ścianie, umieszczony jest dodatkowy element – prawdopodobnie herb miasta. Na drugim piętrze został oddany układ czterech okien od południa oraz dwóch okien od wschodu wraz z niewielkim okienkiem pierwszego piętra, wychodzącym na taras. Widoczne są też fragmenty parterowych kamienic przyrynkowych (dziś nieistniejących) za skupiskiem drzew, z lewej strony budynku i górująca nad nimi piętrowa kamienica, stojąca na równoległej do zachodniej pierzei Rynku ulicy (dzisiejszej Pijarskiej). Z prawej strony ratusza kamienice przy północnej pierzei Rynku, nad nimi smukła wieża zespołu pofranciszkańskiego. W prawym dolnym rogu sygnatura autora: P.S.

Mimo „strażnicy wojskowej” w tytule, nie jest ona widoczna na opisywanym rysunku w postaci budki strażniczej, która stała kiedyś przy skrajnej lewej kolumnie, o czym świadczy wcześniejsze przedstawienie ratusza sprzed 1863 r. Według opisu Jana Sygańskiego „na dole (...) znajdowały się lokalności policyjnej. Jeszcze w roku 1884 lokalności te słu-

żyły za odwach dla załogi wojskowej” – stąd oryginalny tytuł rysunku odnoszący się do funkcji budynku w 1878 r.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, nr inw. MNS/307/S. Publ.: *Ikonografia Starego i Nowego Sącza*, pod red. E. Ross-Pazdyk i B. Szafran, Nowy Sącz 2012, s. 137; M. Majka, *Album widoków Nowego Sącza w zbiorach Muzeum w Nowym Sączu*, „Materiały i Sprawozdania konserwatorskie woj. krakowskiego”, 1970, s. 218, il. 248; M. Marcinowska, *Nowy Sącz – portret miasta*, [katalog wystawy], Nowy Sącz 2002, poz. 8, s. 24; T. Opas, *Zabudowa i mieszkańcy*, [w:] „Dzieje miasta Nowego Sącza”, t. I, red. F. Kiryka, Warszawa-Kraków 1992, s. 597; L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770-1867)*, „Rocznik Sądecki”, t. XLI, 2013, il. s. 91; L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770-1867)*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie”, 2012-2013, t. 7, s. 30;

Maria Marcinowska

2.10. Ratusz w Nowym Sączu przed pożarem, 2. poł. XIX w.

Fot. nieznaną, wymiary: 15 × 10 cm; reprodukcja fotografii T. Andrzejewskiego.

Dawny, XV-wieczny ratusz miejski ukazany w formie po nadbudowie drugiego piętra w 1834 r. oraz pełniej przebudowie budynku w 1854 r. Wyróżniały go: sześciokolumnowy portyk zwieńczony dwugłowym austriackim orłem, łamany dach ze szczytem wolutowym i zegarem oraz smukła wieżyczka z cebulastym hełmem. Rozebrany po pożarze w 1894 r.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, sygn. AF/4981.

Publ.: R. Kesslerling, *Neu-Sandez und das Neu-Sandezer Land: Ihre deutsche Vergangenheit und Aufbauarbeit 1230-1940*, Krakau 1941, fot. s. 84; *Dzieje miasta Nowego Sącza*, pod red. F. Kiryka i St. Plazy, Kraków 1993, t. II, s. 31, il. 4; L. Polomski, *Między zacofaniem a nowoczesnością. Społeczeństwo Nowego Sącza w latach 1867-1939*, Rzeszów 2018, fot. s. 121.

Edyta Ross-Pazdyk

2.11. Rynek w Nowym Sączu, 1894

Fot. nieznaną, wymiary: 7,8 × 11,3 cm naklejona na tekturkę; 8,3 × 12,5 cm.

Północno-zachodnia część Rynku po pożarze 17.04.1894 r. Po prawej stronie fragment dawnego ratusza miejskiego.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, sygn. AF/2273 a.

Edyta Ross-Pazdyk

2.12. Rynek w Nowym Sączu, 1894

Fot. nieznaną, wymiary: 7,8 × 11 cm naklejona na tekturkę; 8 × 12,3 cm.

Północno-wschodnia część Rynku po pożarze 17.04.1894 r. Po lewej stronie fragment dawnego ratusza miejskiego z pozostałością wieży w fasadzie.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, sygn. AF/2273 b.

Edyta Ross-Pazdyk

2.13. Rynek w Nowym Sączu, początek XX w.

Pocztówka wydana nakładem R. Kannera w Nowym Sączu, wymiary: 8,8 × 27,8 cm.

Widok na nowy ratusz i Rynek w kierunku pierzei wschodniej. Za rzędem jednopiętrowych kamienic dwie wieże oraz górna część barokowo-klasycystycznej fasady kościoła św. Małgorzaty, którą przebudowano wraz z wieżami podczas

regotyżacji świątyni w latach 1952–1958. Na osi kościoła, trójosiowa kamienica przy Rynku 29, przed jej przebudową w stylu secesyjnym i dodaniem czworobocznej kopuły w 1909 r. Kupuła zlikwidowana została przez Niemców podczas okupacji na początku lat 40. XX w.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, sygn. AP/877.

Publ.: A. Wasiak, *Pocztówki dawnego Nowego Sącza (część III)*, „Rocznik Sądecki”, t. XXV, 1997, s. 209; A. Wasiak, *Pocztówki dawnego Nowego Sącza (część II)*, „Rocznik Sądecki”, t. XXIV, 1996, fot. s. 232.

Edyta Ross-Pazdyk

2.14. Kościół farny w Nowym Sączu, początek XX w.

Fot. nieznany, wymiary: 14 × 10,3 cm naklejona na karton: 25 × 17,6 cm.

Fasada kościoła św. Małgorzaty z perspektywy dzisiejszej ul. Kard. S. Wyszyńskiego. Fotografia przedstawia świątynię po jej przebudowie w latach 1807–1822, w czasie której m. in. obniżono sklepienia w nawie i prezbiterium, zlikwidowano kaplice boczne tworząc nawy, zrównano obie wieże oraz wytynkowano całą budowlę. W wieży północnej (po lewej stronie) zachowany fryz herbowo-maswerkowy oraz nieistniejący już zegar słoneczny.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, sygn. AF/391.

Edyta Ross-Pazdyk

2.15. Dom Gotycki w Nowym Sączu, początek XX w.

Pocztówka podpisana u dołu: „Ul. Lwowska. Realność Józefa Krawczyńskiego Nowy Sącz”, wymiary: 9 × 13,8 cm. Dom Gotycki zwany również Kanoniczym, wybudowany został na przełomie XV i XVI w. z połączenia dwóch lub trzech domów i przeznaczony był na mieszkania dla księży kanoników z kościoła św. Małgorzaty. Pocztówka przedstawia budynek sprzed prac konserwatorskich w 1913 r., kiedy wyeksponowano w elewacji skrzydła zachodniego zamurowany gotycki portal, a także wprawiono obok, drugie, który wykopany został w 1907 r. w pobliżu świątyni.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, sygn. AP/2983.

Edyta Ross-Pazdyk

2.16. Dworzec kolejowy w Nowym Sączu, lata 20. XX w.

Fot. nieznany, wymiary: 11,5 × 16,2 cm.

Budynek dworca kolejowego wzniesiony w latach 1909–1910. Secesyjny styl oraz forma podłużnej budowli z trzema ryzalitami, z których środkowy mieści główne wejście zaakcentowane z dużym oknem zamkniętym odcinkowo, jest typowa dla dworców powstających wówczas na terenie Galicji.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, sygn. AF/1555.

Publ.: *Dzieje miasta Nowego Sącza*, pod red. F. Kiryka i St. Plazy, Kraków 1993, t. II, s. 535, il. 116; E. Ross-Pazdyk, *Architektura użyteczności publicznej Nowego Sącza w latach 1894–1914*, „Almanach Sądecki”, R. XV, 2006, nr 1/2 (54/55), fot. s. 44.

Edyta Ross-Pazdyk

2.17. Fragment zamku królewskiego w Nowym Sączu, przed 1939

Fot. nieznany, wymiary: 8,8 × 14 cm.

Widok od północy na Basztę Kowalską i mur zamkowy, w którego dolnej części umieszczona jest marmurowa, prostokątna tablica w ozdobnym obramieniu. Upamiętnia ona prace restauracyjne prowadzone przy Baszcie w 1905 r., w wyniku których naprawiono mur zamkowy, usunięto przylegające do niego parterowe zabudowania mieszkalne oraz dodano widoczną na zdjęciu attykę.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, sygn. AF/2990.

Edyta Ross-Pazdyk

2.18. Fragment zamku od ul. Krakowskiej, przed 1939

Fot. nieznany, wymiary: 24 × 18 cm.

Zamek od strony nieistniejącego mostu na Dunajcu. W głębi Baszta Kowalska z kurtyną murów zamkowych, a na bliższym planie otynkowane północne skrzydło budowli zniszczone podczas wybuchu 18.01.1945 r. Na połowie jego szerokości zwieńczony trójkątnym, schodkowym szczytem ryzalit, pozostałość dawnej Baszty Szlacheckiej.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, sygn. AF/1142.

Edyta Ross-Pazdyk

2.19. Zabudowania dawnego klasztoru franciszkanów w Nowym Sączu, lata 40. XX w.

Fot. nieznany, wymiary: 14 × 9 cm.

Zabudowania kościoła ewangelicko-augsburskiego mieszczące się w byłym klasztorze franciszkanów. W ich skład wchodzi: dawna kaplica Przemienienia Pańskiego, skrzydło klasztorne oraz wieża wzniesiona w 1864 r. miejscu nieistniejącego kościoła. Fotografia wykonana od strony ul. Kazimierza Wielkiego, w miejscu zniszczonych w czasie II wojny światowej, domów i kamienic dzielnicy żydowskiej.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, sygn. AF/1228.

Publ.: Ł. Polomski, *Między zacofaniem a nowoczesnością. Społeczeństwo Nowego Sącza w latach 1867-1939*, Rzeszów 2018, fot. s. 49.

Edyta Ross-Pazdyk

2.20. Dom Gotycki w Nowym Sączu, lata 50. XX w.

Fot. nieznany, wymiary: 19 × 12 cm.

Widok na zachodnie skrzydło Domu Gotyckiego, zwanego także Kanoniczym. Od strony ulicy znajdują się dwa charakterystyczne, gotyckie portale. Ten po prawej stronie, został w 1913 r. odsłonięty w czasie prac renowacyjnych. Portal po lewej został wtórnie wmontowany w elewację w tym samym czasie. Odkryto go w 1907 r. w wykopach w pobliżu kościoła św. Małgorzaty. Widoczne na fotografii skrajne otwory drzwiowe zostały przerobione na okna, natomiast drzwi między gotyckimi portalami zostały w całości zamurowane. Zmian tych dokonano prawdopodobnie w czasie generalnego remontu budynku w latach 1958–1964.

Oryg.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, sygn. AP/1549.

Edyta Ross-Pazdyk

2.21. Widok centrum Nowego Sącza od południowego wschodu, 1967

Zdjęcie lotnicze, Z. Siemaszko, fotografia nr 9, neg. ODZ 304P, wym.: 18 × 24 cm.

Widoczna sieć ulic starego miasta wychodzących z prostokątnego rynku. Na pierwszym planie, po prawej, dwie wieże kościoła św. Małgorzaty, przebudowane w latach 50. XX w., w północno-zachodniej części miasta, kościół ewangelicko-augsburski (dawny zespół klasztoru franciszkanów), powyżej most Heleński (oddany do użytku w 1958 r.) łączący centrum miasta z położoną na zachodnim brzegu Dunajca dzielnicą Helena.

Oryg.: Wydział Architektury miasta Nowego Sącza,teczka SZ-1a-1/76 (przekazana ze Składnicy Map i Planów Wojewódzkiego Zarządu Rozbudowy Miast i Osiedli Wiejskich).

Beata Wierzbicka

2.22. Widok ogólny centrum Nowego Sącza od zachodu, 1967

Zdjęcie lotnicze, Z. Siemaszko, fotografia nr 12, neg. ODZ 307P, wym.: 18 × 24 cm.

Widoczny zarys dawnych murów obronnych lokacyjnego centrum Nowego Sącza wokół zwartej zabudowy starego miasta. Na pierwszym planie, w południowo-zachodnim narożniku miasta, budynek więzienia (zabudowania klasztoru popijarskiego) w miejscu dawnego dworu biskupiego, powyżej ratusz (wzniesiony pod koniec XIX w.) usytuowany pośrodku rynku. We wschodniej części starego miasta widoczna fasada kościoła św. Małgorzaty i budynek Domu Gotyckiego, następnie kościół św. Ducha z klasztorem Jezuیتów (dawny klasztor Norbertanów).

Oryg.: Wydział Architektury miasta Nowego Sącza,teczka SZ-1a-1/76 (przekazana ze Składnicy Map i Planów Wojewódzkiego Zarządu).

Beata Wierzbicka

2.23. Widok Nowego Sącza z lotu ptaka, 2021

2.24. Nowy Sącz, centrum, ortofotomapa, 2021

Skala 1 : 2500.

DESCRIPTION OF THE REPRODUCTIONS

Reproduced plans and maps are characterized according to the following scheme: contemporary title, year of creation or publication, original title, author, technique, dimensions (length x height in cm; in descriptions of views, the dimensions of the print field are followed by the total dimensions given in brackets), scale, orientation, origin and contents, place of storage of the original, source of reproduction, as well as information about the publication of the plan.

I. PLANS AND MAPS

1.1. Nowy Sącz, centre. Cadastral map, redrawn 1846

Scale 1:2,500.

1.2. Nowy Sącz, centre. Cadastral map, 1846

STADT NEU SANDEC POLNISCH NOWY SACZ
IN GALIZIEN SANDECER KREIS, 1846

Multicolour lithograph, paper, scale 1:2,880 rescaled to 1:2,500.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, MNS-H/3850 (kew 16 390/1–10) – plan donated in 1991 by the Geodesy, Cartography and Land Management Department of the Provincial Office in Nowy Sącz.

1.3. Nowy Sącz. Cadastral map, 1846

STADT NEU SANDEC POLNISCH NOWY SACZ
IN GALIZIEN SANDECER KREIS, 1846

Multicolour lithograph, paper, 10 sheets, scale 1:2,880 rescaled to 1:2,500.

The town within the then boundaries. The layout of urban and suburban plots with property boundaries are marked very clearly, each plot with its own number. The buildings range from brick (red) to timber (yellow); green areas are also marked. Two suburbs which dominated the spatial layout of Nowy Sącz until the 18th century are visible: in the south – Hungarian (or Większe/Wielkie, i.e. Greater) with regular buildings, and to the east of the town, on the right bank of the Kamienica River – Zakamienica Suburb (Lesser).

“I” shows the northern part of Nowy Sącz between the Dunajec and Kamienica rivers to Planty. City boundaries, buildings, greenery and plots are marked. Two bridges – over the Kamienica and the Dunajec – are visible. In the place of today’s Jagiellońska Street, coming out of the Market Square, there is Hungarian Street “Ungarische

Gasse”. Next to the city boundary there are inscriptions “CHEŁMIEC” and “ZAŁUBINCZE” – names of villages neighbouring Nowy Sącz.

“II” It shows the eastern part of Nowy Sącz with the district “Za Kamienicą” adjacent to villages bordering the city limits: “ZAŁUBIŃCZE”, “NASCISZOWA”, “GOLĄBKOWICE”. The map shows the road to Grybów “nach Grybow”, the Łubinka stream “Łubinka Bach”, fields, green areas and several buildings.

“III” It shows a fragment of the western part of the town adjacent to the village of “SWINIARSKO”. The western boundary of the town runs along one of the branches of the Dunajec River. The inscription at the boundary line says: “Praetensionslinie der Gemeinde Neu Sandec”. A line marking “Pretensions Linie der Gemeinde Swinarskie” diverges from the town boundary. The map shows the rivers Dunajec “Dunajec Fluss” and Poprad “Poprad Fluss”, the Dabrowka brook “Dabrowka Bach”, green areas.

“IV” It shows “Hungarian Suburb”, “Podgórze”, “Łany”, “Młyny Hamry and Poddębnie”. Objects marked: “St Nicolaus”, denoting St. Nicholas Church – no longer in existence today; streets, buildings, green areas, rivers: the Dunajec “Dunajec Fluss”, Poprad “Poprad Fluss”, Kamienica “Kamienica Bach” and streams: the Młynówka “Mühlbach” and Łącznik “Łącznik Bach”.

“V” It shows the eastern part of the city: “Paswisko wielki” “Braeuhaus”, “Młyny Hamry and Poddębnie”, as well as “GOŁĄBKOWICE” and “FALKOWA” adjacent to the villages. The Kamienica river “Kamienica Bach” and its tributaries – streams: Młynówka “Mühlbach” and Łącznik “Łącznik Bach”, buildings and green areas are marked.

“VI” It shows the south-western part of Nowy Sącz – the district “Podgórze” adjacent to the villages “SWINIARSKO” and “DĄBRÓWKA”. Fragments of the rivers: the Dunajec “Dunajec Fluss” and Poprad “Poprad Fluss”, the Dąbrówka brook “Dąbrwka Bach”, buildings and green areas are marked.

“VII” It shows a fragment of the southern part – “Łany” and “Podgórze” districts adjacent to the neighbouring village “DĄBRÓWKA”. It includes the road to Stary Sącz “von Alt Sandec”, green areas, buildings, fields, a very small fragment of the Dąbrówka stream “Dąbrwka Bach” and lines: “Praetensionslinie der Gem. Swiniarsko” and “Praetensionslinie der Gemeinde Neu Sandec”.

“VIII” It shows a fragment of the southern part of the town – the district “Gorzkow” and “Łany” adjacent to the village “ZAWADA” in the south and to the village “FALKOWA” in the east. The “Paswisko wielka” is marked, as well as the line “Praetensionslinie der Gemeinde Falkowa” showing the border of the town with Falkowa, the river Kamienica “Kamienica Bach”, the stream Łącznik “Łażnik Bach”, roads towards Zawada “nach Zawada” and Muszyna “nach Muszina”, buildings, green areas, fields.

“ad. VIII” It shows a fragment of the eastern part of the town with the district “Gorzkow” adjacent to the village “ZAWADA” in the south and the villages “JAMNICA” and “FALKOWA” in the east. A fragment of the Kamienica river “Kamienicae Bach” flowing parallel to the city border is marked.

“IX” It shows a fragment of the southern part of the city – “Łany” adjacent to the villages “DĄBRÓWKA” and “ZAWADA”.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, MNS-H/3850 (kew 16 390/1–10) – map donated in 1991 by the Geodesy, Cartography and Land Management Department of the Provincial Office in Nowy Sącz.

Publ.: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, ed. F. Kiryka, vol. I, Kraków 1992, pp. 100–101, fig. 29 (2 sheets); L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie”, vol. 7, p. 38 (1 sheet); B. Wierzbicka, *Nowy Sącz oraz podmiejskie przysiółki w XVII wieku w świetle księgi 29/110/108, z tzw. Akt Depozytalion*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie”, vol. 8, pp. 121–122 (2 sheets); L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Rocznik Sądecki”, XLI, 2013, p. 94 (1 sheet).

Beata Wierzbicka

1.4. Topographical map of Galicia (known as Mieg’s map), 1779–1783

Original title missing, Friedrich von Mieg; colour drawing on canvas-backed paper, dimensions: 64 × 42 cm, scale 1:28,800, no scale bar, oriented north. The map shows landforms and topographic features (meadows and rivers: Dunajec, Kamienica and Łubinka), buildings in the town (town hall, castle, town walls, churches: Parish Church of St. Margaret, Norbertine church, Franciscan church and Piarist monks’ church) and surrounding settlements, street and road network, bridges and culverts, sacral buildings, mills and other industrial buildings, farms, inns, roadside crosses. The place names, hamlets and rivers are marked with their own names.

Orig.: Staatsarchiv Wien, Kartensammlung, ref. no. BIXa 390, section 50.

Publ.: Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783, Vol. 2, part B, publ. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2013; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka, architektura i sztuka*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, ed. F. Kiryk and S. Plaza, vol. II Kraków 1993, p. 144, fig. 11 (black and white fragment); S. Wróblewski, *Początki chrześcijaństwa w ziemi sądeckiej. Najdawniejsza sieć parafialna*, „Rocznik Sądecki”, vol. XLVIII, 2019, p. 48 (black and white fragment).

1.5. Map of Nowy Sącz of 1783

Unknown author. According to Jan Sygański, the map was presumably sketched by Philip Moscherosch von Wieselheim, a local engineer. The publication “Analekta sandeckie” record that the map was preserved among the abandoned random papers.

In subsequent versions, the map was published in:

1. *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie”, vol. 7, in the header it states: *The oldest existing map of the town of Nowy Sącz dating from 1783. Faithfully copied from the original found in an old book of accounts or municipal expenses*; at bottom of page: *Copied (pantographed) 10/8 1900, Karol Hebenstretit*.

2. *Town Hall of Nowy Sącz*, the heading states: *The oldest existing map of Nowy Sącz, dated 1783. Faithfully redrawn and reduced in size with a pantograph from an original discovered in an old book of municipal expenses at the house of an enthusiast of antiquities, merchant Pennar in Nowy Sącz. This original was lost when in hands of late gymnasium professor Schwarzenberg-Czerny*.

Date of creation: 1783 This is the oldest known cartographic source on Nowy Sącz.

Copy, monochrome print, dimensions: 32.3 × 42.7, paper, oriented north.

Schematic map shows, in simplified form, the layout of roads and the river network, as well as the landforms around Nowy Sącz.

In “Analekta sandeckie”, 36 sites are marked on the map page and described on the next two pages, including the town square, collegiate church, town hall, castle, monastery complexes: (Norbertine, Franciscan and Piarist), the town walls with towers and gates (Hungarian, Mill and Cracow), the Jewish cemetery, the town bridge on the Dunajec River, the Dunajec River crossing, the river carriers’ cottages, the old and contemporary bed of the Dunajec River, the Poor Clares’ inn belonging to Chelmiec, starost’s inn, a bridge called benches on the Kamienica River, the Church of the Holy Cross, gardens, mills (Lower and Upper), roads leading out of the town to Zabelcze (the old and the present), Stary Sącz and Grybów, and the ownership of some land to the north and east of the town, beyond the Kamienica River, and to the west of the town, beyond the Dunajec River.

A copy of the map from J. Sygański, *Analekta Sandeckie do XVI i XVII wieku*, Lwów 1905, map p. 111, descriptions pp. 112–113.

Two versions in the collection of the Scientific Archive of the District Museum in Nowy Sącz, ref. no.: Arch. 106/7 (without descriptions), Arch. 106/11 (with descriptions).

Publ.: R. Kesslerling, *Neu Sandez und das Neu Sandezer Land*, Nowy Sącz 1941, p. 81; K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII–XIX w. na tle stosunków gospodarczych*, „Rocznik Sądecki” 5, 1962, p. 221; L. Migrała, *Ratusz w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2009, p. 7; Leszek Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie”, vol. 7, 2012–2013, p. 32 (map) and 33 (legend); Robert Ślusarek, *Kościół Świętego Krzyża na przedmieściu Mniejszym w świetle wizytacji biskupich z XVI i XVII wieku*, „Almanach Sądecki” 21, No. ½ (78/79), 2012, p. 13; L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Rocznik Sądecki” 41, 2013, p. 80 (map) and 81 (legend); G. Olszewski, *Ziemia sądecka: monografia historyczna administracji lokalnej*, Nowy Sącz 2014, p. 346.

1.6. Map of the Royal Free City of Nowy Sącz according to a photograph from 1804

Author: in the bottom right-hand corner of the map, the initials J.D. and a date 1930 are printed.

Date of creation: 1804, copy 1812, redraws: 1930 and 1933. Dimensions: 68.2×46 cm (frame: 61×39.5 cm), monochrome print, paper, 20 6/12 Vienna fathom by 1 inch (1 fathom = 1,8965 m), scale: 1:1,476, oriented north.

A redrawing of the 1804 map by Philip Antoni Moscherosch von Wiesselheim (engineer), from a copy made by J. Schwartz in 1812 (scale: 1:1,476). The redrawings: the first one was presumably made in 1930 (J.D.), the second one in 1933 by Bohdan Guerquin; the latter is kept by the Department of Urban Construction History of the Warsaw University of Technology, ref. no. ZAP U 1–130, (manuscript, carbon paper, pencil, dimensions: 47.1×62.6 cm, street names in German).

The map shows a regular chequered layout of the town within the defensive walls (they were almost completely demolished at the beginning of the 19th c.), adapted to the topography of the area, without suburbs, with the line of the escarpment and its extent marked, and an even internal layout with a clear plot division with continuous buildings and open space.

It shows: rivers – the Dunajec and Kamienica, fragments of the defensive walls, selected towers, market square, town hall, roads leading out, streets and their names in Polish (partly unchanged since modern times), squares, gardens, wasteland, parts of undeveloped plots, property divisions, urban buildings, including main buildings such as the St. Margaret's Parish Church (eastern orientation), the Holy Spirit Church with former Norbertine monastery, former Piarist church with monastery, part of the Franciscan monastery complex (after the demolition of the church, then a Protestant congregation), the castle (in the bifurcation of the Dunajec and Kamienica rivers and in the vicinity of the main route to Cracow), the synagogue.

On the left-hand side of the map, the town's former coat of arms is drawn and the 17 objects marked on the map are listed below.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, MNS-H/1530 (kew 7392).

Publ.: A. Liczbiński, B. Ufnalewski, *Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich (Katalog planów miast polskich w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej)*, Warszawa 1962, fasc. 6, p. 21, illustration catalogue item 60 (publication with names in German). Publications with names in Polish, map with scales given in Austrian fathoms and metres: T. -Tolwiński, *Urbanistyka. Budowa miasta w przeszłości*, vol. 1, Warszawa 1939, p. 151; K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII–XIX w. na tle stosunków gospodarczych*, „Rocznik Sądecki”, V, 1962, p. 222; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, [in:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, ed. F. Kiryk, vol. I, Kraków 1992, p. 98, fig. 28; L. Migrała, *Nony Sącz w średniowieczu*, *Zeszyty Sądecko-Spiskie*, vol. 4, p. 33; L. Migrała, *Nony Sącz w czasach nowożytnych*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie”, vol. 6, p. 16; L. Migrała, *Nony Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie”, vol. 7, 2012–2013, p. 36; L. Migrała, *Nony Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Rocznik Sądecki”, XLI, 2013, p. 90.

1.7. Nowy Sącz, city map, 1930

Map of Royal Free City of Nowy Sącz, 1930; monochrome print on paper, dimensions: sheet 95×62 cm (frame: 72×51 cm), scale 1:10,000, oriented north.

The limits of the city's districts is marked: I Dąbrówka Niemiecka, Gorzków, II Wólki, Tłoki, III Przetakówka, Podgórze, IV Zalubincze, Grabowa, V Grodzkie. In the left corner, at the bottom, there is the former coat of arms of the town, below it there is the title: Map of the royal free city of Nowy Sącz, and the legend: private buildings, public buildings, state roads, voivodeship roads, powiat roads, municipal roads, planned roads, borders of municipalities. To the right, there is an index of 42 public buildings: schools, government offices, churches, municipal buildings, public utility buildings, buildings of social organisations.

Orig.: National Library, ref. no.: ZZK 1 148, digital copy available on Polona website: <https://polona.pl/item/plan-krol-woln-miasta-nowego-sacza,MzA2NjAyMTA/0/#info:metadata>

Publ.: *Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen: ein deutschpolnischer Katalog. Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce. Katalog niemiecko-polski*, ed. Antonius Jammers, prep. Egon Klemp, Wiesbaden 2000, item 2374.

1.8. City map of Nowy Sącz, 1937

Author: presumably F.[eliks] R.[apf], dimensions: 30×33.5 cm, monochrome print, paper, scale: 1:10,000, Nowy Sącz, 1937, oriented north.

This map is enclosed by a rectangular frame. On a geographical grid the map shows districts, roads, rivers and streams, parks (Jordan's and Rifle), Planty, cemeteries, sports fields, buildings (including barracks, hospitals, hotels, churches, monasteries, schools, court, military barracks, Railway Colony, railway station and railway workshops) with their proper names. The title is placed in bottom left corner: *Plan miasta Nowego Sącza*. The statistics, geographical data, meteorological data, distances of road sections between major sites in the city are given below.

Place and date of the map is given below: *Nony Sącz 1937* and author's initials: Rys. F.R.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, MNS MNS-H/4338 (kew 18176).

1.9. Nowy Sącz, spatial development plan, 1965

Miejscowy Plan ogólny perspektywiczny zagospodarowania przestrzennego miasta Nowego Sącza

Prep.: Provincial Urban Planning Office in Cracow – team: mgr inż. arch. G. Kaczmarska, mgr inż. arch. L. Kaczmarowski, U. Siemiątkowska, cooperation: mgr inż. W. Jankowska, mgr inż. W. Szczygiel.

Dimensions: 100×220 cm, multicolour drawing applied to an ozalid print, made on paper, pasted on cardboard, scale 1:5,000

The matrix at a scale of 1:5,000 was made by Cz. Martyniak. A part of the city from maps at a scale of 1:10,000, the remaining areas from cadastral maps at a scale of 1:2,880 rescaled photographically to a scale of 1:5,000. The stratigraphy was completed using topographic maps at a scale of 1:25,000.

Approved by a resolution of the Presidium of the Voivodship National Council no. 319/XXXI/65 of 22 November 1965.

Oryg.: Department of Architecture and Town Planning of the City Hall of Nowy Sącz

1.10. Nowy Sącz, local general development plan, 1980

Miejscony plan ogólny zagospodarowania przestrzennego na perspektywę 1975–1990

Prep.: Provincial Office of Spatial Planning, Architecture and Construction Supervision in Nowy Sącz – chief designer: mgr inż. arch. W. Szczygiel, design team: inż. E. Zelek, mgr inż. H. Górszczyk. Konsultacje: prof. Z. Wzorek (Cracow University of Technology), prof. A. Szczygiel, inż. S. Dembicki.

Dimensions: 195–198 × 249–253.5 cm, monochrome hand drawing on paper, 4 sheets, scale 1:5,000.

Site map with altitude indication 1:5,000. Map prepared by pantographing and copying method and based on the 1976–1977 land survey in the field. Developed on the basis of the use of the site and altimetric map at a scale: 1:10,000 of the city of Nowy Sącz dated 1976 by the Office of Spatial Planning in Nowy Sącz, map at a scale of 1:5,000 of the City of Nowy Sącz in 1971 of the Municipal Urban Planning Team of the Presidium of the Municipal National Council in Nowy Sącz and on the basis of section-situation maps of the city of Nowy Sącz at a scale of 1:1,000 from 1965 of the City Hall in Nowy Sącz.

Approval of the local general plan of spatial development of the city of Nowy Sącz until 1990 and the basic directions of development after 1990, by Resolution No. 92/XXI/80 of the Provincial National Council in Nowy Sącz of 21 February 1980, announced in the Official Journal of the Provincial National Council in Nowy Sącz No. 11 of 14 April 1980.

Oryg.: Department of Architecture and Town Planning of the City Hall of Nowy Sącz.

1.11. Nowy Sącz, city development plan, 1994

Plan zagospodarowania Miasta Nowego Sącza

The digital version of the map presented here reproduces the original nomenclature and some of the original colouring from *Plan Zagospodarowania Miasta Nowego Sącza* at a scale of 1:10,000 (multicolour hand drawing on canvas-backed paper) and map *Miasto Nowy Sącz, Miejscony plan ogólny zagospodarowania przestrzennego, zmiana planu* at a scale of 1:3,000 (multicolour hand drawing on canvas-backed paper, dimensions: 314.5 × 321.5 cm) with the added map of “Śródmieście”.

Prep.: Provincial Urban Planning Bureau in Nowy Sącz under the direction of mgr inż. arch. Maria Modzelewska. Team of the general designer: mgr inż. M. Biedroń, mgr inż. M. Golaszewska, mgr inż. H. Górszczyk, inż. K. Słaby, mgr J. Śliwińska, design team: mgr inż. J. Buchta, mgr K. Frydrychowicz, mgr inż. W. Mrówka, mgr inż. A. Szewczyk.

Approved by resolution no. VI/54/94 of the City Council of Nowy Sącz of 29 November 1994.

Miejscony plan ogólny zagospodarowania przestrzennego „Śródmieście”

Prep.: Urban Planning Bureau arch. Maria Modzelewska – general designer mgr inż. arch. M. Modzelewska, design team: mgr inż. arch. M. Biedroń, mgr inż. H. Górszczyk, mgr inż. J. Buchta, mgr J. Śliwińska, mgr A. Szewczyk, inż. K. Słaby, graphic design: building technician: L. Zub, J. Król.

Multicolour hand drawing on canvas-backed paper, dimensions: 199.5 × 160 cm, scale 1:2,000.

Approved by resolution no. XLIV/400/94 of the City Council of Nowy Sącz of 24 May 1994.

Oryg.: Department of Architecture and Town Planning of the City Hall of Nowy Sącz.

1.12. Nowy Sącz, contemporary map

1.13. Nowy Sącz and surrounding area, 2022

Topographic map, scale 1:25,000

II. VIEWS, PANORAMAS AND PHOTOGRAPHS

The views and panoramas are characterised according to the following scheme: contemporary title, year of creation, original title, author, technique, dimensions (height × width), origin and contents, place of storage of the original, source of reproduction.

2.1. View of Nowy Sącz from the North-Western Side, 1817

Nowy Sącz painted by F. Vandruszka

ink, pen, watercolour/cardboard, 31.5 × 53.2 cm.

Signed at the bottom right „FVandruszka”; On the back, a card taped with the inscription „Neu Sadez/ im Juny 1817.”

The foreground features two wooden bridges over the Kamienica River and the road to the town on the escarpment. In the elevated area, urban development is compact. Above the predominantly single-storey houses with sloping roofs, larger buildings rise up, topped with mansard roofs. Prominent in the town skyline, from left, are two collegiate churches: St. Margaret's with two slender towers, evened out during the 1807–1822 renovation, and the former Norbertine monastery church of the Holy Spirit, which was handed over to the Jesuit order in 1831. Next is the tall Wójcikowski family house with a mansard roof, which was sold to the Jesuits by Dionysius Wójcikowski and incorporated into the monastery wing added on the west side. Behind it emerges the tower of the former town hall, topped by an onion-shaped cupola. In 1894, during the great fire, the town hall was destroyed and subsequently demolished. Partially visible is the late 18th-century synagogue, with its high, mansard roof, and a fragment of the dilapidated ramparts with the round Pottery Tower, demolished after 1820. At the foot of the tower, on the slope, an old Jewish cemetery with matzevot can be seen, no longer in use since the mid-19th century. To the right of the road into town is the Chapel of the Transfiguration, dating from the 17th century, with a bell-shaped dome topped by a lantern. The chapel was adjacent to the Gothic Franciscan church demolished

in 1789. The chapel was sold to the Protestant community and has served as their church since 1802. To the right of the chapel, there is a part of the town walls on the hill with the dominant Blacksmith's Tower topped with a Renaissance attic, and the royal castle. The compact body of the castle is covered by a sloping roof, with two buttresses and a protruding avant-corps. It is a remnant of the former Noble Tower. On the river bank, under the escarpment, one can see the buildings of the defunct chamber inn and the ferry, with a crane standing by.

Orig.: National Museum in Cracow, inv. no. MNK III-r.a.-11152.

Publ.: *Dzieje miasta Nowego Sącza*, ed. F. Kiryk, vol. 1, Warszawa–Kraków 1992, p. 101; *Stanisława Tomkowicza Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego. Z rękopisów Autora wydali i własnymi komentarzami opatrzyli Piotr i Tadeusz Łopatkiewiczowie*, vol. 2, Kraków 2007, p. 490, fig. 105; *Ikonoografia Starego i Nowego Sącza*, ed. E. Ross-Pazdyk and B. Szafran, Nowy Sącz 2012, p. 99.

Barbara Szafran

2.2. View of Nowy Sącz from the north with the Nawojowa Mountains in the background, 1820

Erste Ansicht der k.k. Kreisstadt Neu Sandec in Galizien mit dem Nawojower Gebirge im Hintergrunde, drew and lithographed by Emanuel Kronbach, colour lithograph/paper, 41.5 × 54 cm, Signature under the illustration in the left and right corners in German and French: „gezeichnet nach der Natur und lithographirt von Kronbach.”

One of the two views of Nowy Sącz published in the book *Darstellung aus dem Königreiche Galizien insbesondere der Karpathe im Sandecer Kreise*. However, they are not without inaccuracies and errors. The panorama shows the north-eastern part of the town. In the foreground, there are rural buildings and pastures on Przetakówka, flanked on the right by the Łubinka stream. In the background, on the right, there is a fragment of the town situated on a slope, with the Kamienica River flowing at its foot. The skyline is dominated by St. Margaret's Church, depicted after renovation work carried out between 1807 and 1822, culminating in the balancing of the heights of the two towers and the removal of the chapels of the Visitation and the Assumption of the Blessed Virgin Mary in the northern façade. Next to the church, a defensive wall extends along the escarpment, with numerous house roofs above it, i.e. the bright façade of the town hall with its triangular stepped gable topped by a tower. The latter's appearance differs significantly from reality and is merely an artistic vision of the author. In fact, the town hall of Sącz was still topped with a Renaissance attic at that time, removed in 1834 when the second floor was added. Erroneously depicted to the left of the town hall is the tower of the then Norbertine church, which should be placed to the right. The left part of the lithograph, behind the footbridge on the Kamienica, shows the low-rise buildings of the suburb of Zalubińcze. The first larger building on the river side can be identified as the wooden Church of the Holy Cross, demolished around 1830. In the background, in the left corner, the manor house in Nawojowa is depicted on a small hill.

Orig.: The T. Chalubiński Tatra Museum in Zakopane, inv. no. 5375.

Publ.: A. Zborowski, *Niektóre widoki Nowego Sącza w grafice XIX w.*, „Rocznik Sądecki”, VIII, 1967, p. 405, fig. 1; *Dzieje miasta Nowego Sącza*, ed. F. Kiryk, vol. I, Kraków 1992, p. 89, fig. 23 (the caption under this photograph was swapped with the caption of the photograph on the next page of the book); *Stanisława Tomkowicza Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego*, ed. P. and T. Łopatkiewiczowie, vol. II, Kraków 2007, p. 488, fig. 103; R. Ślusarek, *Kościół św. Krzyża na przedmieściu mniejszym w świetle wizytacji biskupich z XVI i XVII w.*, „Almanach Sądecki”, 21 (2012), No. ½ (78/79), p. 14 (fragment); *Ikonoografia Starego i Nowego Sącza*, ed. E. Ross-Pazdyk and B. Szafran, Nowy Sącz 2012, p. 174.

Edyta Ross-Pazdyk

2.3. Panorama of Nowy Sącz with the Tatra Mountains in the background, 1820

Zweite Ansicht k.k. Kreisstadt Neu Sandec in Galizien mit den Tatra Gebirgs Spitzten im Hintergrunde, drew and lithographed by Emanuel Kronbach, colour lithograph/paper, 41.5 × 54 cm, Signature under the illustration in the left and right corners in German and French: „gezeichnet nach der Natur und lithographirt von Kronbach.”

This is the second of Nowy Sącz's views published in “Darstellung aus dem Königreiche Galizien insbesondere der Karpathe im Sandecer Kreise”. It shows the north-western part of the town, with the Dunajec River flowing to the right and the Kamienica River flowing into it. The road to Cracow with a bridge is sketched to the left, whereas a round toll booth – to the right. The panorama of Nowy Sącz that extends across the escarpment contains a number of inaccuracies. The much overscaled, oblong courthouse with its red roof stands well above the low-rise buildings at the left edge of the picture. Pictured to the right is the dome of the Protestant church (the former Chapel of the Transfiguration), which appears shifted too far to the right and is disproportionately large. There is also the Blacksmith's Tower with two, rather than one, windows marked erroneously. Next to it there is a wing of the castle, whose avant-corps, topped by a triangular gable, is a remnant of the former Noble Tower. The bank of the escarpment below the castle shows traces of a landslide during the flood of 1813, when the western part of the building collapsed into the Dunajec River. During the same flood, water also tore down the bridge over the Dunajec, which had not yet been rebuilt by the time this lithograph was made. The buildings of the now defunct chamber inn and ferry are shown on the river bank, under the escarpment.

Orig.: The T. Chalubiński Tatra Museum in Zakopane, inv. no. 5375.

Publ.: A. Zborowski, *Niektóre widoki Nowego Sącza w grafice XIX w.*, „Rocznik Sądecki”, vol. VIII, 1967, p. 405, fig. 2; *Dzieje miasta Nowego Sącza*, ed. F. Kiryk, vol. I, Kraków 1992, p. 88, fig. 22 (the caption under the photograph was swapped with the caption of the photograph on the adjacent page of the book); *Stanisława Tomkowicza Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego*, ed. P. and T. Łopatkiewiczowie, vol. II, Kraków 2007, p. 489, fig. 104; *Ikonoografia Starego i Nowego Sącza*, ed. E. Ross-Pazdyk and B. Szafran, Nowy Sącz 2012, p. 175; R. Ślusarek, *Kaplica Lubomirskich w Nowym Sączu – historia i architektura*, „Rocznik Sądecki”, vol. XLI, 2013, fig. p. 246.

Edyta Ross-Pazdyk

2.4. View of New Sącz from northwest, the first half of the 19th c.

NEU SANDECZ, Rudolf Alt (1812–1905)

Firma litograficzna Joseph Zahradniczek (1813–1844)
colour lithograph/paper, 18.5 × 24 cm.

Signature in lower left corner: R. Alt.del, in the middle: K.k. ausfchl.: priv. Chromolithographie von Alois Leykum in Vien., in the bottom right corner: Jos. Zahradniczek senior lith. Caption below: NEU SANDECZ./(:Gallizien:).

In the foreground there is the floodplain of the Kamiénica River flowing into the Dunajec River, and two bridges: a wooden bridge of strong construction on the Kamiénica River, erected anew in 1822, and one with stone spans on the Dunajec River, built in 1830. The compact urban development is set out in an elevated area, across the bifurcation of rivers. From the left, the Collegiate Church of St Margaret and the Jesuit Church of the Holy Spirit tower above the houses with sloping roofs. To the right there is a schematic representation of the tower of the former town hall (demolished after the fire in 1894), followed in the distance by the dome of the Protestant church and a fairly accurate depiction of the wide defensive walls with the Blacksmith's Tower and the massive body of the royal castle.

Orig.: National Museum in Cracow inv. no. MNK III-ryc-27834.

Publ.: J. Edlen von Mehoffer, *Der Sandeicer-Kreis im Königreich Galizien*, Wiedeń 1842; *Tomkowięza Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego. Z rękopisów Autora wydali i własnymi komentarzami opatrzyli Piotr i Tadeusz Łopatkiewiczowie*, vol. 2, Kraków 2007, p. 491, fig. 106; *Dzieje Miasta Nowego Sącza*, ed. F. Kiryk, vol. 1, Warszawa–Kraków 1992, p. 91, fig. 25; A. Zaborowski, *Niektóre widoki Nowego Sącza w grafice XIX wieku*, „Rocznik Sądecki”, vol. VIII, 410, fig. 6.; *Ikonoğrafia Starego i Nowego Sącza*, ed. E. Ross-Pazdyk and B. Szafran, Nowy Sącz 2012, p. 178.

Barbara Szafran

2.5. General view of Nowy Sącz from Zabełeczka Hill, after 1864

Author unknown, brown ink, wash drawing/paper, 25.5 × 32 cm.

Inscription in pencil in lower right corner: „Nowy Sącz / z góry”. On the grey cardboard on which the drawing has been pasted, a pencil inscription is written under its lower left corner: „Nowy Sącz / z góry Zbylitowskiej”.

The illustration shows a panorama of Nowy Sącz from the north, from Zabełeczka Mountain, which was erroneously signed as Zbylitowska Mountain located near Tarnów. In the foreground, at the bottom, one can see the road leading to Cracow, today's Tarnowska Street. In the background, among schematically marked trees and lower buildings, one can recognise, from the left, the body of the two-towered St. Margaret's Church, the roof of the Jesuits' Church preceded by a low tower and, visible to the right of the road, the complex of buildings of the former Franciscan monastery with a tower topped by a helmet with a high spire, the presence of which on the drawing allows one to date it to the period after 1864. At the close of the road leading into city a low building with three windows is marked. This is probably the synagogue, standing by the Cracow road. The River Dunajec and a bridge over it is shown to the right.

Orig.: Jagiellonian University Museum in Cracow, inv. no. 2172/II/8, 11744 (the legacy of Professor Józef Łepkowski).

Publ.: *Ikonoğrafia Starego i Nowego Sącza*, ed. E. Ross-Pazdyk and B. Szafran, Nowy Sącz 2012, p. 125.

Edyta Ross-Pazdyk

2.6. General view of Nowy Sącz from the west, 1875

Nowy Sącz, painted by Ludwik Łepkowski, black ink, wash drawing/paper, 9 × 27.5 cm. Signature in bottom right corner: *N. Sącz 1875 / LL*.

The foreground shows the Dunajec River and a section of the wooden bridge on the left. On the other bank, there are municipal buildings. On the left, among poplars, one can see the roofs of the now non-existent houses at the bridge outlet. The oblong building that is next to it is the castle with the Blacksmith's Tower marked on the left. The buildings to the right of this are the former Jewish quarter, above which rises the roof of the Jesuit church with its bell tower and lower tower, which was destroyed by fire in 1894. Visible in the central section are the two towers of St. Margaret's Church, and slightly to the right, the helmet and spire of the former town hall tower. The dominant feature of the view is the tall tower at the former Franciscan monastery, erected in 1864 and topped with a neo-Baroque cupola. Next to it there is the dome of the Protestant church (the former Chapel of the Transfiguration). Its northern elevation displays a triangular gable, which is a fragment of the chancel wall of the former Gothic monastery church. This relic was demolished in 1895 during restoration work on the site after damage caused by a fire in 1894. The schematically drawn former Piarist monastery complex, turned in 1855 into a prison, is shown to the right.

Orig.: Jagiellonian University Museum in Cracow, inv. no. 202/G/1, (the legacy of Professor Józef Łepkowski).

Publ.: *Ikonoğrafia Starego i Nowego Sącza*, ed. E. Ross-Pazdyk and B. Szafran, Nowy Sącz 2012, p. 126.

Edyta Ross-Pazdyk

2.7. View of Nowy Sącz from the west, 1878

Pen drawing by Piotr Spitzman Karwosiecki (active in the second half of the 19th c.), black ink on cardboard; dimensions: 7.3 × 32.6 cm, with a margin: 11.3 × 36 cm.

Na marginesie dolnym napis: NOWY SĄCZ, Miasto królewskie założone przez Wacława Króla pols[iego] i czesk[iego] w roku 1294 (widok od zachodu] od Wólek). Na środku marginesu górnego nr “1.”

The view shows the panorama of Nowy Sącz on the riverside escarpment. To the left, the building complex is dominated by a slender tower with a Baroque top. A lower dome topped with a lantern is also visible. The centre of the illustration shows a complex of buildings with a tower within the defensive walls. To the right, above the roofs of the houses, two church towers are visible, and further on a fragment of an earth rampart with a grove. Tree and shrub groves are also visible along the riverside escarpment in the foreground. The panorama emphasises the complexes of post-convent complexes: on the left, the tower and dome of the Chapel of the Transfiguration in the post-Franciscan complex; in the centre, the Piarist monastery, adapted for use as a court and prison. The line of walls depicts the now defunct Pottery Tower and, to the right, the western section of the walls protecting the town from the south. The towers of St. Margaret's Church are shown as towers of equal height. The caption confuses the date of the town's foundation.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, inv. no. MNS/306/S.

Publ.: *Ikonomia Starego i Nowego Sącza*, ed. E. Ross-Pazdyk and B. Szafran, Nowy Sącz 2012, p. 138; F. Kiryk, *Początki miasta* [in:] „Dzieje miasta Nowego Sącza”, vol. I, ed. F. Kiryk, Warszawa–Kraków 1992, p. 94–95; M. Majka, *Album widoków Nowego Sącza w zbiorach Muzeum w Nowym Sączu*, „Materiały i Sprawozdania konserwatorskie woj. krakowskiego”, 1970, p. 217, fig. 256; M. Marcinowska, *Nowy Sącz – portret miasta*, [exhibition catalogue], Nowy Sącz 2002, item 1, p. 21.

Maria Marcinowska

2.8. Nowy Sącz from the north-west, 1878–1880

Nowy Sącz, painted by Napoleon Orda (1807–1883), watercolour, pencil/paper, 22.7 × 28.7 cm.

No signature, inscription in pencil under the illustration, in the centre: „Galicya”, po prawej: „Nowy Sącz” taken from „Teki różnych krajów” no. 43.

The Dunajec is in the foreground. Fragments of the unpreserved wooden buildings of the chamber inn and the ferry are sketched on the left, on the riverbank. On the escarpment to the left, the quadrilateral Blacksmith’s Tower is drawn within the wall enclosure and topped with an attic. There is a tall window in the north wall of the tower, whereas the painter added also small windows under the attic, not found in other depictions of the tower from a similar period. The white body of the castle’s west wing, as if partially hidden behind the defensive wall, is shown in erroneous perspective. The avant-corps, visible on the axis of the façade and topped with a triangular gable, is a remnant of the former Noble Tower. Visible in the background are the buildings of the Franciscan monastery, behind which there is a tower built in 1864, and farther away the dome of the Protestant church. The last building visible in the picture is probably the former Piarist monastery, which now serves as a prison.

Orig.: National Museum in Cracow, inv. no. MNK III-r.a.-4558.

Publ.: A. Zborowski, *Niektóre widoki Nowego Sącza w grafice XIX w.*, „Rocznik Sądecki”, vol. VIII, 1967, p. 415, fig. 10; T. Malkowska-Holcerowa, *Ikonomia zamków obronnych województwa krakowskiego w krakowskich zbiorach graficznych*, [in:] „Materiały i sprawozdania konserwatorskie województwa Krakowskiego”, Kraków 1970, p. 52, item 12, fig. 53; *Dzieje miasta Nowego Sącza*, ed. F. Kiryk, vol. I, Kraków 1992, p. 93, fig. 26; *Stanisława Tomkowicza Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego*, ed. P. and T. Łopatkiewiczowie, vol. II, Kraków 2007, p. 492, fig. 107; *Ikonomia Starego i Nowego Sącza*, ed. E. Ross-Pazdyk and B. Szafran, Nowy Sącz 2012, p. 101; L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, RS, vol. 41, 2013, fig. p. 77; L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie”, vol. 7, 2012–2013, p. 37.

Edyta Ross-Pazdyk

2.9. Town Hall and military watchtower in Nowy Sącz, 1878

Pen-drawn by Piotr Spitzman Karwosiecki, black ink on cardboard; dimensions: 7.2 × 13.5 cm, with a margin: 11.2 × 18 cm. In the bottom margin the inscription: RA-TUSZ I STRAŻNICA WOJSKOWA, in the middle of the top margin: nr “2.” On the reverse, inscription in pencil: Teatr Ettingere.

The drawing shows the non-existent town hall of Nowy Sącz, as it burned down in 1894. Built in its original form in the 15th century, it underwent several architectural trans-

formations: the adding of the second floor and a Baroque gable with a clock, turret and a terrace on columns.

The drawing shows a two-storey building with a mansard roof and a triangular gable with volutes, surmounted by a small turret. A clock is visible in the gable under the turret. There is also a terrace to the east with a balcony, supported by six slender columns. Centrally above the entrance to the town hall, the balcony wall is topped with a double-headed Austro-Hungarian eagle, with an additional element – probably the town’s coat of arms – below it on the wall. On the second floor there are four windows to the south and two windows to the east. There is one window on the first floor facing the balcony. The drawing also shows fragments of single-storey townhouses (now non-existent), with a multi-storey house towering over them, standing on the street parallel to the western frontage of the market square (today’s Pijarska). To the right of the town hall one can see the townhouses on the northern frontage of the market square, with the slender tower of the post-Franciscan monastery rising above them. Signature of the author in lower right corner: P.S.

Although the title announced a “military watchtower”, it was not shown on the described drawing in the form of a structure that performed such a function in Nowy Sącz: it would have been a guard booth, which used to stand by the far left column of the balcony, as evidenced by an earlier representation of the town hall from before 1863. According to Jan Sygański’s description “at the bottom (...) were the premises of the municipal police. As late as 1884, these premises were still used as a guardhouse for military personnel.” – hence the original title of the drawing referring to the function of the building in 1878.

Orig.: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, inv. no. MNS/307/S.

Publ.: *Ikonomia Starego i Nowego Sącza*, ed. E. Ross-Pazdyk and B. Szafran, Nowy Sącz 2012, p. 137; M. Majka, *Album widoków Nowego Sącza w zbiorach Muzeum w Nowym Sączu*, „Materiały i Sprawozdania konserwatorskie woj. krakowskiego”, 1970, p. 218, fig. 248; M. Marcinowska, *Nowy Sącz – portret miasta*, [katalog wystawy], Nowy Sącz 2002, poz. 8, p. 24; T. Opas, *Zabudowa i mieszkańcy*, [in:] „Dzieje miasta Nowego Sącza”, vol. I, ed. F. Kiryk, Warszawa–Kraków 1992, p. 597; L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Rocznik Sądecki”, vol. XLI, 2013, fig. p. 91; L. Migrała, *Nowy Sącz w okresie centralistycznych rządów austriackich (1770–1867)*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie”, 2012–2013, vol. 7, p. 30.

Maria Marcinowska

2.10. Town hall in Nowy Sącz before the fire, second half of the 19th c.

Unknown photographer, dimensions: 15 × 10 cm; reproduction of a photograph by T. Andrzejewski.

The former 15th-century town hall is shown here in its form after the addition of a second floor in 1834 and a complete remodelling of the building in 1854. It was distinguished by a six-column portico surmounted by a two-headed Austrian eagle, a mansard roof with a volute gable and clock, and a slender turret with an onion-shaped cupola. It was demolished after a fire in 1894.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, ref. no. AF/4981.

Publ.: R. Kesserling, *Neu-Sandez und das Neu-Sandezer Land: Ihre deutsche Vergangenheit und Aufbauarbeit 1230–1940*, Krakau 1941,

photo p. 84; *Dzieje miasta Nowego Sącza*, ed. F. Kiryk and St. Plaza, Kraków 1993, vol. II, p. 31, fig. 4; Ł. Polomski, *Między zacołaniem a nowoczesnością. Społeczeństwo Nowego Sącza w latach 1867–1939*, Rzeszów 2018, photo p. 121.

Edyta Ross-Pazdyk

2.11. Market square of Nowy Sącz, 1894

Unknown photographer, dimensions: 7.8 × 11.3 cm glued onto cardboard: 8.3 × 12.5 cm.

The photograph shows the north-western part of the market square after the fire of April 17th, 1894. On the right, a fragment of the former town hall is visible.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, ref. no. AF/2273 a.

Edyta Ross-Pazdyk

2.12. Market square of Nowy Sącz, 1894

Unknown photographer, dimensions: 7.8 × 11 cm glued onto cardboard: 8 × 12.3 cm.

The photograph shows the north-eastern part of the market square after the fire of April 17th, 1894. To the left, a fragment of the former town hall with the remains of the tower in the façade is shown.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, ref. no. AF/2273 b.

Edyta Ross-Pazdyk

2.13. Market square in Nowy Sącz, early 20th c.

Postcard published by R. Kanner in Nowy Sącz, dimensions: 8.8 × 27.8 cm.

The postcard shows a view of the new city hall and market square towards the eastern frontage. Behind the row of single-storey tenements, one can see the two towers and the upper part of the Baroque-Classical façade of St. Margaret's Church, which was rebuilt together with the towers during the church's re-gothicisation in 1952–1958. Next to the church is the house at 29 Market Square, depicted in a form from before its reconstruction in the Art Nouveau style and the addition of a quadrangular dome in 1909. The dome was removed by the Germans during the occupation in the early 1940s.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, ref. no. AP/877.

Publ.: A. Wasiak, *Pocztówki dawnego Nowego Sącza (część III)*, „Rocznik Sądecki”, vol. XXV, 1997, p. 209; A. Wasiak, *Pocztówki dawnego Nowego Sącza (część II)*, „Rocznik Sądecki”, vol. XXIV, 1996, photo p. 232.

Edyta Ross-Pazdyk

2.14. Parish church in Nowy Sącz, early 20th c.

Unknown photographer, dimensions: 14 × 10.3 cm glued on cardboard: 25 × 17.6 cm.

The façade of St Margaret's Church is shown from the perspective of today's Kard. S. Wyszyńskiego Street. The photograph shows the church after its reconstruction in 1807–1822, which, among other things, involved the lowering of the vaults in the nave and presbytery, the removal of the side chapels to form the nave, the equalization of both towers and the plastering of the entire building. In the north tower (left side) one can see the frieze with coat of arms and tracery and the sundial which no longer exists.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, ref. no. AF/391.

Edyta Ross-Pazdyk

2.15. Gothic House in Nowy Sącz, early 20th c.

Postcard signed at the bottom: “Ul. Lwowska. Realność Józefa Krawczyńskiego Nowy Sącz”, dimensions: 9 × 13.8 cm.

The Gothic House, also known as the Canonical House, was built at the turn of the 15th and 16th c. as a result of the merger of two or three houses and was intended as accommodation for the canon priests of St. Margaret's Church. The postcard depicts the building prior to the restoration work in 1913, when the Gothic portal in the façade of the west wing was exposed and a second portal, which had been excavated near the church in 1907, was inserted next to it.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, ref. no. AP/2983.

Edyta Ross-Pazdyk

2.16. Railway station in Nowy Sącz, 1920s

Unknown photographer, dimensions: 11.5 × 16.2 cm.

The railway station building was constructed between 1909 and 1910. The Art Nouveau style and form of the elongated building with three avant-corpses, of which the central one contains the main entrance accentuated with a large window, is typical of railway stations built in Galicia at the time.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, ref. no. AF/1555.

Publ.: *Dzieje miasta Nowego Sącza*, ed. F. Kiryk and St. Plaza, Kraków 1993, vol. II, p. 535, fig. 116; E. Ross-Pazdyk, *Architektura użyteczności publicznej Nowego Sącza w latach 1894–1914*, „Almanach Sądecki”, vol. 15, 2006, No. 1/2 (54–55), photo p. 44.

Edyta Ross-Pazdyk

2.17. A fragment of the royal castle in Nowy Sącz, before 1939

Unknown photographer, dimensions: 8.8 × 14 cm.

The picture shows the Blacksmith's Tower and the castle wall to the north, with a marble rectangular plaque in a decorative frame at the bottom. It commemorates the restoration works carried out in 1905, involving the repair of the castle wall, removal of the adjoining single-storey residential buildings and the addition of the attic visible in the picture.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, ref. no. AF/2990.

Edyta Ross-Pazdyk

2.18. A fragment of the castle from Krakowska Street, before 1939

Unknown photographer, dimensions: 24 × 18 cm.

The castle is shown from the side of the non-existent bridge over the Dunajec River. In the background of the photograph one can see the Blacksmith's Tower within the castle walls, and in the foreground there is the plastered northern wing of the building, destroyed during the explosion on 18 January 1945. In the middle of the wing's width is an avant-corps surmounted by a triangular stepped gable – a remnant of the former Noble Tower.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, ref. no. AF/1142.

Edyta Ross-Pazdyk

2.19. Buildings of the former Franciscan monastery in Nowy Sącz, 1940s

Unknown photographer, dimensions: 14 × 9 cm.

The photograph shows the buildings of the former Franciscan monastery taken over by the Protestant church. They include the former Chapel of the Transfiguration, the monastery wing and a tower erected in 1864 on the site of the defunct church. The photograph was taken from Kazimierza Wielkiego Street, on the site of the houses of the Jewish quarter destroyed during World War II.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, ref. no. AF/1228.

Publ.: Ł. Polomski, *Między zacofaniem a nowoczesnością. Społeczeństwo Nowego Sącza w latach 1867–1939*, Rzeszów 2018, fot. p. 49.

Edyta Ross-Pazdyk

2.20. Gothic House in Nowy Sącz, 1950s.

Unknown photographer, dimensions: 9 × 12 cm.

The view shows the west wing of the Gothic House. On the street side there are two distinctive Gothic portals. The one on the right was uncovered in 1913 during restoration works. The portal on the left was incorporated secondarily into the façade at the same time. It was discovered in 1907 in excavations near St. Margaret's Church. The outermost doorways visible in the photograph have been converted into windows, while the doors between the Gothic portals have been completely bricked up. These changes were probably introduced during the general refurbishment of the building between 1958 and 1964.

Orig.: District Museum in Nowy Sącz, ref. no. AP/1549.

Edyta Ross-Pazdyk

2.21. View of the centre of Nowy Sącz from the south-east, 1967

Aerial photo, Z. Siemaszko, photograph no. 9, negative. ODZ 304P, dimensions: 18 × 24 cm.

The photograph shows the network of streets of the Old Town emerging from the rectangular market square. In the

foreground, on the right, one can see the two towers of St. Margaret's Church, rebuilt in the 1950s. In the north-western part of the city, one can spot the Protestant Church (the former Franciscan monastery complex), and above it the Heleński Bridge (opened in 1958) connecting the city centre with the Helena district located on the western bank of the Dunajec river.

Orig.: Department of Architecture of the City of Nowy Sącz, file SZ-1a-1/76 (donated from the Maps and Plans Repository of the Provincial Urban and Rural Development Management).

Beata Wierzbicka

2.22. General view of the centre of Nowy Sącz from the west, 1967

Aerial photo, Z. Siemaszko, photograph no. 12, negative ODZ 307P, dimensions: 18 × 24 cm.

The photograph shows the outline of the former defensive walls of the chartered centre of Nowy Sącz around the compact buildings of the Old Town. In the foreground, in the south-western corner of the city, one can see the prison building (the buildings of the Piarist monastery) in the place of the former bishop's manor, and above it the city hall (erected at the end of the 19th century) situated in the middle of the market square. Visible in the eastern part of the Old Town is the façade of St. Margaret's Church and the Gothic House, followed by the Church of the Holy Spirit with the Jesuit Monastery (former Norbertine Monastery).

Orig.: Department of Architecture of the City of Nowy Sącz, file SZ-1a-1/76 (donated from the Maps and Plans Repository of the Provincial Urban and Rural Development Management).

Beata Wierzbicka

2.23. Nowy Sącz from a bird's eye view, 2021

2.24. Nowy Sącz, centre, orthophotomap, 2021

Scale 1 : 2500.